ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԻԱԵԱՆ

ԴՐՕՇԻՆ ՏԱԿ

ԱՆՈՆՔ ՈՐ ԻՆԿԱՆ

եւ

ԱՆՈՆՔ ՈՐ ԿԸ ՄՆԱՆ

(պատկերազարդ)

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՅԿ»
ՆԻՒ ԵՈՐՔ
1918

891.99 09
Մ-64

-6 NOV 2011
891.99-092
Մ-64

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԻԱԵԱՆ

ԴՐՕՇԻՆ ՏԱԿ

Ա.

ԱՆՈՆՔ ՈՐ ԻՆԿԱՆ

Բ.

ԱՆՈՆՔ ՈՐ ԿԸ ՄՆԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾՆԵՐ

Պատկերազարդ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՅԿ»
ՆԻՒ ԵՈՐՔ
1918

28 JUN 2013
66195
ՊԵՏ ԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос Библиотека
ՀԱՍՌ-Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
54636-66

Ա.

ԱՆՈՆՔ ՈՐ ԻՆԿԱՆ

«Ես կը հաւտամ որ դրօշակը որուն տակ մենք կ'իյնանք, միշտ զինքը բարձրացընող ձեռքեր պիտի ունենայ»։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԻԹՃԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ աշխատութիւնը, գնահատութեան եւ սիրոյ ապացոյց մըն է միայն՝ հանդէպ բոլոր այն յեղափոխական ընկերներուս, որոնք կրցած եմ քիչ թէ շատ անձնապէս ճանչնալ:

ԴՐՕՇԻՆ ՏԱԿը *պէտք էր որ ներկայացնէր նաեւ, ինծի անծանօթ մնացածներն ալ, անոնք որ կռուելով մարտիրոսուեցան,*— Գարեգին Չիթճեան՝ *առաքեալի ճշմարիտ մարմնացումը.* Մխօ-Շահէն՝ *հայոց սարերուն նման ազատ.* Զարեհ Գոչեան, *իսկական հերոս մը՝ որ նախընտրեց զոհուիլ իր ժողովուրդին հետ, ապրելով կեանքերուն ամենէն արկածալից ու անձնուէրը.* Կարապետ Բարաղամեան, *անուշ եւ հրապուրիչ հայրենասէրը.* Ստեփան Արզուեան, *չախուան եւ ըմբոստ կռուողը.* Աննիկ՝ *հայ օրիորդներու ամենէն լաւն ու գործունեան, հայ հերոսուհիներուն ամենէն անկեղծն ու խոնարհը:*

Ապրողներուն մէջ, պիտի ուզէի յիշել՝ Վահան Շահրիման՝ *ներհուն ու կուռ գրագէտը զոր կը յուսանք օր մը կրկին տեսնել. Տոքթ.* Սմբատ Փաշանեան, *որ գնացեր էր Կիլիկիոյ մէջ յեղափոխական ճշմարտութեան քարոզիչն ըլլալ.* Յով. Աֆարեան *եւ* Վարդանեան *որ կարմիր սուլթանին բանտը ճաշակեցին՝ լուռ, համեստ ու անվախ.* Մանուկ Յովսէփեան՝ *որ ճշմարիտ յեղափոխականի գործ տեսաւ արիաբար.* Ասլանն *ու* Աւագը, Ալիփունարեանն *ու* Թիրեաքեանը եւ դեռ ուրիշներ.— *ասոնց բոլորն ալ մօտ են մեր սրտերուն:*

ԴՐՕՇԻՆ ՏԱԿը, *սակայն, լոկ գրական ուրուա-*

գիծներ պարունակող գործ մըն է եւ կուսակցական փրոբականտի համար չէ գրուած, թէեւ, պիտի բաղձայինք որ՝ այս անկեղծութեամբ եւ անկողմնակալութիւնով գծուած դէմքերը՝ օրինակ առնուէին, ու, իրենց շնորհիւ, մեր բոլոր կամեցողութեամբ փրոբականտ ըրած ըլլայինք՝ մեր յեղափոխական գաղափարին, որուն համար ամենէն կտրիճներն իրենց կեանքը զոհեցին:

Այս գրքին գտած ընդունելութենէն անալյայ, մենք, ծրագրած ենք ձեռնարկել ուրիշ կարեւոր աշխատութեան մը.— Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան ընդհանուր պատմութեան, որուն մէջ, կատարուած հայրենասիրական գործերու արձանագրութեան հետ, պիտի ներկայացնենք, Վեր. Հնչ. դրօշին տակ պայքարելով ինկած եւ դեռ ապրող բոլոր աշխատաւորները, մեծ ու փոքր, իրենց կենսագրութեամբ, իրենց կեանքի դրուագներով, որպէս զի, ազգային կեանքի նոր էջին վրայ, որ վաղը պիտի բացուի, անոնց անուններն ու յիշատակը յաւէրժացած ըլլայ, եւ զանոնք յարգելով, ինքզինքնիս պատուած ըլլանք:

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԻԱԵԱՆ

Նիւ Եորք, Դեկտ. 20, 1917

ՄՈՒՇԵՂ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

ՄՈՒՇԵՂ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Նա եւ որ ընդ ճառագայթս արեգականն հայել կամիցի, պարտի զպղտորութիւն աչացն ի բաց պարզել։

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

ՄՈՒՇԵՂ ՇԱՀԻՆԵԱՆԻ ՊԱՏԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ լուրը տարածուեցաւ՝ թէ նոր ուսանող մըն էր եկած, խումբ մը հետաքրքիրներ, վարժատան խարխլած սանդուխներէն վեր վազեցինք, ինքզինքնիս գտնելու համար վարվուռն՝ եւ արտակարգօրէն խօսուն փոքրիկ տխպարի մը առջեւ։

Ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանը, զուարթաշունչ Պարտիզակի նաւահանգիստ երկնցող ճամբուն եզերքն էր, ան ատեն,— փայտէ հին շէնք մը, ուր Վաղարշակ Քէօլէեան (Մուշեղ Շահինեան) խրկուած էր Պրուսայի Պաղտասարեան Որբանոցէն։

Երբեք չպիտի մոռնամ՝ անոր՝ բոլորիս վրայ ձգած տպաւորութիւնը՝ երբ զինքը տեսանք տնօրէնին խցիկին առջեւ։ Հոն, խումբ մը տղաք արդէն հրջապատեր էին զինքը, որ կարծես՝ հակառակ մեր ակնկալածին, պատմածներուն խանդավառող համովը բոլորն ալ իրեն բարեկամ ըրեր էր, առաջին վայրկեանէն։

Զինքը բոլորողներու խումբը ճեղքելով՝ ակնարկ մը նետեցի վրան։ Դպրոցին մէջ, տարեկիցներուս շարքին, կարճերէն մէկն էր, եւ առաջին մխի-

թարութիւնս եղաւ նկատել՝ թէ ան՝ ինծմէ ալ կարճուկ էր։ Բայց Վաղարշակ՝ տասնը հինգ տարեկան էր ան ատեն, ես՝ տարուան մը իր երէցը, հետեւաբար՝ հասակովս իր վրայ պարծենալիք չունէի։ Ինչ որ իր կարճութիւնը կը շեշտէր, կապոյտ երիզներով հրջագծուած որբանոցի բաճկոնակն էր, որ առերեւոյթ՝ պզտիկ կուզիկ մը տնկեր էր անոր ուսերուն մէջտեղ։ Կանգնած պահուն, ուսերը վեր կը տնկէր՝ իբր թէ՝ աքցանի մը երկու ունելիներուն մէջ առնել ուզէր շատ կարճ վզով խոշոր գլուխը։ Սակայն, ուսերը որ իսկապէս լայն էին, գրեթէ կ՚աներեւութանային ճոխ ծալքերով ու ծմակներով հոսող թխաշէկ մազերուն մետաքսափայլ հիւսքերուն տակ։ Որբանոցին մէջ ոտանաւորներ գրեր էր ի պատիւ զինքը դգուող վարժուհիի մը, ու բանաստեղծ անունը տուեր էին իրեն։ Երկայն, հին ոսկիի գոյն առած թել թել մազերը պահեր էր Վաղարշակ, իր տղու խելքով նոր դպրոցին մէջ ալ բանաստեղծի տիտղոսը յաւերժացնելու համար։ Ու մեծ հպարտութիւն կզգար՝ իր մազերուն համար։

Բայց այս հպարտութիւնը — ինչպէս իր պատանեկան համակ խանդավառութիւնն ու հոգին, իր մէջ, միայն աչքերը կը պատմէին։ Զարմանալի էին անոնք, խոշոր, վճիտ, բոցավառ եւ զմայլելիօրէն արտայայտիչ։ Անոր աչքերուն քթթող խօսունութիւնը համակ բանաստեղծութիւն մըն էր ինքնին,— բնական օժիտ մը կարծես՝ որով իր ամէն մէկ մտածումը, խօսքը, կարտայայտուէր ու կը շեշտուէր։

Անիկա կը փոխարինէր ձեռքերու շարժումին պերճախօսութիւնը եւ դիւթիչ հմայքով մը՝ իր նայուածքին մեղմ ու հատու, մելամաղձոտ ու վարվռուն, ժպտալիր ու կայծկլտուն, արգահատող ու հեգնոտ

շողերովը՝ հոգիներու մէջ կ՚ընդելուզէր, իր սէրը, խանդավառութիւնը, ազնուութիւնը, մաքրութիւնը, ճշմարտասիրութիւնը, մտացիութիւնն ու հոգեկան անմեղութիւնը։

Երկար ատեն ըմբոշխներ եմ,— անգիտակից,— պերճախօսութիւնը իր աչքերուն, որոնք միշտ առնական շեշտ մը կ՚առնէին՝ ոսկրոտ, գիրուկ, վարդագոյն թուշերով ժպտող ու փօսիկով մը ճղքուած յամառակամ կզակին յանգող խրոխտ դէմքէն՝ որուն վրայ՝ աչքերէն ետք՝ նայուածքդ կը գրաւէր՝ իր ներշնչուած, ճերմակ ու լայն ճակատը։

Առաջին վայրկեանէն բոլորս ալ զգացինք — թէ սովորական տղայ մը չէր եկողը, այլ՝ ապագայ տաղանդի մը մատաղ ծաղիկը եւ բացուելիք վարդի մը կենսախայտ կոկոնը — որ, Պարտիզակի արեւէն պիտի առնէր իր բոցագոյն երանգը, անոր կապուտակ երկինքէն պիտի ընդունէր՝ վճիտ, սիրուն, մաքուր ու անմեղ հորիզոններու, իտէալներու եւ երազներու պատկերը, ու՝ սուրբ Մինասի հովասուն բլուրէն դարվար նայելով՝ — բարձրահայեաց շագանակենիներու ընդմէջէն — Նիկոմիդիոյ ծոցին ոսկեմշուշ արշալոյսին դիմաց պիտի բանար՝ իր բաբախուն կուրծքին թաւշեայ թերթիկները։

* * *

Երբ Պարտիզակ հասաւ, Մուշեղ Շահինեան արդէն շինուած նկարագիր մըն էր իր ամէնակարկառուն յատկանիշներուն մէջ։

Պատուելի Պաղտասարեան՝ զատեր, ընտրեր էր զինքը շատերու ընդմէջէն, եւ վրան շռայլեր էր՝ իր հայրական հոգածութիւններուն բոլոր խնամքը։

Բնութեան ծոցէն դեռ նոր բողբոջած տունկ մըն

էր ան՝ որ փոխադրուեր էր այս բարի մարդուն ծաղկատանը, իր մէջ քնացող տաղանդին ու կարողութիւններուն թարմութեանը մէջ, եւ հետեւաբար՝ ինչ որ վերջը իր զարգացած կեանքին մէջ պիտի կըրէր՝ Պաղտասարեանի այդ առաջին ազդեցութիւնն էր, որ իր երախտագէտ սիրտը լեցուցած էր անմոռանալի յիշատակի մը զգացումով:

Պաղտասարեան սահմաներ էր զինք՝ ապագային, այդ որբանոցին պարծանքն ըլլալու, պատեր ու պարուրեր էր Շահինեանի հոգին խնամատարի եւ հոգեւոր հօր մը բոլոր զգայուն գորովովը, սիրովն ու հպարտութեամբը, եւ դեռ, տեւական թղթակցութեան մը շնորհիւ՝ կը շարունակէր անոր քայլերն ուղղել՝ հաւատքով մը եւ յարգանքով մը՝ որ — խնամատարէ մը դէպի որբը — ենթադրել կուտար թէ՝ որբին կարողութիւնները՝ արդէն իսկ արժանի՝ իր գնահատութեանը, իրենց ապագայ զարգացմանը մէջ վտանգ չկար որ լոկ ծառայէին՝ անոր անձին մէջ եսասիրութիւն պանծացնելու:

Դպրոց մտած վայրկեանէն, յայտնի էր որ,— ինչպէս վերջերս վկայած էր Տոքթ. Ռ. Չէյմպրս — անիկա բան մը պիտի ըլլար իր ժողովուրդին համար:

Եւ այս մտածումը թելադրողը, իրեն հետ որբանոցէն բերած բարոյական կորովի եւ նկարագրի յատկանիշներն էին՝ քան թէ իր ուսանողի փայլունութիւնը:

* * *

Պարտիզակ, այգիներէ շրջապատուած հայագիւղակ մըն էր, որ համբաւուած էր՝ ազուորիկ աղջիկներ, բանաստեղծներ եւ գրագէտներ ծնելուն համար:

Ան արտադրեր էր՝ բանաստեղծ Հայր Ղազիկ-

եանը, Տէր Մինասեան Մինաս վարդապետը, Բրօֆ. Աբր. Տէր Յակոբեանը: Դուրեան Եղիշէ Եպիսկոպոս հոն անցուցած էր գեղեցիկ ներշնչումի պահեր, Պատ. Առաքել Պետիկեան՝ անոր բոսորերանգ վերջալոյսներուն նայելով՝ երազեր էր:

Վարժապետներուն մէջ գրական համբաւ կը վայելէին, Տոքթ. Յովսէփ Տէր Ստեփանեան՝ իր պայծառ ու սահուն,— լոյսի պէս պայծառ եւ Սուրբ Մինասի ակին պէս սահուն լեզուին համար. Մինաս Շալեան՝ իր հայկաբանութեանը համար. Արմենակ Տէր Յակոբեան, իր համեստ ու անպաճոյճ իմաստասիրութեանը համար: Ու տղաքներուն մէջ, ահա պաշտօնական բանաստեղծը եղաւ՝ Մուշեղ Շահինեան, որուն քով, իր դասընկերին, Ռ. Սեւակի բանաստեղծական տաղանդը դեռ կը նիրհէր:

Ներշնչո՞ւմը կը պակսէր.— Այգիներուն մէջ հարուստ խաղողի ցօղոտ ու լուսաթափանց ողկոյզները, Պարտիզակի կարմրերես աղջիկներուն աղու նայուածքին հետ համբոյրներ կը խրկէին մեզի. ու Սուրբ Մինասի ըլուրէն սահող զեփիւռին թեւերուն վրայ՝ դպրոցականի հոգինիս կը լայննար, կը հեւար, եւ թրթռալով կը սաւառնէր գեղածիծաղ բարձունքները մեր երեւակայութեան: Մեր իտէալը, ան ատեն, ոսկի մշուշի մը մէջ բլուրէ բլուր կ'ոստոստէր ու կ'երթար Նիկոմիդիոյ խաղաղ ծոցին մէջ զբօսնուլ՝ վերջալոյսի վարդավառ արեւին պճլտուն յակինդեայ ճառագայթներուն հետ:

Եթերանման շղարշներ հագած, արշալոյսին շողերը Իզմիտի ծոցէն ելլելով, թեթեւ պարիկներու պէս կը պարէին պուրակներու թփիկներուն ընդմէջ ու դոյնզգոյն թիթեռնիկներու թեւերուն վրայ զմեզ հեւ ի հեւ ետեւնուն կը վազցնէին ծաղիկէ ծաղիկ,

միրգէ միրգ, կարկաչող առուներուն եզերքը եւ մըթաստուեր ձորերուն խորհրդաւոր լռութեանը մէջ:

Ինչ որ սովորական ուսանողը կ'զգար՝ բնութեան գեղեցկութիւններուն տակ, ի՜նչպէս հզօր ներշընչումով մը չպիտի ազդէր Մուշեղ Շահինեանի գաղափարապաշտ ու բանաստեղծական խառնուածքին վրայ:

Գուրտպելէնէն Պարտիզակ, Մուշեղ Շահինեան աչքը բացեր էր՝ գեղին կարկաչող աղբիւրին, հսկայ մայրի ծառերուն, վայրի վարդերուն, ծաղկալից մարգերուն եւ զուարթ ժպտող դէմքերուն վրայ, եւ ինքզինքը շրջապատուած գտնելով գրականութեան եւ հայկական դպրութեան ներհուն մթնոլորտէ մը, բնութեան շունչին տակ անուրջներ կը գգուէր եւ մարդոց գիտնականութենէն գրաւուած՝ իր ուսումի պապակը կը յագեցնէր անյագօրէն:

Առանց փայլուն ուսանող մ'ըլլալու, գիրքերու ցօղն ու մեղրը ծծելով, Շահինեան եղաւ շատ խոհուն աշակերտ մը, որ պատմութեան եւ գրականութեան մէջ, դասընկերներու շարքին իր նմանը չ'ունեցաւ:

Ընթացքը աւարտելուն, գրական մրցանակ մըն ալ շահեցաւ:

Ան ամենէն պարզ լեզու մը եւ նիւթը ներկայացնելու հստակ միջոց մը ունէր:

* * *

Սակայն, դպրոցին մթնոլորտը՝ նուազ լուսաւոր էր, նուազ ազատաշունչ էր ու զով՝ քան շրջապատող սարերունը: Կրօնական դաստիարակութիւնը մէկ կողմէն, վարժապետներու մեծ մասին ընկերական կեանքէ զրկուած ճգնաւորներու լըջութիւնն ու տըխրամածութիւնը միւս կողմէն, հոն ստեղծած էին ըն-

տանեկան միջավայր մը, որ գուլ էր, մելամաղձոտ էր, եւ որուն վրայ կ'իշխէր Տոքթ. Ջէյմպըրսի պատկառելի դէմքը: Միսիօնարներուն ամենէն ազնիւն էր Տոքթ. Ջէմպըրս. հայէ մը աւելի հայասէր ու իր Սկովտացիի խրոխտ հոգիին համակ խանդովը նուիրուած՝ հայ պատանիներու դաստիարակութեան:

Զուիցերիացի հայասէր Լէոփոլտ Ֆավր եւ Տոքթ. Ռոպըրթ Ջէյմպըրս՝ երկու անմոռանալի դէմքեր են, որ իրենց անշահախնդիր հայասիրութեան եւ անհամար զոհողութիւններուն համար, ոսկի տառերով նշանակուելու են հայոց օտար բարեկամներու շարքին,— Ճէյմս Պրայսի, Բրէսանսէի, Պերարի, Անաթօլ Ֆրանսի, Քիյեառի եւ Տընի Քօշէնի քով:

Տոքթ. Ջէյմպըրս մեր վրայ կ'ազդէր՝ ոչ միայն իր բարոյական կորովին շնորհիւ, այլ իր կրօնական լայնմտութեանը եւ անկողմնակալութեանը շնորհալիութեամբը: Մեզի համար հաճոյք մըն էր քով քովի տեսնել Տոքթ. Ջէյմպըրս եւ Դուրեան Եղիշէ Եպիսկոպոսը զոր կը պաշտէինք: Անոնք կը խորհրդանշէին կրօնական գիտութեան հետ, ներողամիտ, լայնախոհ քրիստոնէութիւնը, լուսաւորչականի եւ բողոքականի եղբայրակցութիւնը՝ ի նպաստ հայ ազգին բարձրագոյն շահերուն, եւ մեր սէրը՝ հանդէպ Տոքթ. Ջէյմպըրսի՝ կ'աւելնար՝ իր դիրքին եւ դասակարգին շահերը հայերու ի նպաստ անտեսելուն համար:

Անոր բարոյական ազդեցութեան տակ ստեղծուած էր մթնոլորտ մը, որուն մէջ Շահինեան սկսաւ որոշ տեղ մը բռնել ահա: Ընկերակցական գործունէութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ.— բարեգործական միութիւն, ժուժկալութեան ընկերութիւն, գրական հաւաքումներ, Շահինեան առաջնորդեց իր շրջանակին մէջ:

Այս բոլոր գործունէութիւնք, սակայն, դպրոցին սովորական ապրելակերպին մէկ մասը կազմեր էին:

Մեզմէ առաջ շատեր առաջնորդեր էին՝ միամիտ հաւատքով ու պատանեկան անխորհ եռանդով մը յայտնուող այս պայմանադրական ընկերակցութիւնները: Ինչ որ անհրաժեշտ է յստակ ընծայել, այն անզսպելի ուժն է, որ, այս միութիւնները վարելու առիթով, կը պոռթկար Տաշխնեանի էութենէն: Անիկա իր շուրջը կը հաւաքէր ուսանողութեան ծաղիկը, իսկ միւսները, բիրտ ուժով ու գէշ տրամադրութեամբ բռնանալու հակամէտները՝ կը փախնային այս կարճուկ մարդուկին բարկացայտ աչքերուն բոցէն ու ջղուտ, գիրուկ եւ թաւամազ բռունցքէն: Գործօն ուժ մըն էր որ Տաշխնեանի մէջ կը յայտնուէր դպրոցական այս ընկերակցութեանց մէջ եւ այդ ուժը, քիչ վերջն ինքզինքը ազատելով գործունէութեան սովորական ուղղութիւններէն, նոր թափով մը պիտի խոյանար, առաջին անգամն ըլլալով, ճաշակելու արբշիռ ու յափշտակումը հայրենասիրութեան:

Արդարեւ առիթը շատ չուշացաւ: Ընկեր մը, Պոլսոյ մէջ կուսակցութեան մը ներկայացուցիչը ճանչցած ըլլալով, դպրոց գալուն մեզի հաղորդեց իր դարձը եւ Վաղարշն ու ես, յանձն առինք մասնաճիւղ մը կազմելու համար աջակցիլ:

Քանի մը օրէն իսկ կազմած էինք մասնաճիւղը դպրոցին մէջ եւ հիմա կ'աշխատէինք մեր գաղափարները տարածել դպրոցէն դուրս. Պարտիզակ գեղին մէջ, Արսլանպէկ, Ատապազար, Գուրտպելէն, Արմաշ եւ Իզմիտ:

Հողը պատրաստ էր Տաշխնեանի մէջ:

Գայլերու ոռնումով լեցուած այդ Գուրտպելէնին մէջ մարդիկ անվեհեր կորեր էին՝ նախ վայրի անասուններու, վերջը անհաւատ Թուրքերու խածնող ակռաներուն հանդէպ:

Տաշխնեանի հայրը հսկայ լեռնական մըն էր եղած, բայց կանուխ մեռած ըլլալով, տղուն վրայ որոշ հետք մը չէր ձգած: Սակայն իր գիւղին մէջ դեռ կ'ապրէր ազգականներէն մէկը, ազնիւ ու համեստ գեղջուկ մը, որ շատ հայրենասէր ըլլալով, պզտիկուց ազդած էր Տաշխնեանի բաց մտքին վրայ, որ անոր կորիճութեան տպաւորութիւնովը դրօշմուած կը մնար: Ան եղաւ մեր առաջին ընկերը, ուրիշներ եկան միացան քովի գիւղերէն,— նախկին Հնչակեաններ, որոնցմէ շատերը, աւա՛ղ, վերջը Համիտի բանտերուն ու բերդերուն մէջ հիւծուած ինկան, իբր անխորհ զոհերը իրենց անսանձ արիութեան:

Առաջին անգամն ըլլալով, մենք կը կարդայինք յեղափոխական պատմութիւններ: Երբէք չպիտի մոռնամ այն օրը, որ, մեզի խրկուած թերթերն ու գրքոյկները Իզմիտէն Պարտիզակ անցուցինք:

Կիրակի առտու մըն էր, մշուշապատ ու անձրեւոտ առտու մը, երկուքս մէկ դպրոցի շրջափակէն դուրս սահեցանք աննշմար: Գեղը տակաւին քունէն չէր արթնցած երբ նաւամատոյց հասանք: Նաւ չկար. կային երկու ծանրաքայլ բեռնակիր ձիեր՝ որոնց կողին ու անհաստատ թամբերուն վրայ թառեցանք, ես առջեւէն, Տաշխնեանը ետեւէն: Ստիպուած էինք ճղքել անցնիլ ընդարձակ ճախճախուտը Իզմիտի ծոցին. ձիերը յառաջ չէին երթար ու մեր կարճ սրունքները՝ հազիւ թամբին ծայրը հասնելնուն, ոեւէ տըպաւորութիւն չէին գործեր անոնց կողերը խթելու եւ քայլերն արագցնելու մեր քրտնաթոր ճիգերուն

54636-66

ՊԵՏ ԿԱՆ ԳՐ-ԴԱՐԱՆ
ГОС БИБЛИОТЕКА
ՀՍՍՌ-Арм ССР
ИМ А МЯСНИКЯНА

մէջ: Մշուշը կը խտանար գլխնուս վերեւ, եւ մեր սիլուէթները կը կորսուէին ու մէկ կըլլային կարմիր Թամբերուն հետ: Երկու Սանքօ Փանսաներ էինք հասակով՝ Տօնքիշօթեան խիզախօրէն Թռչող երեւակայութիւններով. սակայն՝ ինչքան գաղափարը ճախրանք կուտար մեր ուղեղին, ձիերուն ոտքերը՝ Սանքօ Փանսայի դժկամակ յամառութիւնովը՝ կարծես՝ առաջ երթալու տեղ՝ զմեզ ետ կը տանէին:

* * *

Մեր փոխականը կը տարածուէր. դրամ չունէինք. հանդէս կը սարքէինք եւ բարեգործական նըպատակներով դրամ կը հաւաքէինք գաւառ ու զմեզ զինելու համար: Առաջին խանդավառութիւնը անցնելուն, սկսանք մտածել. իմաստ չկար այդ շարժումին մէջ. ոեւէ արդիւնքի հասնելէ առաջ, կրնայինք ձերբակալուիլ եւ դպրոցին փակման պատճառ դառնալ: Որոշեցինք լուծել մասնաճիւղը, մինչեւ տարեգլուխ, որպէս զի անխոհեմօրէն գործելով պատճառ չըլլայինք ամբողջ ուսանողութեան կորուստին:

Այդ ամառը, մեր բոլոր կտրիճ ընկերները բըռնուեցան անոնցմէ մէկուն անխոհեմութեանը երեսէն. բռնուեցան մեր փոխադրած Թերթերն ու գիրքերը, նամակներ եւ անոնց մէջ յիշատակուած անձերը. եւ մեր վախերը իրականացան այսպէսով:

Բանտարկուած ընկերներու ցաւին հետ, մենք տեսանք անոնց ջանքերուն վիժումը եւ համոզուեցանք՝ որ՝ մեծ գործերու համար աղէտաբեր էր պզտիկ պատրաստութիւն մը:

Բանտի եւ բերդերու մէջ տանջուած ընկերներու զոհաբերութիւնը սակայն, շատ խորունկ եւ մնայուն տպաւորութիւն մը գործեց մեր վրայ: Վտանգը շոշափեր էինք, եւ մեր Պոլսոյ ազնիւ ու պատուական ընկերին՝ Արտաշէս Անթիքաճեանի զմեզ բերան չի տալովը՝ չէինք ճաշակեր անոր դառնութիւնը: Միայն թէ՝ յեղափոխական գաղափարը խարսխուեր էր մեր էութեան մէջ: Ապագային, թէեւ մեր տեսակէտները պիտի փոխուէին, սակայն բազուկնիս հաւատարիմ դրօշակիրը պիտի մնար հայրենասիրութեան եւ յեղափոխութեան:

* * *

Այդ օրէն սկսեալ, լոկ ուսում ամբարելը Շահինեանի աչքէն ինկաւ: Անիկա զգաց թէ ինչ որ ուղեղը զօրացնելու կը ծառայէր եւ հետզհետէ միտքը կը վարժեցնէր որպէս զի մարդիկ իրենց իսկական գոյներուն ու վիճակներուն մէջ ըմբռնուին եւ դատուին, պէտք էր վերջ ի վերջոյ յանգէր մէկ բանի՝ — հայրենիքի սէրը զօրացնելու եւ յեղափոխութեան կորովը մարզելու նպատակին:

* * *

Պարտիզակը բաւական չէր այսպիսի կարեւոր կրթութիւն մը իրագործելու համար: Անիկա կը պատրաստէր ընտանիքի բարի հայրեր, ընկերութեան համեստ ու ժրաջան անդամներ, որոնք — ընկերական ու իմացական ի՛նչ խաւի ալ պատկանէին, ինչ տարբերութիւններ ալ ցուցադրէին, յաճախ կը մնային անտարբեր ու ցուրտ, յետադիմական եւ երբեմն ալ անկարեկիր՝ դէպի հայ ճակատագիրը:

Հոն չէիր շնչեր նաեւ անկախութեան եւ ազատութեան զով օդը՝ որ Սուրբ Մինասի բլուրէն դարվար կը սահէր, կուգար կանգ կ'առնէր դպրոցի պատերուն առջեւ, առանց ներս Թափանցելու, իբր թէ անոնք պահպանողական ոգիի մը չինական պարիսպ-

ներն ըլլային, որոնց շնորհիւ կտրուած էինք կեանքէ, ու դատապարտուած էինք բարոյական գոյութեան մը մէջ ցցանալու եւ տեսնելու՝ մեր ապագայ կեանքը։ Հոն՝ Շահինեանի երեւակայութիւնը շա՛տ շատ իրեն առջեւ կը գծէր՝ վարժապետ մ'ըլլալու խոհալը, եւ կամ, ան կ'երազէր որ, օր մը, բաղդին մէկ հրաշագործ ու մոգական գաւազանին հարուածովը պիտի հարստանար ու դպրոց մը հիմնէր. սակայն՝ բնա՛ւ, իր տեսիլքները չէին պատմեր իրեն՝ յեղափոխական նուիրման մը պատմութիւնը, որուն՝ ապրող, մաքառող եւ մարտիրոսուած հերոսը պիտի ըլլար ինքը։

ՇԱՀԻՆԵԱՆ ՐՈՊԵՐԹ ԳՕԼԷՃԻ ՄԷՋ

Հայրենասիրական առաքելութիւնը որ յանկարծ իրմով յայտնուեցաւ Ամերիկայի մէջ անլուր կորովով եւ պերճախօսութեամբ, իր առաջին մկրտութիւնն ընդունեց Րոպերթ Գոլէճի մէջ։

Հոն՝ անմիջապէս զգալի փոփոխութիւն մը յառաջ եկաւ Շահինեանի համակ էութեանը մէջ։ Անիկա ցարդ նմաներ էր նկարիչի մը որ մշուշի մէջէն կը տքնի տեսարանի մը գունագեղ լուսաւորութիւնը գծել կտաւին վրայ։ Պատկերը որ Շահինեան կը նըկըրտէր չինել՝ իր խոհալն էր, զոր գաղափարապաշտ հոգիին բոլոր շուքերովն ու շողերովը կուզէր կազմել։ Պարտիզակի մթնոլորտը մշուշի մը պէս պարուրած էր երեւակայութեան աչքը եւ զայն ըրած էր վանդակ դրուած թռչուն մը, որ լոկ իր սահմանափակ ու շղթայուած ցանկութիւնները կրնար երգել, առանց անոնց ազատ թռիչ ու երկնային լոյս տալու կարողութիւնն ունենալու։

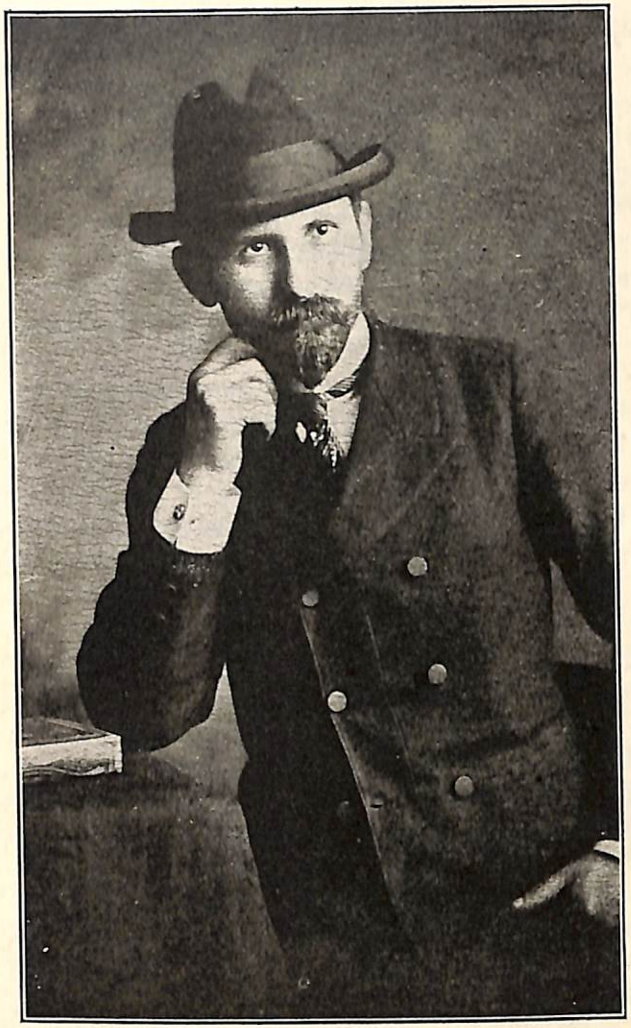

ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԻԹՃԵԱՆ

Ռոպէրթ Գոլէճի միջավայրը, ընդհակառակը, ազատութիւն կը շնչէր: Հոն եկեր իրար խառնուեր էին ազգերը, լեզուներն ու այլազան բարքերը, ներողամտութեան եւ ազատախոհ լայնմտութեան մը մէջ, ուր՝ գիտութեան արեւը իր լոյսին մէջ հալեցուցեր էր կրօնական պարտականութեանց եւ սկզբունքներու խորհրդաւոր ու ճնշիչ մթնոլորտին ստուերները:

Առաջին անգամն ըլլալով, Տահինեան զգաց դպրոցական կեանքին մէջ հիւթաւէտ երջանկութիւն մը:

Հիսարի բարձրաւանդակին վրայ, շուքոտ ու տերեւախիտ նոճիներու, գունագեղ նշենիներու խնկաւէտ բուրումին հետ՝ անիկա երիտասարդի առողջ թոքերը կը լեցնէր ժպտուն եւ խաղաղ Վոսփորէն փչող զեփիւռին ցօղովը. իր խայտալիր աչքերը կը բանար վճիտ, թափանցիկ, պսպղուն ու կապուտակ ջուրերուն վրայ, ուր՝ արշալոյսին հետ կը փթթէին ձիւնասպիտակ շուշաններն անմեղութեան, եւ վերջալոյսին հետ ալ զոհաբերութիւն խորհրդանըշող նռբերանգ ու բոցավառ, բորբոքուն ու բոսոր վարդերը կը բացուէին:

Տահինեանի երջանկութիւնը սակայն, լոկ բնութեան հրապոյրներէն ու անբաղդատելիօրէն ներշընչիչ գեղեցկութիւններէն չէր բղխեր: Անիկա առաւելապէս կը ծորէր Գոլէճի երիտասարդ հայութեան մէջ իր գտած սէրէն: Իր մշտահոս զուարթութիւնը, իր հրաշալիօրէն համեմուած, հեգնող ու գզուող, հետաքրքրող ու համով խօսակցութիւնը եւ պատմութիւններ ընելու յանկուցիչ եղանակը, ինչպէս ամէնուրեք, հոն ալ շուտով իրեն գրաւեցին հարուստ ու աղքատը. եւ Տահինեան ապրեցաւ, համակրող ու պարզակեաց եղբայրակցութեան մը մէջ, իր աղքա-

տի թշուառութիւնը մոռնալով։ Արդէն Գօլէճ մտած պահէն, ան դադրեցաւ ինքզինքին պատկանելէ, միայն իրեն համար տքնելէ, յուսալէ եւ երազելէ։

Ի՞նչ էր այն ազդեցութիւնը որ, ինչպէս շատեր, զինքն ալ դարձուց եւ զինքն ալ մտերմական, համեստ այլ խիզախ գործով մը պարուրեց։

Վստահաբար, հոն տիրող բարձրագոյն ուսումէն չէր գար ան։ Անիկա կը բղխէր դուրսէն, Բումէլի Հիսարի հանդարտ ջուրերուն եզերքը, ապառաժի մը վրայ կանգնած խոնարհ փայտեայ խրճիթէ մը, ուր ամէնքս կը հաւաքուէինք, հայրենի վերականգնումին լուսաշող հաւատքովը խանդավառուած առաքեալի մը իմաստութիւնը ծծելու եւ խօսքերովը խրախուսուելու համար։ Այդ մշտադալար երիտասարդութեան մէջ մեզի երեւցող առաքեալը, Երուանդ Զավուշեանն էր, Դաւիթը՝ որ եկեր էր Թուրք բռնապետութեան Գողեաթը տապալել, եւ ահա Գօլէճի իր սաներուն մէջ, Վեստեան քուրմի մը նման, ազգային վրէժխնդրութեան կրակը կը ջանար արծարծուած պահել։

Դաւիթին տունը կը հաւաքուէին հիներն ու նորերը։ Անոնք որ իրենց հայրենասիրութեան ընթացքը լրացուցած ու տիպլօմնին առած էին իրմէն.— Լեւոն Լարենց, Մուշեղ Վարդապետ, Բէխեան, Սահակ Վրդ. Օտապաշեան, Ներսէս Վրդ. Դանիէլեան։

* * *

Զավուշեանի յեղափոխական սկզբունքներուն մէջ ինչ որ անմիջապէս կը գրաւէր ու կը համոզէր, աւելորդ խիզախումներու մասին անոր ցոյց տուած քամահրանքն էր։

Ան կ՚անգոսնէր առանց պատրաստութեան ըլ-

լուելիք շարժումները։ Ու մենք՝ մեր պատանութեան օրերուն, ընկերներ զոհ տուած ըլլալով անփորձութեան, այլեւս սորվեր էինք որ, մեր սիրտերը յուզելէ առաջ, զմեզ գրաւելու համար, մարդիկ նախ համոզելու էին մեր միտքը։ Ինքնապատրաստութիւնը շատ բանաւոր գաղափար մըն էր որուն հետ կը հաշտուէին թէ՛ պահպանողականը թէ յեղափոխականը. անիկա անհրաժեշտ էր մանաւանդ երիտասարդներու՝ որ իրենց սովորական կեանքէն դուրս իրագործելիքներուն համար պատրաստուելէ առաջ, պէտք ունէին նաեւ ռազմազինուելու՝ իրենց զգացումներուն, երիտասարդի տկարութեանց եւ անփորձ երեւակայութեանը արշաւանքներուն ընդդէմ։

Երուանդ Զավուշեան երիտասարդներու հոգեբանութիւնը լաւ գիտէր եւ անզուգական էր զանոնք գրաւելու մէջ. անիկա ռահվիրան էր որ երգելով՝ իր ջանքերուն յաղթանակը կը պանծացնէր մեր սրտին մաքուր անշահախնդրութեանը մէջ, անիկա զօրաւորն էր յաճախ ալ՝ որ հանդարտօրէն առջեւնիս կը պարզէր այն բոլոր բլաններն ու թաքթիքները, որոնց շնորհիւ մէկ կողմէն պիտի խուսափէինք վրանիս լրտեսող յետադիմութեան պահպանողական ուժերուն թակարդէն եւ միւս կողմէն՝ պիտի յառաջացնէինք, մեր կարգին, հայրենասիրական դաստիարակութիւնը Գօլէճի հայ երիտասարդութեան, որու մեծագոյն մասը Թրքահայ հարուստներու ընտանիքներէն էր կազմուած։ Այս տղաքը — մեծ առաւելութեամբ — ազնիւ սիրտեր ունէին եւ հետզհետէ, հայրենասիրական միութիւններու, ազգային երգերու, ընկերական հանդէսներու եւ դասախօսութեանց շնորհիւ, անոնց մէջ մտած էր ազգայնական ոգի մը, որ ապագային իրենց ընտանիքներուն մէջ պիտի տա-

նէին անոնք անհրաժեշտօրէն։ Հոս կար գերազանց ապացոյց մը առողջարար միջավայրի ազդեցութեան, որուն ներքեւ, հրճուանքով մարդ կը տեսնէր՝ թէ ի՛նչպէս մեր հարուստ դասակարգերուն առածի կարգ անցած ազգային անտարբերութիւնը կը մարէր, կը մեռնէր իրենց զաւկըներուն սրտին մէջ, ընկերական մտերիմ ու սրտաբուղխ փոխադարձ հաղորդութեան եւ սիրոյ կենսաւէտ պատուաստին ուժովը։ Աւիւնն ու կեանքը որ դարերու սովկութեան ընդմէջէն կարծես վատուժացած էին, լոկ նիրհեր էին անոնց հայու երակներուն մէջ ու հիմա ներքին կոչին «ներկայ» կը պատասխանէին զարթնելով։ Եւ վտանգ ալ չկար որ, կրկին իրենց ընտանեկան շըրջանակներուն դառնացած, անոնք շուտով ուրանային հայու արիւնին ձայնը։

Դժբաղդաբար, սակայն, հայ ուսանողութեան վրայ դրուեր էր իրենց ընտանիքներու պահպանողական ոգիին մէկ յամառ ու սնափառ ներկայացուցիչը, որ մեր ջանքերը կը չեզոքացնէր։ Ատիկա Բրոֆ. Յակորոս Ճէճիզեանն էր։ Որքան ատեն որ տղաքը կը յարատեւէին հայ պատմութեան եւ լեզուի աշխատութեանը մէջ, որքան ատեն որ, անոնք թեթեւսոլիկ անտարբերութիւն մը կը ցուցաբերէին հանդէպ ժողովուրդի ցաւերուն, որքան ատեն որ, իր պատուելի ձեռքերը համբուրելով կը շողոքորթէին զինքը, ինքն ալ յաւէտ անտարբերութեանը եւ յամառ պահպանողականութեանը երեսէն, եւ չէ թէ տղոց չարիք մը հասցնելու դիտումով, կը շոյէր անոնց ծուլութիւնը, անոնց մեղկութիւնը, անոնց՝ ամէն առոյգ բանի հանդէպ ցոյց տուած անտարբերութիւնը։ Բրոֆէսոր Ճէճիզեան — հակառակ իր համբաւին — բացարձակապէս անօգուտ ազդակ մըն է եղած

հայ ուսանողութեան կրթութեանն ու դաստիարակութեանը մէջ, եւ այնպիսի հաստատութեան մը մէջ, ուր միւս բոլոր ցեղերը — յոյն, պուլկար, թուրք, իրենց իմացականութեան լաւագոյն տարրերովը ներկայացուած էին։ Բացայայտ էր ուրեմն որ, իմ եւ Մուշեղ Շահինեանի խառնուածքն ունեցողները, առաջին վայրկեանէն բաղխում մը պիտի ունենային այդ դիկտատօրին հետ։ Պարտիզակի մթնոլորտը զուլ էր, սակայն հոն կային խղճամիտ ուսուցիչներ եւ գոնէ աշակերտ մը անկէ դուրս կուգար՝ հայ լեզուի, հայ պատմութեան ու գրականութեան այնքան եւ աւելի՛ տեղեակ, ինչքան տեղեակ չէին Ռոպերթ Գօլէճի հայ ընթացաւարտները։ Անտարակոյս, հոն կար հմուտ ու յարգուած դէմք մը, Բրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանը, որ սակայն շատ կղզիացած կապրէր եւ թերեւս՝ երբեք չէր զգար իր մէջը, ֆիզիքական կորով մը՝ անուանապէս իրմէ մեծին տեղը բռնելու համար։

Ո՛չ միայն հայ ընդհանուր պատմութեան հասարակ ծանօթութիւնը կը պակսէր տղոց, այլ հակառակ ամէն տարի Վարդանանց տօնախմբութիւնը կատարելնուն, չկար տղայ մը, որ, Վարդանին ու Վահանին ո՛վ ըլլալն ու հայոց համար ի՛նչ ըլլալը գիտնար ու ըմբռնէր։ Առաջին զօրաւոր բաղխումնիս եղաւ ուրեմն Վարդանանց տօնին առթիւ։ Բրոֆ. Ճէճիզեան եռսունը հինգ տարուան բրոֆէսըր մը ըլլալէն իվեր՝ շարունակ Վարդանն ու Վահանը տօներ էր, փառաւոր հանդէսի մը մէջ ճառ մը խօսելով, եւ անոր յաջորդող անհամ ու թեթեւ պարերուն մէջ խըղդելով՝ մեր հայրենի հերոսներուն դիւցազն մարտիրոսութեան համակ նշանակութիւնը։

Այդ խաղի պարի օրը լուրջ մտածումներու եւ

հայրենասիրական զգաստ ճառախօսութեանց օրի մը փոխելու համար, տարուէ տարի կռուեցանք հետը, բաժնեցինք ուսանողութիւնը եւ արժանացանք իր խորին դժգոհութեան:

Սակայն՝ իր բոլոր թերութիւններուն հակառակ, Բրոֆ. Ճէճիզեան տղայական միամտութիւններ ունէր, եւ ամէն մէկ կռիւէ ետք, ես կզգատէի իր ստիպմանը վրայ՝ հրատարակած «Բիւրակն» Շաբաթաթերթին յօդուած մը խոստանալով:

Շահինեանը, որ աւելի բուռն ու անզուսպ եւ շատ հեղ վարուելակերպէ զուրկ էր երիտասարդութեանը՝ մնաց անհաշտելի հակառակորդը, յեղափոխող տարրը, որ իր գոյութիւնը կրցեր էր ցարդ պահել Դաւիթին շնորհիւ: Ամէն անգամ որ տնօրէնութիւնը նեղեր էր զմեզ, մեր բացայայտ հայրենասիրութիւնը անխոհեմութիւն նկատելով, անիկա մեզ նեղեր էր Բրոֆ. Ճէճիզեանի թելադրութեանը վրայ. ատիկա կ'զգայինք նախ, վերջը գիտցանք եւ Ճէճիզեանը լռեցնելու լաւագոյն կերպերնիս եղաւ՝ Դաւիթը վրան խրկել:

Այն օրը որ, Դաւիթին վախը պակսեցաւ, Մուշեղը ճամբու գլխին դեռ շրջանը չաւարտած. ես արդէն իսկ գացած էի:

ՇԱՀԻՆԵԱՆ՝ ԳՈՐԾԻՉ

Թէեւ՝ Մուշեղ Շահինեանի հայրենասիրական գործունէութիւնը տարածուած է, դպրոցէն մինչեւ մահը, իր ամէնէն եռանդուն եւ ամէնէն բացարձակ նուիրումը մասնաւոր շրջան մը միայն կը բռնէ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՐԱՂԱՄԵԱՆ

Իր ապրած միջոցը շրջաններու բաժնելով, կը տեսնենք՝ թէ՝ 1905ի վերջերը դպրոցէն ելած, 1906ը Վառնա կանցնէ։ 1907էն 1910, Ամերիկայի շրջանակին մէջ իբր գործիչ կ'աշխատի, այնքան անշահախնդրութիւնով որ, իր անձը եւ իր ընտանիքը կը մոռնայ բացարձակապէս։

1911ը, Տահինեանի համար, շատ մեծ յոյսերու եւ իմացական աշխատութեան թուական մը կը կազմէ։ Արագածի յղացման եւ հրատարակութեան շրջանն է ան, որուն սկիզբները, կարծես պահ մը ինքզինքը հասած կը խորհի՝ իր բաղձացած վիճակին։ Իր երազը եղած էր՝ գրաւոր աշխատութեանց նուիրուիլ եւ «հոգին գրի» առնել։ Այդ երազն ալ շուտով ցնդեցաւ եւ Տահինեան վայրկեան մը մտածեց թէ կեանքը վիժում մը պիտի ըլլար։ 1912էն մինչեւ 1916ի սկիզբը, Տահինեանի կեանքը անցաւ փոխն ի փոխը գործաւորութեան եւ անգործութեան մէջ։

* * *

Յեղափոխական կեանքի մէջ մտնելէ առաջ կուսակցական անցեալ ու ներկայ պայքարներէն լուր չունէր Տահինեան։ Յեղափոխական եւ ժողովրդային ըմբոստութեանց պատմութիւններուն բոլորն ալ իրենց համարձակութեամբը եւ հերոսային ու անհաւասար մարտնչումովը գրաւած էին անոր երեւակայութիւնը։ Թերեւս լսեր էր, որ, անոնցմէ ոմանք անխոհեմ խիզախումներն էին շատ դիւրահաւան, եւ՝ ազատութիւն հետապնդելու մէջ խի՛ստ փութկոտ ձեռնարկուներու։ Ինչ որ անիկա ուզեր էր միտքը պահել այդ քննադատութիւններէն, ապագայի դաս մըն էր, իսկ իր հոգին յաւէտ տոգորուեր էր՝ դէպի անցեալը սաւառնող հիացումով մը,

որ, գութի եւ արցունքի մարգրիտ կաթիլներովն էր ընդելուզուած։

Անոր հոգին երեւակայութեան կապուտակ երկնակամարին եւ ոսկեճուռ երազներու ցօղաշունչ լոյսին մէջ ճախրող թռչնիկն էր դեռ, որ իր անբիծ ու սպիտակ թեւերովը պիտի իջնէր փուշերով ու տատասկով ծածկուած թաւուտքի մը մէջ ապրելու։

Անոր միտքը ճերմակ թերթի մը մաքուր էջն էր տակաւին, որու վրայ կեանքի դառնութիւնները, դէպքերն ու փորձառութիւնք պիտի գային իրենց դաժան ու մրոտ պատմութիւնը տպաւորել։

Մուշեղ Շահինեան յեղափոխական կեանքին մէջ գլխիկոր ու անշահախնդիր արբշիռով մը մխրճեցաւ եւ աննախապաշար ուղեղի մը, անեղծ ու մաքուր խղճմտանքի մը պարծանքը ցուցադրեց հոն։

Միակ պաշարը որ հետը կը կրէր, ճամբայ ելլելուն, անկաշառելի, անկեղծ ու սրտաբուղխ հայրենասիրութիւնն էր։ Եւ միակ ուժը, որով անծանօթ ու տաժանագին գործի մը կը ձեռնարկէր, ազգայնական՝ այլ ոչ կուսակցական՝ այն նուիրական հուրն էր՝ որ ցեղին անտեսանելի հանճարը՝ իմաստուն Պրոմէթէոսի պէս՝ ազգային անցեալ փառքի երկինքէն խլելով՝ նետեր էր անոր սիրասուն հոգիին մէջ։

Ազգային գոյութեան այս ճգնաժամին, հայկական մարտիրոսութեան այս սահմռկեցուցիչ օրերուն, անգութ բնաջնջումի եւ սրտաճմլիկ թշուառութեան վայրկեանին, երբ բոլոր ուժերն ու կամեցողութիւնները միացած՝ մէկ նպատակի մը — հայրենի ցաւերուն ամոքմանը — կը նկրտէին, իրենց անցեալի գժտութիւնները միանգամ ընդ միշտ մոռնալով· հայ ցեղը խաչելու այս անլուր անգթութեան պահուն՝ երբ Մուշեղ Շահինեան ներողամտութեան եւ եղբայ-

րական գործակցութեան ձեռք մը կարկառեց իր կենդանութեանը՝ բարեկամի եւ մանաւանդ՝ հին հակառակորդներու, մենք բացարձակապէս զանց կ'ընենք հոս՝ իր կուսակցական պայքարները, սրտհատնում ոգորումները, ցաւի ու զայրոյթի գոռումներն ու հառաչները, որոնց մէջ ամբողջ ինը տարի հոգեմաշ կեանք մը ապրեցաւ ան։ Հարկ է միայն շեշտել հոս՝ մեր անկեղծութեան բոլոր ուժովը, թէ Գահիրէ ոտք կոխելէն իվեր, բաց մտքով ու անաղարտ խղճմտանքով՝ չիտակ ուղիին, չիտակ սկզբունքին եւ չիտակ մարդոց հետ գտնուելուն բացարձակ համոզումը գոյացնելէ ետք էր որ, ան նետուեցաւ իր առաքելութեանը մէջ։

Աչքի առջեւ ունիմ իր առաջին տարուան օրագրէն քանի մը ամիսները, որոնց սկիզբը, Նիւ Եորք ոտք չի կոխած, ի՜նչ յուզումնալից պատկեր մը կը ներկայացնէ իր հոգին· «Յունվար 13, 1917· Շոգենաւը խարսխեց· քաղաքին լոյսերը կ'երեւային· հանդարտութիւն· քաղաքը կը քնանար։ Մութ էր տակաւին։ Աստղերը կը փայլէին երկինքին երեսը· լուսաշող աստղ մը ոսկի ճամբայ մը կը գծէր ծովուն վրայէն։ Կանգնած նաւուն ծածքին վրայ, աղօթեցի·
— Ո՜վ բարի Հա՛յր, թող քու օրհնութիւնդ ինծի հետ ըլլայ··· Նոր երկիր· Նիւ Եորք մտայ։»

ՇԱՀԻՆԵԱՆ՝ ՀԱՒԱՏԱՒՈՐ

Ի՞նչ էր իր առջեւը պարզուած տեսարանը՝ Ամերիկա ոտք կոխելուն.— կուսակցութիւնը պառակտուած, եղբայր եղբօր դէմ լարուած քինախնդիր

ատելութիւնով մը, եւ, իրարու շունչով տաքցող երբեմնի ջերմեռանդ տղաքը խաղալիկ եղած քանի մը անարժան առաջնորդներու ձեռքը: Բացարձակ կազմալուծում, յեղափոխական ամէնէն դրական եւ ամէնէն խոստմնալից կազմակերպութեան մէջ: Թնճուկոտ կացութիւն մը՝ դաւանանքներէ եւ սկզբունքներէ աւելի՝ անհատական կիրքերու մէջ, որոնք հազա՛ր աւա՜ղ, հայ ժողովուրդին համար միշտ շատ աւելի արժէք ունեցած են կարծես՝ քան հաւատամքները, քան այն վսեմ հայրենասիրութիւնը, որուն առջեւ քինախնդրութիւնները պէտք էր նսեմանային, ինչպէս չինծու գոհարները կը նսեմանան իսկական ադամանդի մը շողին առջեւ:

Ներքին խռովութիւններուն, կռուազանութիւններուն եւ ոխերուն վրայ աւելցուցէք նաեւ, այն բոլոր հալածանքը, որ Թուրք կառավարութեան եւ հակայեղափոխական տարրերու ներշնչման տակ ըսկըսեր էր յարուցանել ամերիկեան դատարաններու կաշառակեր հատուածը,— ոչինչ խնդիրները խոշոր համեմատութեանց հասցնելով եւ չնչին յանցանքներէն կառուցանելով ամէնադաժան ոճիրներու պատմութիւններ: Ահա ժխորը որ աչքին կը պարզուէր:

Այդ վայրկանէն, իր կեանքը արշաւ մը եղաւ, քաղաքէ քաղաք, արեւելքէն արեւմուտքը Ամերիկայի, մասնաճիւղէ մասնաճիւղ, խրախուսելով, կազմակերպելով, ներշնչելով, դաստիարակելով: Կեանքը անցուց վաստակաբեկ՝ երկաթուղիին մէջ, որ աւաղ չի խղճաց վրան ու ջախջախեց անգթօրէն այն մաքուր էակը, որ իր շոգիին արագութեանը հետ վազեր էր՝ պարտականութիւններուն հասնելու եւ օգտակար ըլլալու տենչովը:

Շատ անգամ յուսահատեցաւ. յաճախ՝ երբ խան-

դոտ կորովը բաղխեցաւ տգիտութեան, անտարբերութեան, կեղծիքի եւ այլասերման տարրերուն զորս յաւէտ անհետացած նկատեր էր՝ իր հայրենասիրական հաւատքին պատրող լաւատեսութեամբը, մարդիկ քաջալերելէ եւ յուսադրելէ վերջ, իրիկունը սենեակը մտաւ եւ գլուխը ափերուն մէջ առնելով՝ լացաւ:

«Հոգիիս խորէն, կը նշանակէ օրատետրին մէջ, ձայն մը կ՚ըսէ ինծի, կը խրախուսէ զիս՝ որ չի յուսահատիմ. յաջողութիւնը պիտի գայ վերջապէս:»

Այդ ձայնը, իր մէջ խարսխուած հաւատքին ձայնն էր:

Յեղափոխական սկզբունքին համոզուեր էր Շահինեան եւ զայն իրագործելու համար, իր տառապանքներէն, իր յուսահատութիւններէն կը քաղէր զօրութիւն մը, որով հաւատաւոր հոգին կ՚ուժովնար՝ պայքարէն չընկճուելու համար: Քանի՛ անյաջողութեան մատնուէր եւ ձախողութիւնք խոչընդոտներ գլորէին առջեւը, ա՛յնքան իր ողջմտութիւնը կը խրախուսէր զինքը յաղթանակին յառելու: Հաւատքը, ինքնին, քաններորդ դարուն, այլեւս անկարող էր մարտիրոսութիւններ արդարացնելու, եթէ քաղաքական այսօրինակ ողջմտութենէ մը դրդուած չըլլար: Յեղափոխութիւնը որոշ նպատակ մը ունէր որ խորհրդաւոր մթնոլորտով չէր պատուած. հայրենասիրութեան խռչալն էր տոհմին ազատութիւնը՝ որուն պատկերը չէր կարելի շփոթ պահել՝ իմացական տեսակ մը պատրող լաւատեսութեան, մտաւոր անկարողութեան եւ զգացումներու խառնաշփոթութեան մէջ, որոնց ծնունդն է յաճախ հաւատքը: Յեղափոխութեան մարտիրոսները նմանելու չէին՝ տըգիտութեան մարտիրոսներուն, կրօնական միսթի-

քուլթեան զոհերուն, որոնց հառաչներովը լեցուած է ամբողջ Միջին Դարու պատմութիւնը։

Հայ յեղափոխականը ըլլալու էր Ժան Տ'Արք մը, նմանելու էր հովիւի այս պարզուկ աղջկանը, որ անյաղթելի դրօշակ մը պարզեց հայրենիքին թշնամիներուն դէմ։

Ժան Տ'Արք հաւատք ունէր, ու իրեն քաշեց ժողովրդային խաւերուն ուծացած եւ քամահրուած գունդերը. սակայն, ինչ որ, իր անձին մէջ յաղթեց՝ այդ հաւատքը չէր լոկ. հաւատքը ոգէտներու եւ պարզամիտներու հոգին քաշող հզօր մագնիսն էր զոր մեծերը — թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին իշխանը — քամահրելով ընդունեցին։ Ինչ որ յաղթեց՝ Ժան Տ'Արքի գեղջուկ ողջմտութիւնն էր, գեղացիի բնածին ու դրական իմաստութիւնն էր, քաղաքական դատողութիւնն էր, որով դժբաղդաբար չեն օժտուած մեր կարգ մը առաջնորդները։

Հաւատքը Շահինեանի համար եղաւ՝ ինչպէս Ժան Տ'Արքի համար, այն յատկատեսութիւնը, որով հետապնդուելիք իտէալին պատկերը պայծառ կը տեսնէր ան, եւ, ոչ մէկ ուժ իր աչքերը կրնային անկէ դարձնել։ Հաւատքը, հետեւաբար, անոր նեցուկ մը ըլլալէ զատ, իրեն համար եղաւ տեսակ մը գործող ազդակ, որ իր ասպարէզէն վտարեց սրտաբեկումի ամպերը, եւ յոյսերու աստղազարդ ու երփներանգ հորիզոնի մը պատկերովը մշտադալար կորովի մէջ պահեց իր միտքը։

Հաւատքը այլեւս մտապատկերի մը յոյսն ըլլալէ դադրեցաւ. եղաւ համոզում, եղաւ գործի ազդակ, եւ ոչ թէ չտեսնուած եւ չ'ըմբռնուած ակնկալութեան մը համար յարատեւութեան մղող ներշնչում մը, որուն անսալով՝ վաստակաւորը իր վարձատրութիւ-

նը պիտի գտնէր օր մը, եւ առաքինին իր դափնեպսակը պիտի ընդունէր։ Ընդհակառակը, յեղափոխական հաւատաւորին համար չկար վարձատրութիւն եւ անոր պսակը փուշէ պսակ էր։ Մուշեղ Շահինեան կրեց այս փուշէ պսակը։

Հաւատքը գործօն ուժ ըլլալով, ներդաշնակեց նաեւ Շահինեանի բաղադրեալ խառնուածքին տարրերը։ Առանց անոր դաշնաւորող ազդեցութեան, Շահինեանի բանաստեղծական միտքը երբեք չպիտի կրնար տոկալ յեղափոխական կեանքի բաղխումին, որովհետեւ, ամբոխներու մէջ առիւծի պէս վայրագ ու ամեհի երեւցող այս մարդը երբ կը քաշուէր իր անձին ու սենեակին առանձնութեանը մէջ, յաճախ կը մղէր ներքին պայքար մը, որ առանց այդ հաւատքին, չպիտի յաջողէր, անոր առնական կորովին յաղթանակը ապահովել՝ իր ջղագրգիռ բնութեանը, իր թշուառութեանց, ըլկող մտածումներուն եւ մելամաղձոտ սրտալքումներուն վրայ,— ինչպէս կը վըկայեն իր նամակներն ու օրագիրը։ Ահա՛ քանի մը նմոյշներ անոնցմէ.—

«Յունվար 26, 1907.— Դառն մտածումներով անցուած իրկուն մը։ Ապագայ ունի՞մ. պիտի արդիւնք մը, օգտակարութիւն մը դուրս գա՞յ՝ իմ աշխատութենէս։ Քանի մը օրէ ի վեր նիւթապէս շատ դէշ կացութեան մը մէջ կը գտնուիմ։ Ընկերներ, որոնք բարեկամ կը կարծէի, երես դարձուցին ինծմէ։ Այսօր երբ նեղն ես ու բազմազան հոգերու բեռին տակ ընկճուած կ'զգաս քեզ, մի՛ տխրիր՝ տեսնելով որ անոնք, որ շիտակ բարեկամ ըլլալ կը թուին քեզի՝ խոյս կուտան իբր թէ բորոտ մ'ըլլայիր»։

«Ապրիլ հինգ.— Մտատանջութեամբ անցուած իրկուն մը. Աստուած պիտի օգնէ ինծի, ուժ պիտի

տալ, կորով՝ որպէս զի իր փառքին եւ հայրենիքիս համար աշխատիմ»։

«Մայիս մէկ.— Արեւոտ օր մը ունեցանք այսօր, բայց իմ սիրտս դառնութեամբ լեցուն է եւ չեմ կրնար ուրախ ըլլալ։»

Մայիս 4, 1910.— *Հայելին նայեցայ այս առտու։ Օրերէ իվեր ածիլուած չէի։ Օրերէ իվեր վերջին տասը սենթս խնամքով կը պահէի խորհելով որ վճռական եւ ծանրակշիռ վայրկեանի մը պէտք կ'ունենամ։ Մտածեցի. ի՞նչ պիտի խորհին զիս տեսնողները. աղքատ պիտի երեւամ՝ հետեւաբար արհամարհելի։ Զէ՞ որ արտաքին փայլուն երեւոյթը ներքին տառապանքը եւ նեղութիւնները կը ծածկէ։ Գացի եւ վերջին տասը սենթովս ածիլուեցայ։*

Մայիս 25, 1910.— *Բարեկամ մը ձեռքերս տեսաւ եւ հարցուց.*

— Ինչո՞ւ սեւցեր են։

— Կը գործեմ։

— Մե՛ղք, պիտի կոշտանան։

Խնդացի։ Հապա քուկիններդ ալ կոշտացեր են, ըսի։

— Դուն տարբեր ես, եղաւ պատասխանը։

Բայց մենք համեստ աշխատութեամբ ընկերներ ենք ճակատագրով։

Յուլիս 16, 1910.— *Ի՞նչքան հիւանդ կ'զգամ հոգիով ու մտքով։ Գլուխս ափերուս մէջ առի ու մտածեցի։ Լաւագոյն օրեր պիտի գա՞ն։ Հիւանդ եմ, տարօրինակ հիւանդ մը։ Երբ մարդոց հետ եմ, մինակ ըլլալ կուզեմ. երբ մինակ եմ ընկերակցութեան կը բաղձամ։ Հոգ, մտածում, սրտմաշուք — ամէն ինչ որ կրնայ մարդու մը կեանքը դառնութեան ծով մը ընել։ Ամէն ինչ զիս յուսահատեցնելու բնոյթն ունի*

կարծես։ Մխիթարական ոչինչ կայ։ Ի՞նչ հոգերով իրկուն եղաւ այս օրը եւ ի՞նչ դառնացած սրտով անկողին պիտի մտնեմ։ Երբեմն՝ տակաւին անցնող տարին այսպէս չէի ես. կորովս ամէն դժուարութեան առջեւ յաղթական կը կանգնէր։ Ձախորդութիւնը կայլասերէ իմ կորովս։ Կը ծերանամ։

* * *

Որո՞ւ սիրտը չ'արիւնիր այս տխրութեան հանդէպ։ Աղքատութեան հոգեհարութիւնները ծածկելու եւ ակամայ զուարթ երեւնալու ճիգերուն յաջորդող դառնօրէն ճնշիչ զգացումը՝ կարծես՝ հետզհետէ կը չոքի հուժկու ուսերուն, ամուր ողնայարին վրայ՝ որ կ'ըմբոստանայ, չուզեր կքիլ։ Կեանքին ամլութիւնը իր մտքին կը ներկայացնէ վիժած ապագայի մը գաղափարը, որուն դէմ առնականօրէն կը ցցուի սակայն, կուզէ վրայէն թօթափել հոգերու ծանրութիւնը եւ պահ մը իր մելամաղձոտ խառնուածքին յուսահատութեանց տեղի տալէ ետք, յանկարծ կը վերագտնէ ինքզինքը։ Հեգնութիւնը կը մարի կարմիր շրթունքին վրայ. արցունքը կը հորնայ վճիտ աչքերուն մէջ եւ ուրախութիւնն ու լաւօրերու յոյսը, առտուան արտոյտին պէս, կսկսի երգել՝ կանանչ մարգերու, վէտվէտուն սարերու, խայտաբղէտ ծաղկաստաններու եւ արեւոտ երկինքներու երգը։

Եւ այս ցաւի պահերուն յաջորդող խնդումի վայրկեանները, ամէն բանէ աւելի, պերճախօսօրէն իր խառնուածքին խրթին երանգները կը լուսագծեն ու կը պատմեն իր գաղափարապաշտութեան անկարողութիւնը՝ միանգամ ընդմիշտ համոզուելու կեանքի ձախորդութեանց իրականութեան եւ նայելու մար-

դոց, լիճերու եւ դէպքերու վրայ ա՛յնպէս՝ ինչպէս դրական եւ տոկուն մարդ մը կը նայի,— իբր անխուսափելի հետեւանքները ընկերական հաստատուած դրութիւններու եւ մարդկային անփոփոխելի բնութեանը թերութիւններուն, որոնց պատճառով՝ երկրի վրայ կը տիրեն եսասիրութեան, սնափառութեան, ագահութեան, միջդասակարգային զեղխ շըռայլութեան, խաբէութեանց եւ բռնի ուժով ի վնաս տկարին վերապրելու եւ ճոխութիւն ըմբոշխնելու չար ուժերը, վատ սկզբունքներն ու ասոնց սնուցած տրամադրութիւնք:

Ատեն ատեն արտաքին աշխարհին իրականութիւնները կը լուսաւորեն իր միտքը.— Նամակներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ.— յանցանքը իմ կազմուածքիս եւ նկարագրիս է, շատ դուրս մնացած եմ կեանքի կոխոտուած ճամբաներէն: Պիտի ամրապնդեմ սակայն կորովս. մեծ յոյսեր, մեծ երազներ ունիմ, անոնք պէտք է իրականանան, եթէ ոչ՝ իմ ամբողջ կեանքս տխուր ձախողուած մը պիտի ըլլայ, վիժում մը, անկում մը:»

Ուրիշ նամակով մըն ալ կ'ըսէ. «Իմ տառապանքիս աղբիւրը ծնունդ կ'առնէ իմ գաղափարապաշտ մը ըլլալէս: Յանցաւորները անոնք չեն, որ թերի կը գտնեմ թերեւս ես, այլ ես ինքս՝ որ չափազանցուած, ծայրայեղ ձգտումով մը գաղափարին պրկուած եմ:»

* * *

Մէկ բան մը միայն իր լաւատեսութիւնը շարունակ հրահրուած կը պահէ՝ իր յուսահատութեանց պահուն եւ հաւատքը կը զօրացնէ.— անիկա հայ ժողովուրդն է, հասարակ ժողովուրդը, որ գաղթականութեան այլասերող մթնոլորտին մէջ յաջողած է պահել իր հոգիի պարզութիւնը, իր սրտին առատա-

բուղխութիւնը եւ բաց միտք մը՝ դէպի երկրի պէտքերը: Հայ հարուստը իր ցեղին օտար մնացած է յաճախ. հայ իմացականը, անձնական փառասիրութեան քօղը ձգած է իր ձեռնձգութեանց վրայ, սակայն՝ հայ աշխատաւորը՝ ազգին աղն է եղած ու համ տուած է հայ կեանքին:

Անիկա ազատած է ցեղը այն բոլոր անպատուութիւններէն որ հարուստներու ագահութիւնը, շատ մը իմացականներու անտարբեր օտարամոլութիւնը կուտակած են հայ անունին վրայ, եւ փրկած է ժողովուրդը՝ երկրի ցաւերուն, թշուառութեան եւ լացերուն պատասխանելով բաց սրտով եւ բաց քսակով:

Այս պարզուկ, գեղջուկ, հազիւ կարդալ գրել գիտցող աշխատաւորները, ինչպէս շատ մը յեղափոխականներու, Շահինեանի ալ մխիթարանքի, լաւատեսութեան եւ հրճուանքի աղբիւր մը եղած են:

Զուարթ ու բարի մարդու մը ժպիտը յանկարծ կը փարատէր անոր սրտի նեղութիւնը:

Հազար անգամ զայրոյթի մէջ կորոշէր՝ թէ այլե՛ւս չպիտի գործէր, թէ՝ ա՛լ իր ճկոյթ մա՛տն անգամ չպիտի շարժէր ազատութեան անարժան եղող այս գաղթականներուն համար, որ աղէկը գէշէն, վատը բարիէն զանազանել չէին գիտեր ու դիւրին կը մոլորէին անշահ առաջնորդներու եւ խաբուսիկ վարդապետութիւններու հետեւելով. թէ՝ ալ՝ շունչը չպիտի վատնէր՝ յամառ ժողովուրդին սկզբունք քարոզելու համար. թէ՝ ա՛լ թշուառութեանը մէջ, իր անհատական բարեկեցութեանը համար այնքան անհրաժեշտ եղող ժամանակը չպիտի սպառէր՝ տեղէ տեղ վազվզելով՝ հաւատք ու սէր կորսնցուցած ընկերներու ճամբայ ցոյց տալու համար: Տակաւին իր բողոքներուն եւ որոշմանց արձագանքը ականջներուն

մէջ չի մարած, եթէ ընկեր մը ներս մտնէր ժողովի մը կամ մասնաճիւղի մը համար օժանդակութիւնը խնդրելու, Շահինեանի բոլոր զայրալից որոշումները կը ցնդէին:

Իսկ գործարաններու մէջ տքնող այդ աշխատաւորները, զորս հայ ազգին «բարի Սամարացիները» կը կոչէր, հակառակ՝ իրենց բարքերուն ու թերութեանց մասին Շահինեանի ըրած բուռն, ապերասան եւ շատերու ծայրայեղ երեւցող քննադատութեանցը, գործով կը սիրէին զինքը, կը սիրէին անոր խօսքի բռնութիւնը, բեմախօսի անկեղծութիւնը, յեղափոխականի անվախութիւնը, խայթող լեզուն, խածնող ակռաները եւ հարուածող բռունցքը:

Յեղափոխական իտէալը հետապնդելու առեն, իր գաղափարապաշտ հոգին նման էր կայծակի մը որ դժբաղդութեանց որոտացող ու ամպամած երկինքին մէջ կը գլտորի որոտումէ որոտում. ցուրտ հովերը կը խառցնեն զայն, կամպոտեն իր լուսաւոր եւ թափանցիկ գունդը, եւ կայծակը կը վերածեն կարծր կարկուտի: Շահինեան ալ, եթէ ջուրի մը զով կայլակին պէս մարդոց պապակը կ՚ամոքէր երազներ ու պատրանքներ օրօրած տարիներուն, ապարէզին խստութեանը մէջ կարկուտ եղած, կը հարուածէր:

* * *

Իբր գործիչ՝ Շահինեան ալ՝ սպաննուած հայրենիքէն ընդունած էր վրէժխնդրութեան այն հրաւէրը զոր Շէյքսփիրի Համլէթը ընդունեց իր խողխողուած հօրն ուրուականէն:

Սակայն, փոխանակ Համլէթի նման իր ուժերն ամուլ խորհրդածութեանց եւ ծանրաբեռնեալ իմաստասիրութեան մը հարցերուն մէջ սպառելու, եւ, զինքը պարտականութեան կանչող ոգիին վրայ տա-

րակուսելու, այն օրէն որ հայրենի վրէժխնդիր ոգիին կոչը ընդունեց, Շահինեան ոգի ի բռին խոյացաւ գործի մէջ, առանց դեգերելու, առանց վախի, առանց կանգ առնելու ո՛եւէ սոփեստութենէ, իմաստասիրութենէ կամ եսասիրութենէ:

Համլէթ՝ իմաստասիրութեանց մէջ իյնալով, իսկ Շահինեան գործը ընտրելով, երկուքն ալ այլափոխուեցան սակայն, երկուքին ալ խառնուածքը՝ բաղդրեալ եւ բազմազան երանգներ ընդունեցին. մէկը՝ իր ներսի դին պայքարող ուժերէն. միւսը՝ իրմէն դուրս, ժողովուրդին մէջ շարժող ազդեցութիւններէն:

Համլէթ տխրեցաւ ու խոկաց ապարդիւն, երեւութական յիմարութեան մը ծիծաղներուն եւ ուրախութեանցը մէջ սրտին կսկիծն ամոքելով:

Մուշեղ Շահինեան՝ տխրեցաւ երբեմն ու ցնծաց շատ հեղ. բայց անոր տխրութիւնը՝ Համլէթի թախիծին պէս իր անձին հանդէպ ցոյց տուած քամահրանքին նշանը չէր, այլ ապրող մարդկութիւնը իր երազներուն համապատասխան չի գտնելէն կը բղխէր. իսկ իր ցնծումը, պարտականութիւնը կատարելու գիտակցութենէն:

Ու հարկ է աւելցնել, որ, այն դժուարութիւնները,— կուսակցական թէ անհատական,— որ իր գործիչի առաջին քայլերուն խոչընդոտներն եղան, շատ հզօր ու խրթին էին, այլասիրական ըլլալով:

ՇԱՀԻՆԵԱՆ ՊԵՐՃԱԽՕՍ

Պարտականութիւն մը գլուխ հանելու այս ճիգին մէջ փթթեցան նաեւ, Շահինեանի դեռ թաքուն կարողութիւնները:

Հաւատքը որ իր սրտին ջիղերը նուիրական իւղով կօծէր, կենսատու արեւի մը նման անոր մէջ կը բուսցնէր հանճարին ծաղիկները, կարմիր բուրումնաւէտ վարդեր՝ իր շրթունքներուն վրայ, վարդերը պերճախօսութեան, գունագեղ եւ ուռճալիր, նրբերանգ եւ փափկահիւս փաննէներ՝ խորհրդածաղիկները իր գրական տաղանդին: Այս կարողութիւններուն ամէնէն ժողովրդականը եւ դիւրամատչելին՝ բեմական պերճախօսութիւնն էր:

Երկու բարեկամներ իր վրայ հզօրապէս ազդած են:

Անոնցմէ մէկը՝ տեսանք արդէն՝ Երուանդ Զավուչեանն էր, որ իր կեանքին ուղղութիւն մը տուաւ կանուխէն,— յեղափոխական գործունէութեան մը ուղղութիւնը:

Միւսը՝ Ամերիկայի մէջ, եղաւ՝ Ղեւոնդ Վարդապետ Մարդուկէսեան, զոր Շահրինեան սիրեց՝ իր սիրող, փխրուն սրտին լման կարողութեամբը, որ իր կաթ-աղբարը ըրաւ, եւ որուն ազդեցութեան կը պարտինք՝ գլխաւորաբար, որ, Շահրինեանի պէս անվարժ եւ իր բնական տաղանդներուն գիտակցութեանը մէջ դեռ չի զարթնած մէկը, իսկոյն Ղեւոնդ Վարդապետի հանդիպելէն ետք, իր մէջ զգացած է պերճախօսութեան մը փթթումը: Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեան խօսելու զարմանալի կարողութեամբ մը օժտուած է: Երբէք չես կրնար երեւակայել՝ թէ այս լռակեաց մարդը, որ մտածումներուն եւ զգացմանցը խորունկ շարժունութեանը մէջ երեւութապէս կը նիրհէ, այնքան ինքնաբուղխ, այնքան ժողովրդական եւ այնքան անպատրաստից պերճախօսութիւն մը ունի, որով՝ յանկարծական եւ ապշեցուցիչ կերպով կը բղխին հայ սրտին շատ մօտիկ եղող իր անկեղծ խօսքերը — ժայռի մը կողը պատռելով անակընկալօրէն պոռթկացող անուշ ակի մը ջուրերուն պէս:

Մուշեղ Շահրինեան, ինքն ալ, շատ հեղ հիացումով պատմած է ինծի՝ Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեանի թարմ պերճախօսութենէն կրած շատ հզօր տպաւորութեանը մասին, որու մոգական ուժին շնորհիւ, կարծես ի'ր ալ լեզուին կապերը քակուեր էին վերջապէս, եւ իր ալ բերանը ընդուներ էր առաքելական պերճախօսութեան այն գերագանց խորհրդանշանը՝ «հրեղէն լեզուն»:

Շատ ցաւալի է որ, ոչ մէկ նմոյշ պահուած է իր ատենախօսութիւններէն, որոնք պատիւ պիտի բերէին ոեւէ ազգի պերճախօսական գրականութեան:

Եւ սակայն՝ Մուշեղ Շահրինեան իբր ատենախօս՝ իր դպրոցական շրջանին մէջ, ամենափոքր ուշադրութիւն մըն ալ չէր գրաւած: Երբ ատենախօսութեան համար բեմ կը բարձրանար, ո՛չ մէկ տպաւորութիւն կը գործէր իր արտասանութիւնը՝ որ, ողբի մը, զոց եղած մեղեդիի մը միօրինակութեամբն անտարբեր ունկնդիրներու ականջին ի վար կը սահէր, կը մարէր: Անոր բամբ ձայնը, որ ամբողջ սըրահներ պիտի թնդացնէր ետքը՝ կը նմանէր հրաշալիօրէն շինուած թաւջութակի մը որու լարերը տկար ու ողբագին չեշտեր միայն կը հանեն անփորձ մատներու տակ: Բայց երբ յուզումն իր հոսանքները կը խրկէ վարպետի մը զգայուն մատներուն երկայնքին, եւ արուեստին փորձառութիւնը՝ իր ճարտար ճկունութեամբը կը թրթռացնէ բամբ ու նրբահիւս լարերը, չկա՛յ նուագ մը՝ որ այնքան գրաւիչ, այնքան ներդաշնակօրէն զգլխիչ ըլլայ, չկա՛յ նուագ մը՝ որ որոտացող զայրոյթին պէս գոռայ, անմխիթար վիշ-

տին հետ հողեհարի, տրոփող սրտին հետ կոտտայ, գալարող ալիքներու պէս տառապի, հրճուող առուակին նման զուարթօրէն կարկաչէ եւ սիրող սրտին պէս քնարերգէ:

Ահա այս տեսակ նուագի մը հրապոյրներն առած էր Մուշեղ Շահինեանի ալ պերճախօսութիւնը:

Մուշեղ Շահինեան իմաստասիրող միտք մը չունէր, անոր ատենախօսութիւնը զուրկ էր հոգիի մը խորը պրպտող մանրազննին քննադատութեան մը խրթին տարրերէն: Անիկա ոչ կրնար հոգեբան ըլլալ, ոչ գիտնական: Իր հոգին պարզ էր, վճիտ էր՝ ժողովուրդի հոգիին պէս: Իր ատենախօսութիւնը վերլուծական յատկութիւններէ զուրկ ըլլալուն համար, կը նմանէր դասական պերճախօսութեան, որ խճողուած, աւելորդ, յոգնեցուցիչ ու կրկնուող բացատրութիւններէ եւ ճոռոմաբանութիւններէ զերծ էր: Պայծառ էր ան եւ պատկերոտ, կարծես թէ Շահինեան ուսումնասիրած ըլլար յունական ճարտասանութիւնը, իբր թէ ծանօթացած ըլլար Պուրտալուի մը լախտի կոյր հարուածներ իջեցնելու ուժին եւ Պոսուէի հաւատաւոր եռանդին, որով կեռար:

Իր ատենախօսութեան հիմը կը կազմէին հայ գաղթական կեանքի դէշ կողմերը եւ հայրենիքին պէտքը: Իր նպատակը ունկնդիրներն հաճեցնել չէր, հետեւաբար պերճախօսութիւնը ժուժկալ էր, դրական էր եւ հաստ: Իր փառասիրութիւնը կարողութիւններ ցուցադրել եւ ծափեր խլել չէր, հետեւաբար, կը յուզէր ու կը յուզուէր, ամբոխները կը խանդավառէր, անոնց ցոյց տալով իր զգացումներուն խորունկ անկեղծութիւնը: Շատեր ծաղկած բարբառ ունին եւ ածականներով ընդելուզուած լեզու. կը խօսին, կը ճառեն, բայց բան մը չեն ըսեր որ լսուելու արժանի ըլլայ: Ուրիշներ իրենց ձայնին վերջին նօթերովը կոկորդալից կը կաղկանձեն եւ ուժերնուն ամբողջ թափովը առջեւնին դրուած սեղանները հարուածներու տակ կը թնդացնեն, մանաւանդ Ամերիկայի հայ բեմերուն վրայ, զգալով թերեւս որ, բեմի սեղաններուն ու աթոռներուն որոտմանը պէտք ունին իրենց խեղճ գաղափարներուն ուժ ու վսեմութիւն տալու համար:

Շահինեան երբ կը խօսէր, նախ շատ մեղմ, շատ մտերմական շեշտով մը սկսելով, հետզհետէ ամբողջովին կը փոխարկուէր՝ մարդոց անծանօթ կորովի մը: Այս կարճ ու կլոր մարդը, որ ուշադրութիւն չէր գրաւեր ամբոխներու մէջ, բեմին վրայ հըսկայ մը կ'երեւար եւ հոգեցունց հսկայ մը՝ որուն առնական գլուխը առիւծի մը վսեմ գլուխին կը նմանէր. բիբերը կը վառէին ներշնչման հուրին տակ, երեսին մասները եւ լայն ու բարձրահայեաց ճակտին լարերը թրթռալով կը ձգտուէին, կ'ուռենային՝ իր որոտացող թաւ ձայնին եւ այրող հոգիին բոցը փչելով ժողովուրդներու վրայ:

Սակայն, զգացումներու այս սաւառնող պահերուն, յուզումներու այս մրրկալից վայրկեաններուն ալ, անիկա կը պահէր իր մտածումին յստակ պատկերը: Իր խանդավառութիւններուն մէջ երբեք չէր պատահեր որ գաղափարներուն թելը կորսնցնէր եւ ըսածները կրկնէր:

Իր պերճախօսութիւնը կապակից եւ մշտահոս էր:

Շահինեանի նիւթին տարրերը առատ էին, իսկ նիւթը ինքնին յաճախ կը պարփակուէր մէկ մտածումի մը, մէկ գաղափարի մը եւ մէկ բառի մը մէջ:

Քանի մը կարկառուն օրինակներով, զուարթ ու

արտայայտիչ պատմութիւններով, ան գիտէր գաղափարի մը պատկերը դրոշմել ունկնդիրներու մտքին վրայ, ինչպէս ճարտար ոսկերիչ մը ոսկիէ մէկ երկու թելերով գեղեցիկ մատանիի մը մէջ կը զետեղէ շողարձակ ադամանդ մը։

Իր բացատրութիւնք դասաւորուած էին, ճշգրիտ էին, ծաղիկի փունջի մը բոլորտիքը մեթոտով շարուած կանանչ ու քնքուշ տերեւներու պէս, անոնք կը շրջանակէին մտքին պատկերը եւ զայն ժողովուրդին աւելի մատչելի եւ աւելի հաճելի կ՚ընծայէին։

Ժողովուրդին սրտին կը խօսէր, անպաճոյճ, մեղրածորան եւ իմաստալից պարզութիւնով մը. Համոզումն անգամ Շահինեանի լեզուին վրայ մարդոց զգացումներուն ուղղուած սրտառուչ կոչի մը երեւոյթը կ՚առնէր։ Ժողովուրդին զաւակը, Շահինեան ստեղծուեր էր անոր հոգին թարգմանելու, անոր ներշնչումները շօշափելի ընծայելու եւ անոր յոյսերը՝ մարմնացնելու համար։ Եւ, երբ կը կոչուէր՝ այդ ժողովուրդին հոգին նոյնիսկ ժողովուրդին առջեւ մեկնելու, անսեթեւեթ լեզուով մը, Շահինեան կը նկրտէր որ իր թարգմանութիւնը խորունկ թափանցէր անոր հոգիին մէջ եւ հոն՝ ամէն տգիտութիւն, ամէն կեղծիք, ամէն անտարբերութիւն վանելով՝ իշխէր՝ իբր նոր սերունդի մը եւ վերածնած հայութեան մը պատկերը։

* * *

Անոնք որ Շահինեանը միայն բեմերու վրայ տեսած են, չպիտի կրնան զինք լիովին գնահատել՝ եթէ անտեղեակ են լսարաններու, կրթական հաւաքումներու, դասախօսութեանց եւ ընկերական ժողովներու մէջ իր ցոյց տուած գործունէութեան։ Ինչ որ բուռն էր իր մէջ բեմի վրայ եւ երբեմն կիրք կ՚ար-

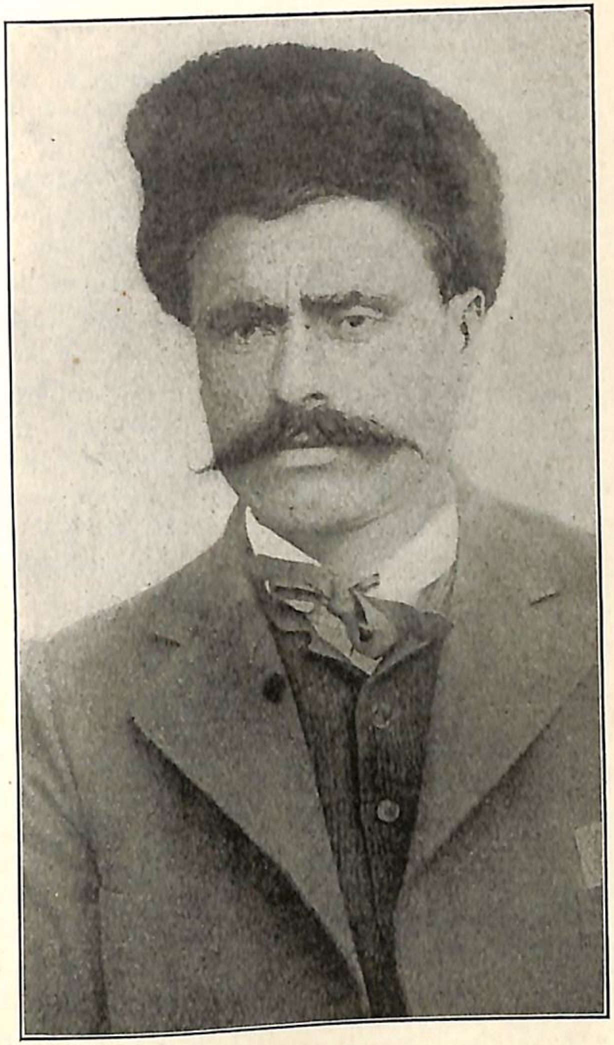

ՄԽՕ-ՇԱՀԷՆ

թընցնէր, կ՚ըլլար՝ համբերատար, անուշ, մեղմ, լուրջ ու խոհուն համոզելակերպ մը: Բեմի վրայ իր կորովը կը տեսնէիր. մտերմական շրջանակի մէջ, կ՚ըմբոշխնէիր՝ գիտութեան եւ լոյսի ծարաւի մտքին պատճառաբանող, խաղաղեցնող և ամոքող իմաստութիւնը: Իր բերնէն չէին ծորեր պայմանադրական խօսքեր, որ շատերու ցուցամոլութիւնը կը մատնեն, ուրիշներու մէջ ալ՝ գոյութիւն չունեցող գիտնականութեան մը սխալ տպաւորութիւնը կուտան: Եւ, հակառակ որ, զմայլանքով կը դիտէիր իր տաղանդին յորդումը, իր անձին ու խօսքին միամիտ զուարթութեանը մէջ կը փորձուէիր՝ իր վրայ նայիլ՝ իբր շատ մտերիմ ու խոնարհ բարեկամի մը վրայ՝ որ առիւծի մը սրտոտ վեհութեան կը միացնէր տղու մը զուարթօրէն ժպտող հոգին:

ՇԱՀԻՆԵԱՆ՝ ԻԲՐ ԳՐՈՂ

Տասնըիններորդ դարու կէսէն սկսեալ, Հայ գըրականութիւնը շատ մեծ կերպով ենթարկուած է ֆրանսականին ազդեցութեան: Նախ՝ անոր վրայ տիրած է Ռոմանթիզմի ազդեցութիւնը: Լամարթին, Միւսէ եւ Վիքթոր Հիւկօ ներշնչման գլխաւոր ակերը եղած են Գրիգոր Օտեանի, Պէշիկթաշլեանի, չափով մը Մամուրեանի եւ Վենետիկի Մխիթարեաններուն:

Արշակ Չօպանեանի շնորհիւ սակայն, Ռոմանթիզմի ազդեցութենէն զերծ մնացած է Հայ գրականութիւնը քառորդ դարու մը միջոցին: Արշակ Չօպանեան, մեր ամենէն հզօր ժամանակակից գրագէտն է, ներկայ արուեստի գրականութեան ռահվիրան,

որ՝ Թէեւ՝ հզօրապէս ազդուած է ֆրանսական գրականութենէն, մեծ մասով՝ իր Փարիզ անցուցած շրջանին, հայ գրականութեան մէջ մտցուցած է անոր Սիմպոլիզմին ազդեցութիւնը: Ծաղիկի եւ Հայրենիքի խումբը որոշակի նոր թուական մը բացած է՝ Թրքահայ գրականութիւնը ենթարկելով՝ realiste դպրոցին ազդեցութեան, որուն շնորհիւ նոր սերունդին աչքերը բացած է՝ կեանքի անուրջներէն, անոր իրականութեանցը վրայ:

Այս շրջանին վարպետները, Գրիգոր Զոհրապ, Սիպիլ, Թլկատինցի, Անտոնեան, Զարդարեան, Զապէլ Եսայեան եւ Արտ. Յարութիւնեան գլխաւորաբար, իրենց ճաշակին ընդլայնելով, եւ գրելու ազատութեան պակասէն՝ զուտ արուեստը մշակելու ըստիպուած ըլլալով, կտոր մը ամէն ազգի գրականութենէն ազդեցութիւններ ներմուծած են Թրքահայ գրականութեան մէջ: Բայց՝ եթէ երբեք կրցած են գրական մասնաւոր ճիւղ մը մշակել որ նոր սերունդին գրական ուղղութիւն մը եւ ճաշակ մը տուած է, նորավիպագրութիւնը եղած է առաւելապէս, Մօբասանի, Ալան Բօյի, Օսկար Ուայլտի, Թուրկենէֆի և Կորքիի ճաշակով պատմուածքներ, որոնց խառնուած են՝ Հայնէական, Վերլէնեան, Պօտլերեան բանաստեղծութեան մը նմոյշները: Սիմպոլիզմը շատ օտարոտի ծաղիկ մըն էր մեր գրական պարտէզին համար. մեր գրականութիւնը դեռ չէր անցած զարգացման այն աստիճաններէն ուրկէ դասականը անցնելով՝ ինքզինքին թոյլատրած էր արուեստի նոր ըմբռնումներ, բացատրութեան եւ բնութիւնը թարգմանելու նոր եղանակներ: Հետեւաբար, Սիմպոլիզմը՝ մատչելի՝ շատ հազուաթիւ գրողներու, ժողովրդական չի կրցաւ ըլլալ: Նորավէպը գոնէ հայ գրողին կ'ըն-

ծայէր գրելու եղանակ մը, որով՝ գրագէտը կրնար թէ՛ արուեստագէտ մնալ՝ թէ հայ մնալ, եւ հանրութեան հասկնալի ըլլալ. անիկա մանաւանդ գրողին կընծայէր՝ հայ գաւառաբարբառին տարրերը պոլսական լեզուին խառնելու շատ մը պատեհութիւններ եւ դիւրութիւն մը՝ կարճ գրուածքներու մէջ խտացընելու համար շատ աղուոր պատկերները ժողովուրդի կեանքին, որուն փուլերը երկարօրէն ուսումնասիրելու եւ վէպի ձեւով ներկայացնելու համար, Թրքահայ գրողը՝ ո՛չ ատեն կը գտնէր, ոչ ալ նիւթական միջոց:

Մուշեղ Շահինեան ապրեցաւ ահա գրական այս մթնոլորտին մէջ: Հոն տիրող այլազան ազդեցութիւնները շատ գրական ու նուրբ էին սակայն, եւ իր ու բոլորիս ալ յեղափոխական միտումները՝ աչքերնուս շատ աւելի սիրելի կընծայէին՝ ռուսահայ գրականութեան արտադրութիւնք: Դպրոցի ճոխ գրադարանին մէջ մեր տրամադրութեան տակ գտնելով Ռաֆֆին, Ծերենցը, Արովեանը, Ահարոնեանը, Արծրունին, Քամառ Քաթիպան, Շիրվանզատէն, առաջին անգամն ըլլալով՝ հայ գրագէտներու մտքին հայկական գոյն ունեցող արտադրութիւնները դիրքերու միջոցաւ կրնայինք ըմբոշխնել:

Թրքահայ գրականութիւնը լոկ թերթերու եւ պարբերականներու մէջ գոյութիւն ունէր: Անոր կեանքը չափազանց համառօտ էր, շատ տեւական ու խորունկ ազդեցութիւն մը ներգործելու համար: Եւ, յետոյ, Թրքահայ գրականութեան մէջ կը տիրէր՝ սկզբունքներու, գրական ճիւղերու, դպրոցներու թնճուկոտ խառնաշփոթութիւն մը: Անիկա զուրկ էր տիրող գաղափարէ. զուրկ էր առաջնորդող միտքէ մը, որու ազդեցութեան տակ պիտի կրնային հայ

մտքին շօշափելի ըլլալ՝ եւրոպական գրականութենէն առնուած ու ներմուծուած բոլոր տարրերը։ Անշուշտ կար Արշակ Զօպանեանը, բայց անոր հասնիլը դժուար էր, Թրքահայ երիտասարդութեան մեծագոյն մասին համար։

Ոչ միայն, Թրքահայ գրականութեան մէջ կը տիրէր գաղափարի շփոթութիւն, այլ նաեւ ոճերու խառնակութիւն։ Ընդհակառակը, ռուսահայ գրականութիւնը նոր սերունդին կը ներկայանար՝ լեզուի եւ գաղափարի միօրինակ կշիռք մը առած։ Անոր ազդեցութիւնը զգալի կ'ըլլար իր մէջ տիրող համերաշխութեան շնորհիւ, մինչդեռ Թրքահայ գրականութիւնը, շատ աւելի այլազան ու արուեստի տեսակէտէն կենսունակ՝ մանաւորապէս եւրոպականացած մտքերու յարմար սնունդ մը կը հայթայթէր։

Ռուսահայ գրականութիւնը, միշտ հակամէտ գտնուած է ազգային ոգին ընծայել՝ ցեղային միութեան դրօշմ մը, ու՝ հաւաքական գործունէութիւններու ու ազգային միացեալ ճիգերու շնորհիւ, ան յառաջացնել նկրտած է շարունակ՝ մեր պատմութեան եւ անկախութեան օրերէն ժառանգ ձգուած յաւագոյն աւանդութիւնները, բոլոր ժողովրդային ու ազգագրական գեղեցկութիւնները, սովորութիւնները եւ բոլոր տոհմային մասնայատկութիւնները։ Ան՝ ռուսահայ գրագէտը, իր անհատականութիւնը զոհած է, որպէս զի ազգային կեանքի մէջ հայուն կորսնցուցած երջանկութիւնը կրկին ապահովէ։ Ան՝ ինչպէս Րաֆֆի մը, Ահարոնեան մը, իր անձը հքացուցած է, տոհմին համար, մինչդեռ, Թրքահայ գրագէտը՝ իր անհատականութիւնը զոհած է՝ արուեստին համար։ Երկուքը պէտի կրնային իրար լրացնել ու ազուոր ամբողջութիւն մը կազմել, սա-

կայն՝ զիրար երբէք չեն ուզած ճանչնալ եւ խորթ քոյրերու պէս՝ զիրար քամահրած են։ Թրքահայ գրականութիւնը, Թրքահայ անհատին պէս եղած է՝ անձնապաշտ, եսասէր, ու հաւաքական կեանքի ներշնչումներէն եւ ուժերէն խուսափելով, առանձին աճելու, առանձին զօրանալու եւ փայլելու միտում մըն է արտայայտած։

Մենք այդ միտումը, այդ գրական եսասիրութիւնը քամահրեցինք մեր հայրենասիրական խանդին մէջ, եւ բնաւ կարելի չէր մտքէ անցնել, որ, օր մը, անագորոյն թշնամին, հայ կեանքը փճացնելու համար, մարտիրոսներու առաջին ցանկին մէջ պիտի գրէր՝ հայկական արուեստին ու գրական ամենանուրբ ու զուտ հանճարին այն ներկայացուցիչները՝ զոր կանգոսնէինք՝ արուեստը արուեստին համար միայն մշակելնուն համար։

Բայց այսօր՝ որ անոնք անհետացած են, ի՛նչ մխիթարութիւն է մտածել, թէ, ազգային կեանքին ամենէն մութ օրերուն ծնած եւ ուռճանալով հասած է՝ եւրոպական գրականութեան գեղեցկագոյն էջերուն հետ մրցելով, զուտ արուեստի գրականութիւն մը, որ օտար տարրերէ ներշնչուած ըլլալով մէկտեղ, ի յայտ բերած է հայ տաղանդին ինքնատպութիւնը, հայ մտքին յարմարութիւնը՝ քաղաքակրթութեան կարեւոր յատկանիշները ըմբռնելու, եւ հայ արուեստին նրբութիւնը, օտարէն առնուած գոյներուն խառնելու հայ կեանքին իսկական երանգները։

* * *

Մուշեղ Տահինեան շատ խանդավառ սպառող մը եղած է ռուսահայ վէպերու, Թրքահայ գրական հանդէսներու, մանաւորապէս այն պարբերականներուն,

որոնց կ'աշխատակցէր Թրքահայ գրագէտներու լաւագոյն մասը:

Օտար հեղինակներու ազդեցութիւնը, եթէ իր գրական ընդհանուր զարգացման մէջ դեր մը ունեցած է, շատ խորունկ չէ եղած իր վրայ: Նոյնիսկ Շէյքսփիր, զոր մօտէն ուսումնասիրելու առիթը ունեցած էր՝ հարեւանցի տպաւորութիւն մը ձգած է վրան: Սէնքէվիչ, Կորքի, Թուրկենէֆ, յեղափոխական եւ ժողովրդային գրականութեան մը հմայքովը շատ աւելի գրաւած են զինքը, քան բոլոր այն դըլուխ-գործոցները եւրոպական գրականութեան, զորս Րոպըրթ Գոլէճի շատ հարուստ գրադարանը դրած էր իր տրամադրութեան տակ: Ամերիկայի մէջ, բաղդատաբար շատ քիչ բան կարդացած է, հազիւ մէկ երկու նոր վիպագիրներ, որոնց երբեմն խառնած է, տխրութեան պահերուն, Մարկոս Աւրելիոսի եւ Օմար Խայեամի իմաստասիրութեան սփոփանքը եւ Մէրիմէի մը կամ Ալֆոնս Տօտէի մը արկածախնդիր քաջութեան կամ պարծենկոտ զուարճաբանութեան ուրախութիւնը:

Հայ պարբերական գրականութեան ազդեցութիւնն ալ, գաղափարի տեսակէտով աննշան եղած է եւ եթէ չէ գերազանցած՝ եւրոպացի հեղինակներէ կարդացած գործերուն հիմնական եւ գաղափարական ներգործութիւնը, գէթ մշակել տուած է՝ պոլսահայ լեզուն, իր պարզ ոճովը, բացատրութեանց ու պատկերներու արտադրութեանը մէջ բերած ճկունութեամբը, ճոխութիւնովը, սահուն ու արտայայտիչ վարվռունութեամբը եւ իր մէջ ընդգրկած գաւառաբարբառներուն այլազան ու հատու, պատկերոտ ու համառօտ բառերովն ու ասացուածներովը:

Մուշեղ Շահինեանի ոճն ու լեզուն՝ բացարձա-

կապէս այս շրջանին պտուղն է եւ անոր լաւագոյն գրական արտադրութիւնը՝ ֆրանսական ռէալիստներու ներգործման տակ ապրող այս ժամանակի առարկայական գրողներու ազդեցութեան դրօշմը կը կրէ: Խրթնութիւններէ եւ թնճուկոտ ու դարձդարձիկ բացատրութիւններէ զուրկ, անիկա յստակ ու վճիտ առուակի մը պէս կը հոսի, իր պճլտուն ալեակներուն մէջ՝ ողորկ ու փայլուն խիճերու պէս սահեցնելով՝ աղուոր մտածումներ, գունագեղ պատկերներու պսպղուն ցոլքեր, որոնց հետ ժպտելով կը պարեն իր անուրջներուն բուրումնաւէտ ծաղիկները:

* * *

Մուշեղ Շահինեանի գրական գործունէութիւնը կ'սկսի իր Ամերիկա ոտք կոխած վայրկեանէն: Իր ամբողջ գրական արտադրութիւնը լոկ շարունակութիւնը եղած է իր հայրենասիրական եւ յեղափոխական գործին՝ առանց անոնց պէս զուտ վարդապետական ըլլալու:

Քամահրելով արուեստի սիրուն աշխատիլն ու քրտնիլը, անիկա գրիչ շարժած է օգտակար ըլլալու համար: Եւ իր յեղափոխական գործունէութեանը պէս, իր գրականութիւնն ալ ունեցած է միեւնոյն նիւթը.— խարանել՝ կեղծիքը եւ ճշմարտութեան ու առաքինութեան մէջ խրախուսել՝ անկեղծն ու շիտակը: Սիրել՝ հայրենիքը եւ եսասիրութեան, այլասերումի ու անտարբերութեան մէջ սլքտացող ուժերը հալածել՝ արի ու անվախ զայրոյթով՝ հրապարակներու եւ բեմերու վրայ. խայթող ու հեգնող երգիծանքով՝ թերթերու եւ գիրքերու մէջ:

Եւ վերջապէս՝ պատրաստել՝ հայուն ապագան, նախ՝ հայութիւնը իր փտտած տարրերէն մաքրելով եւ յետոյ, նոր սերունդը ներշնչելով:

Այս յեղափոխական եւ հայրենասիրական նպատակը երեք կարեւոր գրական ուղղութիւններով հետապնդեց Շահինեան: Ասոնք են՝ իրենց արտադրութեան ժամանակաշարքին համեմատ. — Թատրերգութիւններ, հայրենասիրական եւ բարոյական յօդուածներ եւ նորավէպներ:

ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Խաչակրութիւնը. — *Թատրերգութիւն տիտղոսին տակ երեւցած այս յօդուածները, իսկապէս զուրկ են թատերական արտադրութեանց կազմն ունենալէ: Թատրերգութիւնը, իր այլազան ձեւերուն տակ, լոկ սկզբունքի մը, գաղափարի մը քարոզութիւնը չէ. անիկա ապրող արտադրութիւնն է կեանքին, այնպէս՝ ինչպէս մարդիկ կ'ապրին ու կը տեսնեն: Անիկա մանաւանդ ներկայացումն է շարժող նկարագիրներու եւ այն պարագաներուն, որոնց մէջ անոնք հարկադրուած են ցուցադրել իրենց զգացումները: Այդ պարագաներէն եւ դերակատարներու այս կամ այն սկզբունքին ու շարժառիթներուն համեմատ գործելու, շարժելու, մտածելու եւ զգալու կերպերէն է որ՝ հարկ է բղխի թատրերգութեան բարոյականը, եւ այն գլխաւոր գաղափարը՝ զոր հեղինակը կ'ուզէ աչքառու ընծայել: Եթէ՝ փոխանակ ապրող, խորհող եւ զգացող նկարագիրներու գործքերէն դուրս պոռթկացնելու թատրերգութեան հիմնական մտածումը կամ դասը, գրողը կը մղուի՝ մէկ քանիներու բերնովը միայն քարոզել այդ բարոյականը, անիկա վարդապետական յօդուած մը գրի առնելէ զատ բան մ'ըրած ըլլար:*

ԶԱՐԵՀ ԳՈԶԵԱՆ

Մուշեղ Շահինեան, դպրոցէն դեռ նոր ելած,
ուսումնասիրած հեղինակներէն մէկուն՝ Շէյքսփիրի
ներշնչման տակ արտադրած է «Խաչակրութիւն» եւ
«Եպիսկոպոսը» տիտղոսած յօդուածները, որոնք լոկ
քաղաքական ճառեր են՝ քան թատերգութիւններ։
Պէտք չէ բնաւ խառնել հոն երեւցող նկարագիրնե-
րու երեւութական չարժունութենէն։ Ամբողջ գործը
ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Շէյքսփիրի Յուլիոս Կեսա-
րէն փոխ առնուած այն տեսարանը, ուր, Մարկոս
Անտոնիոս՝ Կեսարի դանկտուած մարմնին վերեւ ճառ
մը կը խօսի ամբոխին։ Խաչակրութեան մէջ բեմ ել-
լող թէ՛ ճառախօս առենապետը եւ թէ գործաւորը,
ոչ միայն իրենց արարքովը կը նմանին Անտոնիոսի,
այլ իրենց ճառերուն ծայրէն մինչեւ վերջը՝ ժողո-
վուրդը իրենց կողմը գրաւելու համար կը գործածեն
ճարտասանական միեւնոյն թաքթիքները, համոզե-
լու միեւնոյն կերպը։ Անոնք՝ նոյն իսկ Շէյքսփիրի
բացատրութիւնները փոխ առնելով կը յառաջանան։
Անտարակոյս, ճառախօս եւ ունկնդիր ամբոխ՝ իրենց
անմիջական շահերուն նկատումովը չարժելու տրա-
մադրութենէն զատ, կը ներկայացնեն նաեւ ամբոխ-
ներու նոյն ոգիութիւնը, նոյն անհասկացողութիւ-
նը։ Անոնք իրենց լաւծներուն հանդէպ նոյն բթամիտ
շփոթութիւնը ցոյց կուտան, ինչպէս աշխարհի բո-
լոր ամբոխները ըրած են՝ հռոմէականէն մինչեւ մե-
րինը։

Ինչ որ անբնական է, այս խաչակրութեան մէջ,
համեստ հայ տղու մը, գործաւորի մը ցոյց տուած
համոզ-
այն ճարտասանական եւ քաղաքագիտական համոզ-
կեր կարողութիւնն է, զոր Շէյքսփիր անգամ, ան-
պատշաճ գտած էր Անտոնիոսէն նուազ ուսեալի մը
եւ նուազ քաղաքագէտի մը բերնին մէջ դնելը։ Ի՞նչ-

պէս, Անտոնիոսի այս ճառը, որ պատմութեան մէջ անուանի բոլոր հռետորներուն նախանձն է շարժած, Շահինեան շատ չէ տեսած հայ գործաւորի մը կարողութեանը: Անիկա լոկ վերագրելի է իր անփորձութեանը:

Այս դիտողութիւնը արձանագրելէ ետք, արդար է ըսել որ, Խաչակրութեան ամբողջ տեսարանը շատ պատշաճ ու ճշգրիտ ներկայացումն է հայկական ժողովներու յայտնած հոգեբանութեան: Անիկա ոչինչ ունի բռնազբօսիկ, շատ բնական է եւ իբր գաղթական կեանքի տգեղ մէկ պատկերին արտադրումը, լիովին նոր թուական մը կը բանայ հայ թատրոնի պատմութեան մէջ, ուր՝ Պարոնեանէ եւ Երուանդ Օտեանէ առաջ ու ետքը, չէ գտնուած թատերագիր մը որ իր ուշադրութիւնը դարձնէ ժողովրդային բարքերու տգեղութիւններուն եւ ներկայացնէ հայ կեանքը, ոչ թէ այնպէս ինչպէս Վարդանն ու Վահանը, Արշակն ու Տիգրանը ապրեցան բեմերու վրայ՝ — փքոց-ուռոյց ու վսեմօրէն պարապ ճառերու անվերջանալի ձանձրութեանը մէջ, այլ ինչպէս նոր սերունդը կ'ապրի:

Արուեստի տեսակէտով ալ խաչակրութիւնը արժէքէ զուրկ չէ: Անոր մէջ Մուշեղ Շահինեան ցոյց տուած է անհատ նկարագիրները զննելու եւ անոնց յատուկ երանգները կարկառուն ընծայելու շատ նուրբ կարողութիւն մը, որով քիչ գրողներ օժտուած են: Այս կարճ տեսարաններուն մէջ, նմանապէս, շարժումի պակասը լեցուցած է՝ լեզուի՝ շատ հատու, հեգնող, խայթող ու զուարճացնող առուգութիւնը, ոճի պարզ ու կոկիկ համառօտութիւնը, որ ուշադրութիւնդ վառ կը պահէ եւ միտքդ չի յոգնեցըներ:

Կատակերգակի յատկութիւններ ալ ցուցադրած

է Շահինեան եւ յաջողած է երբեմն արտադրել վի-
ճակներ, որ պատիւ պիտի բերէին շատ ճարտար թա-
տերագրի մը.— ինչպէս՝ շատ աննշան դէպքէ մը՝
վախկոտ երեւակայութիւններու եւ խռովեալ խըղճ-
մըտանքներու մէջ՝ ստեղծել՝ շատ աչարկու տպաւո-
րութիւն մը: Լուցկի մը պայթելով կը բռնկի խաչա-
կըրութիւն քարոզող վախկոտ յետադիմականի մը
ոտքին տակ, եւ բոլոր դաւադիրներն ալ սարսափա-
հար կ'ըլլան՝ դաչն հրացէնի մը պայթիւնը կարծե-
լով: Այսպէս կ'ստեղծուի, ընթերցողին մէջ, տպա-
ւորութիւնը ծիծաղելիին: Պարոնեան ծիծաղելի կըն-
ծայէր իր նկարագիրները՝ պարզապէս անոնց բար-
քերուն կոշտութիւնը չափազանցելով: Շահինեան
աւելի արուեստ ցոյց կու տայ՝ երբ, շատ անվեհերու-
թիւն պաշտպանող գործի մը կը մղէ մարդիկ, որ կըտ-
րիճ երեւնալ կը ձեւացնեն, եւ որոնց վախկոտու-
թիւնը մինչեւ ոսկորներնուն ծուծն է թափանցած:
Շահինեանի կեղծ հերոսները լոկ ծիծաղ չէ որ
կը շարժեն, սոսկ արգահատանք ալ չեն ներշնչեր,
այլ քամահրանք ու զզուանք կ'արտադրեն՝ մարդոց
աչքին ներկայացնելով հոգիներ՝ որոնց սեւութիւնը
կը հակասէ իրենց ցուցադրած առաքինութիւնը:
Ծիծաղելի ընծայելու ուրիշ կերպ մըն ալ կայ
Շահինեան յայտնած է Խաչակրութեան մէջ, սա է.—
Անիկա յաջողած է մարդոց կեղծաւորութիւնը այն-
քան զրգռել՝ որ կեղծիքը իրենց աչքին անկեղծու-
թիւն երեւայ եւ այս անբնական կացութիւնը ստեղծէ
մտաւոր ողորմելիութեան եւ բարոյական անգիտակ-
ցութեան այնպիսի արգահատելի վիճակ մը, որ,
զաւեշտալի երեւնալէ զատ՝ ատելի կը դառնայ:
Մարդիկ, իրենց այդ բարոյական ադեղութեան մէջ,
կը նմանին այն յարատեւող ստախօսներուն, որ սու-

տեր հնարելով, սուտեր կրկնելով, օր մըն ալ կսկը-
սին իրենք հաւտալ անոնց: Կեղծաւորութիւնն ալ այ-
սօրինակ ստախօս մըն է, որ կեղծիքը շարունակելով՝
փոխանակ միայն կեղծաւորին վնասելու, կը նկրտի
ընկերական կազմին ալ վնասել եւ մարդկութեան փը-
տախտը դառնալ:

Եպիսկոպոսը.— Այս թատրերգութիւնն ալ բա-
ցարձակապէս կը նմանի Խաչակրութեան, քիչ մը ա-
ւելի շարժում կը պարունակէ ան, բայց այնքան միօ-
րինակ է այդ շարժումը որ, յոգնեցուցիչ կը դառնայ,
մինչդեռ Խաչակրութիւնը, համառօտ ըլլալով, գոնէ
կը պահէր արթուն վարվռունութիւն մը:

Աս գործին մէջ, նկարագիրները շատ աւելի խը-
նամքով գատուած են, շատ աւելի իրական են ու կը
ներկայացնեն ապրող տիպարները ամէն ժողովուրդի
եւ ամէն դարու պահպանողականներուն, մակաբոյծ-
ներուն եւ բարձր դասու պատկանող փառասէր եւ
միանգամայն անսկզբունք դաւադիրներուն:

Այս թատրերգութեան մէջ Շահինեան դաւեշտ
արտադրելու յաջող կերպ մըն ալ մշակած է, որ՝
իր տեսարաններուն մէջ կատր մը կենդանութիւն մըտ-
ցընելով՝ թէ՛ ժպիտ կուտայ եւ թէ ոգեւորութիւն
կ'առթէ դերակատարներուն եւ ունկնդիրներուն:
Հոգիով նման, այլ ընկերական վիճակով տարբեր,
աւելի պատկառելի, աւելի խելացի մարդոց քով՝ ան
կը զետեղէ շատ տգէտ, շատ յաւակնոտ եւ խիստ երկ-
չոտ տիպարներ՝ որոնք բնական ըլլալու առաւելու-
թիւնն ունին եւ որոնց միջամտութիւնները կը համե-
մեն տեսարանը, ա՛լ աւելի դաւեշտալի ընծայելով
վսեմ կարծուած տիպարներուն դէմքերը: Պարոնեան
ալ յաճախ գործածած է հայ կեանքի ընկերական աս-
տիճաններուն ընծայած այս օրէնքը՝ որու շնորհիւ՝

ծիծաղելի ու տգէտ անձերու դաւեշտականութիւնը
անհամեմատաբար աւելի արգահատելի կը դարձնեն
իրենց ընկերակցութեան մէջ պատահաբար գտնուող
կարեւոր անձնաւորութիւնները:

Ինչ որ իրապէս կը վնասէ այս գրուածքին,
ձանձրացուցիչ միօրինակութիւնն է տեսարաններու:
Միեւնոյն մարդիկն են որ շարունակ կը հաւաքուին
բեմին վրայ, նոյն նիւթին վրայ միօրինակ ճառերով,
շողոքորթութիւններով եւ պարապութիւններով ըղ-
բաղելու համար, եւ այս ամուլ խօսակցութիւնները
— որոնց մէջ հազիւ կը յիշուին հաւաքման նպատակ
եղող կարեւոր խնդիրները — պայմանադրականօրէն
կը վերջանան նոյն ընդմիջումներուն, նոյն վախերուն
եւ նոյն խառնաշփոթութեան մէջ: Ասիկա թատրեր-
գութիւն չէ, ասիկա հայկական հաւաքումներու
Compte-rendu մը, ճշգրիտ տեղեկագրութիւն մըն է,
որ թէպէտ՝ շատ նպատակայարմար կրնայ սեպուիլ
իբր փրոփականտի միջոց, սակայն, ոճի, լեզուի,
եւ բնական կարգ մը նկարագիրներու ճշգրիտ, պարզ
ու ազդու նմոյշներ ընծայելէ անդին իբր արուեստի
ու թատրոնի գործ նշանակութիւն չունի:

Մուշեղ Շահինեան մէկ գլխաւոր նպատակ մըն է
ունեցած հայ կեանքի այս դաւեշտները գրելով.—
Ծիծաղելի ընծայել բոլոր դիմակաւոր հայրենասէր-
ները, ռէքլամ փնտռող տիրացուանման պատուելի-
ները, որ հրապարակի եւ թերթերու մէջ երեւնալու
հիւանդութենէն բռնուած են. նաեւ՝ իրենց անձնա-
կան ապահովութիւնը փնտռող այն բոլոր եսասէր
ու վախկոտ հայ ունեւորները, որ ազգին ողջակիզ-
ումը պաղարիւն կը դիտէին եւ իրենց անձերուն ու
շահերուն պաշտպանութեան համար զոհողութիւն
չէին խնայեր՝ Թուրքին հետ հաշտ երթալու համար:

Իսկապէս արգահատելի մարդիկ էին ասոնց ամէնն ալ, զորս կարելի չէր ամչցնել իրենց եսասիրութեանը մէջ, որովհետեւ անոնք կը խնդային խղճմտանքին վրայ, կը խնդային հայու տառապանքին վրայ, կը խնդային եկեղեցիին վրայ, կը խնդային ամէնավսեմ գաղափարներուն ու սկզբունքներուն վրայ, որոնց համար ուրիշներ կը մեռնէին, եւ զանոնք խարազանելէ զատ ի՞նչ բան կրնար միամիտ ժողովուրդին աչքը բանալ եւ այս կեղծ հայրենասէրները, կեղծ եկեղեցասէրները, ճանչցնել իրենց մերկ տգեղութեանը մէջ, աւելի քան երգիծանքը, հեգնութիւնը, ծիծաղն ու քամահրանքը:

Հետեւաբար՝ Շահինեան հեգնեց, եղաւ նոր Խիկարը եւ իր երգիծանքը որ ակարներու հանդէպ շատ գթառատ էր, կեղծաւորներու հանդէպ միշտ անգութ մնաց ու ծիծաղի մը մէջ խղդեց կեղծիքին պատրաստած բոլոր դաւերը:

Շահինեան թշնամի մը չէ պուրժուաներու: Անիկա նախանձ չունի հանդէպ ճոխութեանց, հարստութիւններու: Իր մօտը արքայական պալատ մը կանգնէ եւ ահա խոնարհ խրճիթէն վրադ պիտի նայի ու հաճոյք զգայ որ մեծ ես: Միայն թէ պէտք չէ որ մեծ, հարուստ, ճոխ ըլլալէդ զատ յաւակնիս նաեւ չեղած բաներդ ալ ըլլալ: Յաւակնիս զոհող ըլլալ՝ երբ դուռդ կը փակես՝ անխնայ՝ թշուառներու առջեւ. յաւակնիս ազգասէր ըլլալ՝ երբ կը շահագործես տգէտ հայ աշխատաւորները. յաւակնիս մարդ ըլլալ՝ երբ տմարդի արարքներու, բարոյական աղտոտութիւններու մէջ հոգիդ կը բորոտի ու կը փտտի:

Երգիծանքէ վերջ այն գլխաւոր յատկանիշը որ աչքառու է Շահինեանի կատակերգութեանց մէջ, ժողովուրդի լաւ տարրին վրայ ունեցած սա հաւատքն է, թէ՝ անոր ողջամտութիւնը վերջի վերջոյ պիտի դիմակազրկէ խաւարին ուժերը: Գէշերը անպատիժ չպիտի մնան. եթէ մարդոց արդարութիւնը չի գայ զանոնք պատժել, խղճմտանքը պիտի պատժէ զանոնք եւ իրերու ու դէպքերու բնական ընթացքէն բղխող արդարութիւնը — justice immanente — օր մը չէ օր մը պիտի լուծէ մոռցուած գրկանքներու եւ կրուած չարիքին վրէժը, ինչպէս կը պատահի «Յաղթութեան Ճամբայ»ին վերջը, երբ իր հոգեկան բաեայութենէն ազատած հայ նոր սերունդը ցեղին վրէժը կը լուծէ դարաւոր և նենգախոշոշ բռնապետութիւնը տապալելով, ա՛յնպէս՝ ինչպէս կը հաւատանք որ քիչ օրէն պիտի տապալի ան. ինչպէս կը պատահի նաեւ «Եպիսկոպոսին» վերջին տեսարանին մէջ,— աս թատերգութեան ամէնէն անյաջող ու անբնական մէկ տեսարանը ուր գրողը իր ամբողջ պաշարը ըսպառած կը թուի եւ զղջում կը դնէ զղջալու անյարմար կղերականի մը մէջ, որ կ'զգայ թէ աներեւոյթ ձեռք մը վայրկեանի մը մէջ կը քանդէ իր այնքան արիւն քրտինքով կառուցած դաւադրութեան շէնքը:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՏՌԱՄԸ ԵՒ ՅԱՂԹՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆ

Մուշեղ Շահինեանի թատերգութիւնը զուրկ է նկարագրի խորունկ ու հիմնական ուսումնասիրութիւններէ: Անոր նկարագիրները հոգիի խրթնութիւններ չունին, այլ՝ կամ բուռն են, անկեղծ են ու վեհանձն գործերու մէջ կարտայայտուին, կամ կեղծաւոր են, սլքտացող են եւ այլասեռումի մէջ կը փճանան: Աս երկու տեսակ տիպարները տեսած ըլ-

լալով իր կարճատեւ ու զբաղեալ կեանքին մէջ, անիկա չի կրցաւ ուսումնասիրութեան առարկայ ընել միւսները, անոնք որ՝ մեքենայական պարզութեամբ կեանքեր չէին ապրիր, այլ՝ անհուն զգացումներու, հոգեհարութիւններու, յոյսերու եւ ներքին պայքարներու կեանքը կ'ապրէին: Շահինեան գրած է տռամ եւ ողբերգութիւն, սակայն չէ կրցած արտադրել մէկ հատիկ նկարագիր մը եւ աս պարագան ինծի խիստ տարօրինակ կ'երեւի Շէյքսբիրով սնած միտքի մը համար: Ինչ որ Շահինեան առած է Շէյքսբիրէ, ներշընչումի ձեւին տակ, շատ մակերեսային ու հարեւանցի եղած է. անիկա ազդուած է ոճէ, լեզուի դարձուածքէ, մէկ քանի պատկերներէ, երբեմն ալ խօսելու եւ պատճառաբանելու թաքթիքներէ, սակայն՝ չէ կրցած թափանցել ոչ մէկ նկարագրի խորը, չէ կրցած նոյնիսկ ըմբռնել՝ Շէյքսբիրի բոլոր կարեւոր գործերուն հիմնական սկզբունքը, շարժիչ առանձքը, որուն բոլորտիքը կը թաւալին նկարագիրներու կեանքին բոլոր մանրամասնութիւնները, գործելու բոլոր շարժառիթները: Այդ առանձքը, այդ սկզբունքն էր, իրապէս ամէն ճշմարիտ ողբերգութեան սկզբունքին նման, մարդոց առջեւ դնել՝ երկու հաւասարապէս գերիշխան, հաւասարապէս սիրելի եւ նուիրական պարտականութիւններ, երկու ճամբաներու պէս որ նոյն բացատանէն կը ճիւղաւորուին: Եթէ՝ այն որ կանչուած էր ընտրել պարտականութիւններէն — կամ ճամբաներէն մէկը — ընտրածը շիտակ ճամբան կարծելով՝ յանդէր սխալ ուղղութեան մը, կամ՝ աղէկն ու շիտակը ընտրել կարծելով՝ գէշն ընտրած ըլլար, հետեւանքը աղետաբեր կ'ըլլար ընտրողին ու արդիւնքը ողբերգական: Բրուտոս՝ Կեսարն սպաննելով՝ կը կարծէր ընտրած

ըլլալ ամէնէն հայրենասիրական պարտականութիւնը՝ արդիւնքն իր մահը եղաւ եւ իր տապալել կարծած բռնապետութեան տեղ հաստատուեցաւ աւելի զօրաւոր բռնապետութիւն մը: Համլէթ՝ իր խողխողուած հօրը ուրուականէն ընդունեց վրէժխնդրութեան պարտականութիւնը, տակա անմիջապէս գործ ու շարժում կը պահանջէր իրմէն, փոխանակ հարուածելու, ան մխրճեցաւ իմացական աշխատութեան մը եւ քրտնաթոր մտածումներու մէջ, որ ընդհանուր աղէտքի առաջնորդող սխալ ճամբան էր:

Մուշեղ Շահինեան ոչ միայն չի կրցաւ, այլ, առիթը չունեցաւ հիմնական ու խորունկ նկարագիր մը արտադրելու եւ ասիկա արդարանալի է անոր համար որ, իր նկարագիրները չափուած էին քիչ թէ շատ տիրող հայ նկարագիրներու վրայ՝ զուրկ հոգեկան խորունկութենէ, զուրկ իմաստասիրական նըրբութենէ եւ իմացական կիրքերու ու ըղձանքներու մէջ ապրուած կեանքի մը տարրերէն:

Անիկա՝ փութկոտ ու եռանդաւէտ գործունէութեան կեանք մը ապրելով հանդերձ՝ թերացաւ՝ գըրական ճիւղերու ամէնէն շարժունին տալ՝ կեանքոտ աշխուժութիւն մը:

Միայն մէկ նկարագիր մը կայ, իր ամբողջ գըրածներու շարքին — Հայորդիի Տիպարը — Յաղթութեան Ճամբան — տխողոսուած ողբերգութեանը մէջ, որ իմացական նրբութիւն ունի, եւ, յայտնապէս իմաստ մը կուտայ այս ողբերգութեան: Հայորդին՝ երկար ատեն սորկօրէն Թուրքին ծառայող հայութեան տիպարն է, որ ազգին շահը՝ բռնապետին հաւատարմօրէն հպատակելուն մէջ էր փնտռած: Բայց կը հասնի օրը, երբ Հայորդին իր սխալը կը տեսնէ, կ'ըմբռնէ թէ՝ երկու պարտականութիւննե-

րէն,— ազգին ծառայել եւ կամ՝ օտարին հպատակիլ,— սխալն ընտրած է, շիտակը կարծելով, եւ, կը մեռնի յորդորելով իր զաւակը, որպէս զի՝ իրմէն ետք՝ իր տոհմին միայն ծառայէ եւ հայրենի աւանդութիւնները՝ ժողովուրդի պատիւին հետ անաղարտ պահելու համար, նախընտրէ մահը, ռաեայութեան:

Տահինեան այս նկարագրով, եւ, քաղաքական խնդիրներու շուրջ յայտնած առողջ ու հասուն գաղափարներովը, իր վերջին տռամը ազատած է, Պէշիկթաշլեանական եւ Դուրեանական շատ վերացական եւ փքոցուռոյց հայրենասիրութիւնը քարոզող թատերգութեանց կարգը դասուելէ: Սակայն, ինչ գերազանցութիւն որ իր գործը ստացած է քաղաքական հասուն ողջմտութենէն, փոխուած ժամանակէն եւ ազգին փորձառութիւններէն, կորսնցուցած է ան՝ չափազանց երկարաբան ու յոգնեցուցիչ խօսակցութիւններովն ու վարդապետականութեամբը:

Արդարեւ, Սահմանադրական Տռամին եւ մանաւանդ՝ Յաղթութեան Ճամբուն մէջ, անիկա դէմ դիմաց դրած է նման անձնաւորութիւններ,— Թուրքը եւ իր զաւակը, հայորդին եւ իր զաւակը,— եւ այս չորս անձնաւորութիւնները կը ճառեն անվերջանալիօրէն՝ իրենք իրենց մէջ ըլլան թէ իրարու դիմաց: Անոնք անկախ անհատներ չեն ներկայացներ, այլ՝ կը պատկերացնեն՝ Թրքութիւնը եւ Հայութիւնը, իրենց հին ու նոր սերունդներով:

Թատերգութիւն գրելու այս կերպը — եթէ կ'արդարանայ փրոփականտի եւ գաղափար քարոզելու չքմեղանքով, արուեստի տեսակէտէն շատ թերի կը մնայ, որովհետեւ, երբէք կարելի չէ ենթադրել, որ մեր դարուն, այլեւս թոյլատրելի պիտի ըլ-

լայ դերասանի մը պզտիկ անձին մէջ ամբողջ ազգ մը պարտկել: Ոչ թէ անոր համար որ, ազգի մը գաղափարները կարելի չէ դերասանի մը բերնովն արտայայտել — գաղափարը միշտ մարդով կը պարզուի — այլ որովհետեւ, եթէ դերասան մը ազգի մը ամբողջութեան շուքովն ու ծանրութեամբը շարժի, չի կրնար բեմին վրայ պահել ապրող, շարժող ու գործող էակի մը թեթեւութիւնը, առուգութիւնը: Անիկա, այս պարագային, ստիպուած է լոկ խօսող մեքենայ մը ըլլալ՝ կարգ մը պաշտօնական եւ պայմանադրական գաղափարներ ցոյց տալու համար· եւ յետոյ, անկարելի է ենթադրել որ, ազգ մը անհատի մ'ուղեղովը կրնայ խորհիլ: Տահինեանի Հայորդին, հայ ազգը չէ, ոչ ալ նմոյշը Թուրքին հետ շփման մէջ ապրող հայուն: Տահինեանի հայորդին՝ ինքը Մուշեղ Տահինեանն է, որ իր տեսութիւնները պարզած է, եւ ոչ այլ ինչ: Այս քարոզութիւնը, անիկա շատ աւելի յաջողութեամբ պիտի կրնար ընել վէպի միջոցաւ եւ ոչ թէ թատրոնի, որովհետեւ, չպիտի գտնուին դերակատարներ՝ որ նոյնիսկ յանձն առնեն այս տեսակ երկարապատում դերեր կատարել:

Տահինեանի այս գործն ալ ուրեմն, լոկ շարունակութիւնը պիտի կազմէ՝ այն երկարաբան ու հայրենասիրական թատերգութեանց, որոնք միշտ պիտի կարդացուին, որոնք միշտ պիտի յաջողին արցունք խլել հայրենի ցաւերուն յառած աչքերէն, որոնք յաւէտ երեւակայութիւններ պիտի խանդավառեն ապագայի յոյսով եւ հայ սիրտեր պիտի յուզեն տոհմին մարտիրոսութեան մշտատեւ պատմութիւնովը, բայց չպիտի ապրին իբր արուեստի եւ թատրոնի գործեր:

Եւ արդէն, Մուշեղ Շահինեան, այս գործով ալ, երբէք յաւակնութիւնը չէ ունեցած արուեստի սիրուն աշխատելու:

Սահմանադրական Տռամը» եւ «Յաղթութեան Ժամբան», Կիլիկիոյ ջարդերէն վերջ գրուած, շատ ողջմիտ բողոք մըն է՝ հանդէպ հայութեան այն մեծագոյն մասին, որ գինովցաւ Թուրք Սահմանադրութեան վաղանցուկ խոստումներէն, ու, աներեւակայելի կուրութեամբ մը, անլուր անմտութիւնով մը մոռնալով հայ ցեղին կրած անցեալ բոլոր զրկանքները, թափած արիւնը, գերութիւնը եւ անպատուութիւնը, եղբայրութեան հաշտ ձեռք կարկառեց խորամանկ ու կեղծաւոր երիտասարդ Թուրքերուն, հաւասար յայտարարեց այլազան ու աննման ցեղերու բոլոր տարրերը, «Ազատութեան Տուրք» հռչակեց Ատանայի անարդարանալի ջարդը, եւ իր յիմարական ցնծումներովն ու պոռչտուքներովը համակ հայասէր Եւրոպայի սա համոզումը ներշնչեց, թէ՝ իրապէս երիտասարդ Թուրքերը, իրենց անկեղծութեամբը ոչ միայն արժանի էին հայերու երախտագիտութեանը, այլ օտարներու ալ համակրանքին:

Շահինեանի այս զօրաւոր ու լուսամիտ բողոքը, թերեւս ամբողջ հայ գրականութեան մէջ ապրի, իբրեւ՝ խրախճանքներու ժխորին մէջ բարձրացուած միակ ճշմարտութեան եւ առաքինութեան ձայնը, որուն՝ այսօրուան դառն պատմութիւնը իրաւունք կուտայ: Եւ, վայրկեանի մը՝ երբ հայութեան մեծագոյն մասը Թուրքերէն աւելի խանդավառ օսմանցիութիւն մը կը ցուցադրէր, այս մարգարէական ձայնին բողոքը արդեօք ամէնէն յատկանշական ապացոյցը չէ՞, որ՝ եթէ հայ ժողովուրդը մտիկ ըրած ըլլար իր մէջ բարձրացող հազուագիւտ ու հալած-

ուած ձայներուն, ազգին ճակատը տաղուած բաղդին գիրերը այսքան սեւ չպիտի ըլլային...: Բայց աւա՛ղ, ոչ միայն իրենց քաղաքական կարճատեսութեան զոհ գացին, բոլոր անոնք, որ ոգի ի բուին ճըգնեցան «օսմանեան հայրենիքի» մը մեծութեանն ու բարգաւաճումին մէջ փնտռել՝ իրենց անհատական եւ ցեղային երջանկութիւնը, այլ անոնք ալ՝ որ մինչեւ վերջը պահեցին՝ ազգային ճակատագրին հարազատ պատկերը:

ՄՈՒՇԵՂ ՇԱՀԻՆԵԱՆ՝ ԻԲՐԵՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Մուշեղ Շահինեանի խմբագրական գործունէութիւնը կ'սկսի 1907էն, Ջայն Հայրենեացով: Այս շըրջանին, անոր հրապարակագրական գործունէութիւնը, քիչ թէ շատ, սահմանափակուած տեսանք՝ հայ գաղթական կեանքի ողբերգութիւնները խարազանող ղաւէշտագրութեանց մէջ:

Սակայն, Մուշեղ Շահինեան կուսակցապաշտ մը չէր, բառին սովորական նեղմիտ իմաստովը. ոչ իր ազնուական բնաւորութիւնը եւ ոչ ալ լայնամիտ հայրենասիրութիւնը պահ մը պիտի թոյլատրէին՝ որ ան՝ մոռնար, մասնաւոր նկատումներով, ազգային ընդհանուր շահը: Եթէ, վայրկեան մը, բարոյական վիրաբուժը եղաւ իր շուրջը սլքտացող ախտաւորուածներու փտութիւնը նշդրակել նետելու համար, եթէ հարուածող ուժը եղաւ, որ քանդեց բոլորտիքը բրգացած կեղծիքի եւ սոփեստութեան սնամիտ կոթողները, զորս միամիտ ժողովուրդը սկսեր էր յարգել. անիկա գիտցաւ նաեւ ըլլալ շինող մը եւ շատ ճարտար, կարող ու յարատեւ գործաւոր մը՝ իր քանդած գարշութիւններուն վրայ կանգնելու համար

Նոր սերունդ մը, նոր հայութիւն մը եւ բարւոքուած ցեղային կեանք մը, որու շնորհիւ պիտի պատրաստուէր Հայուն ապագան:

Եւ շինելու ու վերանորոգելու այս գործը Շահինեան ստանձնեց «Արազածի» ու «Պահակի» մէջ:

Հրապարակագրական ճիւղը առաջինը եղաւ, որու մէջ Շահինեան գերազանցեց շատեր եւ գրողներու սովորական մակարդակէն վեր տեղ մը պիտի գրաւէ ան, եթէ իր ցրցքնուած գրութիւնները մէկ հատորի մէջ ամփոփուելով ներկայացուին հասարակութեան ու չի կորսուին:

Արազածի մէջ անիկա յայտնուեցաւ իբր մեթոտիկ ու քրտնաթոր աշխատող մը, որ Պուալօյի խրատին հետեւելով, քսան անգամ կ'անցնէր գրածներուն վրայէն, մինչեւ որ յօդուածն ստանար՝ ոճի մաքրութեան, լեզուի յստակութեան, գաղափարի վսեմութեան եւ մտաւոր հմտութեան այն ամէն դրօշմը, որով նշանակուած են իր բոլոր հրապարակագրութիւնները: Գրելը չափազանց յոգնեցուցիչ կը թուէր իրեն. ան՝ միշտ դժուարաւ կ'արտադրէր. եւ թէպէտ, միտքը բազմակողմանի կարողութիւններով օժտուած էր, բեղղուն արտադրող մը չէր Շահինեան: Ատոր համար ալ, շատ քիչ բան գրած է, բայց ինչ որ յղացած է, նախ՝ բացարձակապէս ի՛րն է, եւ, անտարակուսելիօրէն ազուոր է, համառօտ է, ազդու եւ հատու է: Ոճին պէս կոկիկ ու կուռ գաղափարներ ալ ունի, որ անխնամ դաշտի մը ծաղիկներուն պէս լքուած, ցանցնուած չեն, այլ՝ ակնապարար ու ամփոփ ծաղկաստանի մը ծաղիկներուն պէս, բոյլ բոյլ, իրենց գունագեղութեան շարքով խիտօրէն իրարու մօտ զետեղուած են ցօղոտ թարմութեան մը մէջ:

Իր խմբագրականներէն մէկ քանին՝ բացատրու-
թեան ուժով եւ իմաստի վճիտութեամբ կը մրցին
լաւագոյն հայ խմբագիրներու առաջնորդողներուն
հետ: Իր քաղաքական ողջամտութիւնը, լուսաւոր-
ուած զգացումները՝ խորհրդածութիւններու եւ ա-
պագայի առաջադրութեանց տեսակէտէն զարմանա-
լիօրէն վեր կը հանեն իր մէջ՝ քաղաքական սրատե-
սութիւն մը, որ պակսած է մեր շատ մը պօլսահայ
անուանի գրողներուն: Առողջ բարոյականի շուրջ իր
ըրած խոհուն դիտողութիւնները — զուրկ պատուե-
լիական բռնազբօսիկ ու դարձդարձիկ խրթնութենէ,
զուրկ մանաւանդ կեղծիքէ,— վարած կեանքին մաք-
րութիւնը կարկառուն ընծայելով՝ գերազանցօրէն
կ'աշտարակեն վե՛ր, սահմանադրութենէն ետք ծը-
նած թրքահայ մամուլին անդիտակից ու թեթեւսոլիկ
շաղակրատութիւններէն:

Իր հայրենասիրական գրուածներուն մէջ, Շա-
հինեան, թէեւ չունի Վահէ Արզուեանի խի՛ստ ջղուտ
ու պողպատի պէս հնչուն խօսքերուն ուժը, թէեւ
չունի Գրիգոր Օտեանի մը յուզող ու վերասլաց շեշ-
տը, սակայն՝ լեցուն է գաղափարով, եւ Արծրունիի
լուրջ ու խայթող քննադատութեան ոգիին կը միա-
ցընէ՝ անգլիական գրականութեամբ սնած միտքի մը
դրականութիւնը:

Իր բառերը լաւ ճաշակով ընտրուած են. լեզուն
նոր խօսքերով ճոխացնելու յարատեւ ճիգ մը կը
մատնուի այն յօդուածներուն մէջ, որ, թէեւ՝ օտար
հեղինակներէ մէջբերումներով ծանրաբեռնուած չեն,
սակայն՝ պրպտող իմացականութեան մը տպաւորու-
թիւնը տալու չափ կը պարունակեն՝ իմաստուններէ
քաղուածներ, պատմութիւններ ու օրինակներ, ո-
րոնցմով Շահինեան անտես չէ ըրած իր կորովի միտ-

քը սնուցանելու պարտականութիւնը եւ զորս գործածելու համար շատ նուրբ, ճարտար ու ճաշակաւոր կարողութիւն մը ի յայտ բերած է:

Կարդացէ՛ք իր Արագածի խմբագրականները․— Ողնայարը, Ստրկութեան խարան, Նոր Սերունդը, որոնց հմտութիւնը ծանրաբեռնած չէ իմաստին յըստակութիւնը, այլ աւելի ընդլայնելով՝ նախշած եւ մեկին ընծայած է այն միակ գաղափարը, որ Շահինեանի բոլոր հրապարակագրութեանց մէջ ալ ցցուն կը մնայ, ու՝ իր վճիտ պատկերը չի շփոթեր՝ շատ բան հասկցնելու մարմաջէն բռնուած՝ թնճուկոտ մտածումներու ստուերին մէջ:

Բայց Շահինեանի կուռ ոճը պատկերոտ չէ․ բընութիւնը եւ իր գեղեցկութիւններուն ընծայած օրինակները, զորս յաճախ կը գործածէր ճառերուն մէջ, չեն հրապուրած զինքը՝ իբր գրող․ իր գաղափարները կը բղխին ու կը պճնուին մարդուն նկարագրէն, սրտէն ու գործքերէն: Ան է, մարդ արարածը, որ զինքը կը հետաքրքրէ եւ հոգիին լոյսովը կը պայծառացնէ իր գաղափարները: Շահինեան ատեն չի վատներ այդ մարդկային հոգիին գաղտնիքներն ու յատկանիշները երթալ բնութեան գեղեցիկ պատկերներուն հետ բաղդատելու, եւ անոնց լոյսին դէմ դնելով, ճառագայթաւորելու խորհրդաւոր երեւցող գաղտնիքներուն մթութիւնը: Իր գործը մանաւանդ՝ հայ հոգիին հետ է․ զայն կը ճանչնայ ու կը սիրէ, թէեւ կը պժգայ անոր տգեղութիւններէն, որ պարզ են առաքինութեանցը նման: Ու սիրելով հայու հոգին, մարգարէական հեռատեսութիւնով մը կը ներշնչուի եւ զայն գեղեցկօրէն կը պատկերացնէ, քաղաքական ստրկութենէ եւ բարոյական բռնակալու-

թենէ փրկուելու համար անոր ըրած մարտնչումներուն մէջ:

* * *

Հայրենիքի հոգերը այնքան բազմազան են եղած որ Շահինեան քիչ պատեհութիւն ունեցած է աչք մը դարձնելու նաեւ ընկերական խնդիրներու, կրօնական եւ աշխատաւորական հարցերու, գրական ու արուեստական երեւոյթներու վրայ: Որքան ալ չէ կըրցած միտքը պրծել ազգային հոգահարութենէն, արդար է շեշտել հոս՝ թէ իմացականապէս Շահինեան չէ մնացած նեղմիտ ու պահպանողական:

Ողջամիտ էր եւ յառաջդիմական, բայց ձրի կուլ չէր տար ընկերութեանց ու անհատներու մէջ ներմուծուած վարդապետութիւնները, փոփոխութիւնները:

Ընկերական նորանոր դաւանանքները զինքը չէին գրաւեր իբր մնայուն տարրեր․ Շահինեան զանոնք կը նկատէր բարեշրջուող կեանքի մը յարմարելու համար եղած ճիգեր, զորս հարկ էր ժամանակաւոր ու վաղանցուկ նկատել: Տեւականը եւ մնայունը հայուն ռաեաութիւնն էր, անոր խաղաղ ապրելու իրաւունքէ մը զրկուած ըլլալը, անոր օճախին շարունակ պըղծումի ենթակայ մնալը, անոր քրտինքներու վաստակէն ծոյլ թշնամիին գողութեամբ ապրիլն էր: Եւ որքան ատեն որ, հայուն միտքը չէր թօթափած այս հոգերը, ի՞նչ արժէք կրնային ունենալ՝ անոր համար՝ քաղաքակրթուած մարդկութիւններու կեանքին հարցերը, հոգերը եւ առաւելութիւնները: Հետեւաբար, Շահինեան՝ թէ բեմին վրայ եւ թէ՛ մամուլին մէջ ցոյց տուաւ՝ կատարեալ անտարբերութիւն մը այս խնդիրներուն հանդէպ,— ո՛չ թէ իմացական պահպանողականութեան մը, ծուլութեան մը

եւ ազգայնական աններող ոգիի մը մոլորութեան իբր արդիւնք, այլ քաղաքական շատ ըմբռնելի եւ որոշ իմաստութեան մը եւ հեռատեսութեան մը անսալուն համար:

Միակ ընկերական հարցը որուն շատ մեծ եւ շատ գերազանց տեղ մը տուած է Շահինեան իր գրականութեան մէջ, գաղթական գործաւորին վիճակն է, զոր իր այլեւայլ փուլերուն մէջ ներկայացուցած է այնքան զգայուն, այնքան պատկերալից նորավէպներու մէջ, որոնցմէ գոնէ մէկը, «Եղբայր Յակոբը», անժխտելիօրէն պիտի զետեղուի ապագային՝ Թրքահայ նորավիպագիրներու կենդանի նկարները պարունակող գրական ալպոմին մէջ:

ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՋՈՀԵՐԸ

Եթէ Շահինեան չէ յաջողած ցայտուն ու խորունկ նկարագիր մը ստեղծել իր Թատրերգութեանց մէջ — ի բաց առեալ «Եպիսկոպոսին» եւ «Հայորդիին» բաղդատաբար յաջողած դէմքերէն,— Արտագաղթի Ջոհերու շարքին, անիկա գծած է նկարագիրներ՝ որ Մէրիմէի մը, Մօբասանի մը եւ Ալֆօնս Տօտէի մը խիստ նուրբ ու հեգնող գրիչին անպատուութիւն չպիտի բերէին:

Իր նկարագիրները, գաղթական հայերու բոլոր աչքի զարնող տիպարները կը ճանչցնեն:

Ղազար Աղբարը անհուն զգացումով գծուած ալեւոր դէմքն է արտասահման ինկած Թշուառ ծերուկի մը զոր ապերախտ տղան երեսի վրայ լքած է Մարսիլիոյ փողոցներուն մէջ: Ի՛նչ արցունքոտ գրիչով՝ Շահինեան լուսագծած է զարիպի այս տխուր պատկերը, զոր մեզմէ շատեր անտարբերօրէն դիտած են՝ եկեղեցիի մը դրանը քով, ամբողջն աքացուած,— պատկեր մը, որու փոշոտած ու սեւցած երեսին ետեւ կ՚ապրի սակայն հայրենի հողին մաքրութիւնն ու յոյսը:

Ղազար Աղբարը, շատ համառօտ, շատ յստակ, Շահինեանի մէջ գերազանցօրէն կը մատնէ բոլորովին նոր յատկանիշ մը,— գրողին սիրտը՝ որ արիւնիլ ալ գիտէ: Անիկա Փրօսբէր Մէրիմէի մը եւ Մօպասանի մը սուր զննողութիւնը ունի. անիկա հասարակ մարդոց տեսած սովորական երեւոյթներուն առջեւ կանգ կ՚առնէ, ու համբերատարօրէն կը յառի անոնց վրայ, մինչեւ որ նշմարէ՝ թէ աղքատը զոր շատեր դիտելով անցեր էին, չի նմանիր ուրիշ աղքատներու, թէ անիկա Ղազար Աղբարն է որ անմեղ, փետուրաթափ եղած, սարսռացող ճնճղուկի մը մերկ ու փոքրիկ մարմնին պէս ամէն տեսակ սառնամանիքներէ անցած, ցուրտ քամիներու բուռն հոսանքներէն տարուբերուած, սարէ սար, ձորէ ձոր, պառեխներէ պառեխ զարնուած, անզգայ, սառած կ՚իյնայ կը սմքի քաղաքի մը պողոտային վրայ, ամէն անցնողի ոտքին տակ կոխկռտուելով. սակայն՝ երբ գթառատ ձեռք մը վեր կ՚առնէ ու տաքուկ ափերուն մէջ կտոր մը ջերմութիւն կուտայ անոր խեղճուկ մարմնին, կ՚զգայ որ սիրտ մը դեռ կենդանի կը տրոփէ ճնշուած ու սառ թռչնիկի կուրծքին ներքեւ, ինչպէս սիրտը Ղազար Աղբօր՝ որ դեռ պահած էր իր հայրական վիրաւորուած հոգիին հպարտութիւնը եւ օտարացած զաւկի մը ապերախտութեան հանդէպ իր վեհանձնութիւնը կը գտնէր՝ ըսելով. «Տղաս գիս մոռցեր է, ա՛լ մի՛ գրեր...»:

Ղազար Աղբօր, ինչպէս նաեւ միւս նորավէպնե-

րուն մէջ, մասնաւորապէս «Եղբայր Ցակոբ»ին մէջ,
խտացած են Շահինեանի բոլոր գրական ձիրքերը.—
զգացում, մանրազննին կերպով դիտող միտք, պար-
զութիւն մը որ անուշ ջուրի պէս սահելով իր հոսան-
քին տակ կը ծածկէ յուզումներու բռնութիւնը, դէպ-
քերու զանազանութիւնը: Անոնց մէջ Շահինեանի եր-
գիծանքը գութ կը շարժէ եւ իր առարկայականու-
թիւնը, իր ինքնատպութիւնը իրեն թոյլ կուտան որ,
մտնէ ստեղծած նկարագրին մէջ, անոր հետ մարմին
ու արիւն ըլլայ. եւ կամ աւելի ճիշդ, անոր մէջ մոռ-
նայ իր անհատականութիւնը, իր գաղափարները քա-
րոզելու ունակութիւնը ու ըլլայ ճշմարիտ արուես-
տագէտ, ըլլայ ստեղծող տաղանդ մը: Շահինեան
ցոյց կուտայ որ, կարող է, իր նկարագիրներուն ար-
տաքինը ներկայացնելով, անոնց ներքին մարդը գու-
շակել տալու: Պէտքը չզգար հոգեբանութիւն ընե-
լու, զգացումներ եւ յոյզեր, մտածումներու ներքին
վիճակներ մանրակրկիտ քննութենէ անցնելու: Հո-
գին մարդուն մէջ, կը նմանի կմախքին զոր դրողը
չի կրնար տեսնել, եւ զոր, հետեւաբար, ստիպուած
է գուշակել ու մեկնել աւելի կամ պակաս ճշգրտու-
թեամբ:

Շատ շատ երբեմն խորհրդածութիւններ կ'ընէ
իբր հոգեբան, բայց ասոնք այնքան բնական են որ
պատմութեան հրապոյրն ու շարքը չեն կոտրեր:

Շահինեան ոչ միայն հոգիները խուզարկող մը
չէ, այն իմաստով որով Բօլ Պուրժէ մը կը խուզարկէ
զանոնք, այլ համառօտ է բաղդատաբար, ու զանց
կ'առնէ կեանքի մը աննշան ու պզտիկ մանրամասնու-
թիւնները, անկարեւոր դէպքերը, որ մարդու մը
կեանքը կը լեցնեն, առանց անոր նկարագրին կամ
ճակատագրին վրայ բան մը աւելցնելու: Եւ հոս ալ,

ան կը յայտնուի արուեստագէտ, որովհետեւ, մարդ-
կային կեանքը չի նմանիր վէպերու մէջ ցոյց տրուած
կեանքերու: Վիպագրուած կեանքը շղթայումը ըլ-
լալու է արժէքաւոր դէպքերու եւ կարեւոր արարք-
ներու, մինչդեռ ապրուած կեանքը տարածուած է
երկար շրջանի մը վրայ, որուն մէջ տարիներով չի
պատահիր մէկ հատիկ յիշատակութեան արժանի
դէպք մը: Այս պայմաններուն տակ, Շահինեան իր
կարճ նորավէպներուն մէջ խտացուցած է լման նկա-
րագիրներ, հաւաքելով զանոնք կազմող յատկանիշ-
ներուն եւ դէպքերուն է'ն կարեւորները: Իր գրելու
կերպն ալ, նկարագիրներուն նման ցրցքնուած չէ:
Եւ յետոյ, Շահինեան ամենէն տգեղ նկարագիր-
ները ծածկող քօղը վերցուցած է մաքուր ձեռքով մը:
Եւ առարկայի մը կամ նկարագրի մը գռեհկութիւն-
ները ցոյց տուած ատեն, իր նպատակը չէ եղած մար-
դիկ անոնցմով հետաքրքրել՝ ինչպէս Զոլան ըրած
է, այլ պարզել անոնցմէ բղխած դասը:
Մերիմէն, որուն գործերը, Ալֆօնս Տօտէի գոր-
ծերուն հետ շատ կարդացած է Շահինեան եւ որուն
ազդեցութիւնը որոշակի կը տեսնուի իր նորավէպ-
ներուն մէջ, չէ կրցած իր անտարբերութիւնն ու չը-
նական ծիծաղը հարկադրել Շահինեանի մտքին վը-
րայ: Սակայն Թարթարէն տը Թարասկօնը, անոր
տուած է իր զուարթ հեգնութիւնը, որուն դրօշմը
կրած են իր բոլոր գործերը, մանաւանդ «Եղբայր
Ցակոբը»:

Անտարակոյս, այս բոլորը, իբր նմոյշներ միայն
կարելի է բաղդատել եւրոպական գրականութեան
հետ: Իբր արուեստի գործ, անոնց հաւասարող ո-
չինչ արտադրած են մեր գրագէտները, շատ ցանցառ
բացառութեամբ: Նոյն ատեն սակայն, մերն ըլլա-

լով, հայ գրագէտներու արտադրութիւնք քամահրուելու չափ անարժէք պէտք չէ նկատել: Եւ պզտիկ նորավէպներ, ինչպէս է Եղբայր Յակոբը, բաղդատութեան ամէն համեմատութիւն պահելով, երբեմն շատ աւելի արուեստ, շատ աւելի իմաստութիւն կը պարունակեն քան բոլոր Մօնթէ Քրիսթօները:

* * *

Պէտք է իր ամբողջութեանը մէջ կարդալ «Եղբայր Յակոբի» պատմութիւնը անոր գեղեցկութիւնը ըմբռնելու համար:

Թոլսթոյական հաւատաւոր անկեղծութեան շունչը որ կը փչէ անոր վերջաւորութեանը, Մուշեղ Շահինեանի թէ կեանքին և թէ գրականութեան միակ գերազանց յատկանիշը եղաւ, որ վեր աշտարակեց անոր նկարագրին միւս առաքինութիւններէն: Շահինեան անունը ուրիշ բան չի փոխադրեր զինքը հեռուէն թէ մօտէն ճանչցողներու մտքին, բայց միայն շատ սրտբաց անկեղծութեան մը գաղափարը: Իր գորովալի սիրտը, փխրուն գութը, կորովի առուգութիւնը, իմացականութեան կենսունակութիւնը, քաղաքական իմաստութիւնը, ընկերական խոհուն լրջութիւնը, պայքարելու եռանդը՝ այս բոլոր առաքինութիւնները՝ ինչքան ալ գնահատելի՝ կը կորսուէին իր անկեղծութեանը մէջ: Մարդոց հետ այնպէս վարուեցաւ՝ ինչպէս պիտի վարուէր ինքզինքին հետ — սրտբաց ու եղբայրական հաղորդութեան մը մէջ. իր գրական նկարագիրները այս եղբայրական անհուն սիրոյն ու անկեղծութեան դրօշմը կը կրեն:

Եթէ փորձեցի զինքը ներկայացնել, ոչ թէ անոր համար էր որ, իր գրական տաղանդը եւ հայրենասէրի գործունէութիւնը իրենց նմանը չեն ունեցած մեր

մէջ. ոչ թէ անոր համար որ, գլուխ-գործոցներ կը նկատեմ իր արտադրութիւնները. չկայ եւ չպիտի ալ ըլլայ՝ գրական արտադրութիւն մը որ բոլորովին նոր ըլլայ, որ արդէն ըսուած, գրուած, ստեղծուած չըլլայ ուրիշի մը կողմէ. եւ ինչքան ալ Շահինեանի՝ նկարագիրներ ներկայացնելու մասնաւոր եղանակը ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան արժանի է, իր գաղափարները նոր չեն. շատոնց հին առածը վճռեր է՝ թէ արեւին տակ նոր բան չկայ: Ո՛չ, Շահինեան բացառիկ տաղանդ մը չէր, սակայն իր մէջ յայտնուեցան ձիրքեր, զորս եթէ կոյր ճակատագիրը ոչնչացուցած չըլլար, վստահաբար անոնք պիտի հասուննային աւելի թանկագին աշխատութիւններու մէջ:

Հետեւաբար, ուզեցի իր կեանքը իբր օրինակ ընծայել, ոչ թէ գլուխ հանած գործերուն համար — որոնց արժէքը տարակոյսէ վեր է — այլ՝ վարդի կոկոնի մը նման չի բացուած էութեանը մէջ նիրհող կարելիութիւններուն եւ խոստումնալից ձիրքերուն ճաշակը տալու համար:

Անոր կեանքը դեռ չի բացուած գիրք մը մնաց որուն իմաստութիւնը սակայն չպիտի փճանայ իր աճիւնին պէս. զայն իր կատարածներուն քանակէն միայն պէտք չէ դատել, այլ իր բաղձացածներուն, ընել ուզած ու չկրցած ըրածներուն լոյսովը պէտք է գընահատել:

Բայց, մինչեւ անգամ իր համառօտ կեանքին ու գործունէութեան մէջ՝ շատերս առաջնորդելու չափ ներշնչում կայ: Իր կեանքը աղքատ, բայց մահը հարուստ եղաւ եւ սրտին կենսունակ ճոխութիւնը չօ-
չափելի ընծայեց հայ երիտասարդութեան:

Եթէ ուրիշ ոչինչ թողուցած ըլլար նոր սերուն-

դին, երբ ժառանգութիւնը իր հայրենասիրութեան, իր առաքինի կեանքին եւ գրական տաղանդին, անոր հոգին դարձեալ պիտի ապրէր մեր մէջ՝ այն բաղձանքներուն համար, որ միշտ պահեց սրտին խորը՝ տոհմին մեծութեանը մասին, եւ այն հաւատքին համար, որով այդ բաղձանքները վառ մնացին իր էութեանը մէջ։

Հայրենասիրական ըղձանքներու հրաբուխ մը եղաւ սիրտը, որուն մուխը սպառեց զինքը, երբ անյոյս մաքառումներու մէջ ինքզինքը մինակ կ՚զգար։ Բայց իր մեծութիւնը կայացաւ մինակ ու երեւութապէս ապարդիւն պայքարելուն մէջ։

Իր գրածները թերեւս մոռցուին օր մը, իր խօսածները՝ թերեւս ատեն մըն ալ ապրին երախտագէտ յիշողութեանց մէջ, իր քաշածները՝ ապրած ատենը ուշադրութիւն չի գրաւեցին ոչ ոքէ, հիմա որ մեռած անհետացած է, թերեւս մարդիկ չուզեն իսկ հաւատալ անոնց, բայց իր մաքուր հոգիին անշահախնդրութիւնը եւ զինք ոգորող սրբազան նպատակին վսեմութիւնը՝ բարձր պիտի մնան եւ ապրին, պայծառ եւ լուսաւոր աստղերու նման, որոնց պիտի կապենք մեր կեանքին կառքը, վե՛ր, աւելի՛ վեր, անոնց երկնաւոր բարձրութեան հասնելու համար։

ՇԱՀԻՆԵԱՆ՝ ՄՏԵՐՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1907էն մինչեւ մահը, ի՞նչպէս ապրած էր Շահինեան, եւ ինչ կերպով արտայայտուած է իր կեանքը մտերմութեան մէջ։ Թէ արդեօք՝ իր ներքին կեանքն ալ ցոլացուցա՞ծ էր սրտի մարդու այն պատկերը, որով երեւցաւ ան հայ ժողովուրդին մէջ։

ՍՏԵՓԱՆ ԱՐԶՈՒԵԱՆ

Անոնք՝ որոնց համար իր սիրտը միշտ բաց գիրք մըն է եղած, գիտեն՝ թէ Մուշեղ Շահինեան ապրեցաւ «երկինքի թռչուններուն» պէս, առանց իր ուտելիքին վրայ մտածելու եւ «դաշտի շուշանին» նըման, առանց իր հագուստովը մտահոգուելու: Անոնք իր կեանքին մէջ քիչ տեղ բռնեցին. «մարդ հացո՞վ միայն կ'ապրէր:»

Շատ օրեր դրեթէ անօթի մնացած է, ապրելով կատարեալ պօհեմի զուարթախոս ու կատակայլէր տարիներ: Երբ նեղութեան ծայրագոյն աստիճանին հասած ըլլար, կը հրամայէր՝ կշտամբող ու կատակող չեշտով մը, որ իրեն հաց մը կերցնեն: Եւ եթէ բանով մը կը տարբերէր Քարթիէ Լաթէնի պօհէմներէն, իր անձնական մանրակրկիտ մաքրութեանը մասին տարած բծախնդիր խնամքովն էր: Որքան ալ հին ըլլային հագուստները, նորի երեւոյթ մը կ'առնէին անոնք, իր կոկիկ, կոճկուած ու վրձինուած մաքրութեանը շնորհիւ:

Այս չքաւորութեան մէջ սակայն, մեծահարուստ մէկու մը ձեռքի բացութիւնը կը ցուցնէր: Գթառատ եւ ծայրայեղօրէն փուխ սիրտ մը ունէր· ինքզինքը կը մոռնար՝ կարօտներու համար բերնի պատառէն զրկուելով· բարիք ընելու համար, իր հպարտութիւնը մէկդի կը դնէր, կը խոնարհէր, եւ ուրիշներու համար կը խնդրէր՝ ինչ որ իր անձին համար ուզելուն պիտի նախընտրէր՝ թշուառութիւնն ու անօթութիւնը: Փխրուն սիրտ մը կը ցուցնէր մանաւանդ բարոյապէս անպաշտպաններու, եւ սփոփելու համար այնքան մեղմ ու անուշ կը խօսէր եւ այնքան թաւշեայ ձեռքով մը կը դնէր ամոքող սրտին բալասանը կոտտացող վէրքերու վրայ, որ, զինք տեսնողը աչքերուն չէր հաւատար, որովհետեւ շատեր, ընդհակառակը, զինք

կը ճանչնային՝ քմահաճ, դիւրագրգիռ եւ դժուարահաղորդ:

Անշուշտ, յաճախ խենթ բարկութիւններ ունէր, բնազդական անխորհուրդ զայրոյթներ. ու, ամէնապզտիկ դիտողութիւնները զինք խորապէս կը վիրաւորէին երբեմն:

Այս պահերուն, անոնք որ զինք հարեւանցիօրէն կը ճանչնային, կը կարծէին ընկերականութենէ եւ բարեհաղորդութենէ զուրկ, հակասական խառնուածքով խմորուած մարդ մը:

Այս կարծեցեալ թերութիւնները սակայն, արիւն ու մարմին չէին ձեւացներ իր բնաւորութեանը հետ: Իրաւ է որ Շահինեան յաճախ կը մաքառէր բնազդական կիրքերու եւ քմահաճ սրտնեղութիւններու հետ, սակայն ատոնք իր բնութեան վրայ գործուած ու հարկադրուած թերութիւններ էին, աւելի վերագրելի ըլլալով իր կեանքը շրջապատող պարագաներուն:

Անոնցմէ շատերը կը բղխէին իր ամուրիի անարեւ, թափառաշրջիկ ու պօհեմային ապրելակերպէն, իր մինաւորիկ հոգիին զրկանքներու մէջ ստացած խորին ծալքերէն, ստուերներէն ու դառնութիւններէն, որ զինք ջղագրգիռ ըրած էին, որ իր տոկունութիւնը պակսեցուցած էին,— այսպէս՝ շատ մը աղուոր կարողութիւններուն ներգործելիք լաւ տպաւորութիւնը չեզոքացնելով: Բրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան որ զինք լաւ կը ճանչնար, նոյն պարագան դիտած է՝ ըսելով. «Շահինեանը շատ ջղագրգիռ եւ անգործնական մէկն է եւ այս պարագան ստուեր կը ձգէ իր շատ մը լաւ յատկութիւններուն վրայ:» Երբեմն պզտիկ բաներով կը յուսահատէր եւ «ողնայարս կոտրեցաւ»ի պէս խօսքեր կընէր. սակայն իր կար-

ծածէն, կամ, ատեն ատեն ենթադրել տուածէն աւելի տոկուն ճանչցած եմ զինքը. եւ շատ մը ձախորդութիւններ որոնց մասին գրած ատենը կ'երեւի չափազանցած է՝ իր բանաստեղծական խառնուածքին բերումով, կրած է շատ կորիճ կերպով:

* * *

Գործաւորի կեանքն ալ իր բաժինը ունէր այս բնութեան քմահաճ ու դիւրայոյզ խաղերուն հետ: Գործաւորութիւնը սրտին մէջ խորունկ դառնութիւն մը կ'սկսի հաւաքել եւ սեւ ամպի մը պէս լաւատեսութիւնը մթագնել: Շահինեան կ'զգայ մտքին բթասութիւնը: «...Յաճախ կը մտածեմ եւ կը հարցնեմ ինքզինքիս, կը գրէր օր մը, թէ աս ալ կեա՞նք է. ասանկ վերջը ո՞ւր պիտի երթայ: Ճշմարիտ, եթէ բաղձացուած կեանքի մը յոյսը չկայ, աւելորդ բան է փորի մը համար ապրիլը: ...Գործարանի կեանքը խիստ ծանր կը ճնշէ իմ հոգիիս վրայ. գործարանին շրջանակը կ'ատեմ. առտուն երբ ներս կը մտնեմ անոր դռնէն, աշխարհը մութ կ'երեւայ աչքիս, իսկ իրկունը հառաչանքով դուրս կ'ելլեմ, դառնօրէն մտածելով յաջորդ օրուան:»

Հոգեկան այս ընկճուած վիճակին մէջ սակայն, լիովին համակերպեր էր «մարդու պէս» անկախ ապրելու համար գործաւոր մնալու մտածումին, մինչեւ պատերազմին ծագիլը, երբ Գերման վերակացուի մը հետ կռուելով՝ անկէ դուրս նետուեր էր, լիուլի ժամանակը յատկացնելով՝ երկրի աղէտեալներուն համար մղուած փրոփականտին:

Իր բարեմասնութիւնները շատ էին ու կը կազմէին գեղեցիկ ամբողջութիւն մը որուն պատկերը չէին կրնար նսեմացնել գրգռուած զգայնութեան բը-

նազդական ու կարճատեւ թերութիւնները․— ինչպէս որ աղուոր ծաղկաստանի մը հմայքը չեն կրնար աւրել, պարտէզին մէջ ցանցնուած քանի մը փուշեր ու տատասկներ։

Նկարագրի այս մասնայատկութիւններուն ամէնէն աչքառուն, ան որ բարձրահայեաց լեռան մը ձիւնասպիտակ կատարին նման կ'աշտարակէր իր միւս առաքինութիւններուն վերեւ, Տահինեանի անշահախնդրութիւնն էր։

Անշահախնդրութիւնը․

Անշահախնդրութիւնը գոհարն էր, չքնաղ ու անթառամ ծաղիկն էր իր կեանքին։ Ամէն ինչ որ կընէր, յանձն կ'առնէր առանց ամէնաչնչին վարձատրութիւն մը ակնկալելու․ պէտքեր ունեցած պահուն, ոչ ոքի վրայ պահանջ կը դնէր՝ իրեն օգնելու, կամ իրեն հատուցանելու՝ ինչ որ արդար իրաւունքն էր։ Շատ հեղ լսեր եմ հակայեղափոխական բերաններու մէկ ծամոցը․ թէ՝ յեղափոխականները — կրօնաւորներու պէս — ամէն գործի անյարմար արարածներն են, որ ժողովուրդին կռնակէն կ'ապրին։ Եթէ կայ կեանք մը որ անժխտելիօրէն կը մերկացնէ այս խօսքին վարկաբեկող լրբութիւնը, ան՝ Տահինեանի աղքատիկ կեանքը եւ յետոյ, իր անգութ մահը եղաւ՝ երբ պարտականութիւններուն գլուխը կը գտնուէր։

Քանի մը տեսակ անշահախնդրութիւններ կան․ — տեսակ մը կայ՝ որ պարագայական զոհողութիւններու մէջ կը կայանայ․ այսպէս էր հռոմայեցի դաւադիր Կասիոսինը, որուն՝ Հռոմը Կեսարի լուծէն փրկելու համար յանձն առած անձնուիրութիւնը եւ նոյն իսկ մահը՝ կը բղխէին Կեսարի դէմ ունեցած

անձնական նախանձէն։ Կայ անշահախնդրութիւն մը, որ բարիք ընելու ձգտումէն կը բղխի եւ աւելի ազնիւ է․— այսպէս էր անշահախնդրութիւնը Անթոնիոյի — Վենետիկի վաճառականին — որ բարեկամի մը երջանկութիւնը ապահովելու համար իր կեանքն իսկ վտանգի ենթարկելը չէր նկատեր։ Կայ անշահախնդրութիւն մը, որ բարոյական վարձատրութիւններ, գնահատում, պատիւ ու ծափ կը մուրայ՝ իր ամէն մէկ զոհողութեան փոխարէն․— այսպէս էր անշահախնդրութիւնը՝ Աթենացի Լօրտ Թիմընի եւ բոլոր այն քաղաքական կեանքի, պերճախօսութեան ու գրիչի մարդոց՝ որոնց ճիգերը իրենց անհատական գոհունակութենէն ու համբոյքէն զատ՝ հրապարակային ովսաննաներ փնտռելու համար կը վատնուին։

Տահինեանի անշահախնդրութիւնը, մանաւանդ երբ ուխտեց նոր կեանք մը ապրիլ իբր գործիչ, Բրուտոսի անշահախնդրութիւնն էր, որ իր սիրածը զոհեց հայրենիքի բարիքին համար։

Բրուտոսի պէս՝ Տահինեան զոհեց ոչ միայն իր երիտասարդութիւնը՝ հայրենի դատին համար, այլ զոհեց իրեն համար ամէնէն սիրելի էակը՝ իր մայրը, որուն վրայ չուզեց մտածել, երբ յեղափոխական պարտականութենէն գրաւուած էր։ Ան զոհեց իր արժանապատուութեան զգացումը, իր սէրերը, իր հըպարտութիւնը յաճախ․ իսկ իր բազուկները միշտ բաց պահեց բոլոր անոնց առջեւ՝ որոնք զինքը քամահրած ու հալածած, վարկաբեկած ու նախատած էին։

* * *

Հերոսութիւնը․—

Անշահախնդրութիւնը իր մէջ մշակած էր առաքինութիւններ․— Հոգիի զինուորական տրամադը-

րութիւն մը զոր սովորաբար հերոսութիւն կը կո-
չենք. իմացական կարողութիւններուն մէկ յստակ
գիտակցութիւնը, որով իր մէջ արտայայտուեցան
ինքնավստահութիւնը. եւ, բարոյական ներուժու-
թիւն մը, որու միջոցաւ Շահինեանի մէջ զօրացաւ
յարատեւութիւնը:

Իր անշահախնդրութենէն բղխող հերոսութիւ-
նը, Շահինեանի պէս աղքատութեան կապանքներուն
մէջ զալարող էակի մը մէջ, ամէնէն յուզիչ եւ ամէնէն
անտեսուած հերոսութիւնն է որ հիացումէ աւելի
գութ կը շարժէ:

Շահինեանի նկարագրին այս զինուորական տը-
րամադրութիւնը անխորհուրդ յանձնապաստանու-
թիւն չէր. անիկա հարուածելու խիզախութենէն ա-
ւելի, իր մէջ կը կրէր կռուելով ազնուօրէն մեռնելու
անձնազոհութեան կնիքը:

«Հերոսութիւնը, կ՚ըսէ Էմըրսըն, անհատի մը
համար՝ իր նկարագրին մէկ գաղտնի մղումին հնա-
զանդիլն է:» Եւ ո՞վ՝ աւելի քան Մուշեղ Շահինեանը,
դերին ապրեցաւ իր նկարագրին մէջ չարժող գաղտնի
ուժերուն, որ զինք միշտ յառաջ կը մղէին վտանգնե-
րու մէջ, որ զինք կ՚առաջնորդէին փորձանքի սայ-
թաքեցնող պատեններուն վրայէն: Եւ ո՞վ Շահին-
եանէ աւելի ցոյց տուաւ՝ կեանքը՝ իր ըմբռնումնե-
րուն, իր խղճմտանքին, իր ձգտումներուն եւ բնազ-
դին համեմատ ապրելու այն տեսակ կամք մը, որ
չուզեց ճկիլ ուրիշ կամքերու եւ ուրիշ գլուխներու
առջեւ: Շատեր գտան զինքը, կազմակերպական կար-
գապահութեան ոգիին դէմ ըմբոստ, անհնազանդ,
գտան զինքը յանդուգն ու խիզախ, ուրիշներ՝ անխո-
հեմ. սակայն երբ այսօր ակնարկ մը կը նետենք այդ
անցած կեանքին վրայ, իր թերութիւններն անգամ

իր ըմբռնումներուն, իր տեսակէտներուն հետ համե-
րաշխ կը գտնենք: Եւ իր ըմբոստութիւնը կ՚արդա-
րացնենք՝ եթէ ոչ կազմակերպական կարգուսարքին
դէմ, որուն հանդէպ բոլորս ալ քիչ թէ շատ մեղան-
չած ենք, այլ սա համոզումով թէ Շահինեան՝ ուրիշ-
ներէն աւելի յստակ կը տեսնէր իր ճամբան:

Ինքնավստահութիւնը.

Եւ յստակ տեսնելով իր ճամբան, զգալով՝ թէ իր
պարտականութիւնը չէր ընել՝ ինչ որ ուրիշները
կ՚ուզէին որ ընէր, այլ, ընել՝ ինչ որ իր խղճմտան-
քը, դատողութիւնը եւ սիրտը կը հրամայէին որ ը-
նէր, չէ՞ որ անիկա կ՚ուզէր հաւատարիմ մնալ իր յսկ
խտէալին ու ապրիլ՝ իր կարողութիւններուն, ինչ-
պէս նաեւ զգացումներուն ներշնչած ինքնավստա-
հութեանը մէջ:

Իրա՛ւ է որ, Շահինեանի այս ինքնավստահու-
թիւնը երբեմն շատ յամառ էր: Երբեմն, անիկա զինք
հպարտութեան եւ եսասիրութեան կը մղէր՝ երբ
այլեւայլ մարդոց իրեն հանդէպ ցոյց տուած դժկա-
մակութիւնք զինքը կը դառնացնէին, երբ՝ մէկ կող-
մէն ՚՚չքաւորութեան յարատեւ խթանին ենթարկուած,
միւս կողմէն՝ իր զոհողութեանց արժէքը չի գնահատ-
ուած կը տեսնէր եւ իրմէն դուրս, ամէ՛ն ինչ
անտես ընելով պահ մը, կը խորհէր՝ աւելի դիւրաւ
իր արժանիքները հարկադրել զինքը չի հասկցողնե-
րու վրայ:

Շատեր, հպարտութիւն կը նշմարէին այս ինք-
նավստահութեանը մէջ եւ շատեր ալ յիմարութիւնը
գաղափարապաշտի մը, որ, կը յաւակնէր ուրիշներու
չի կրցածը ընել յեղափոխութեամբ: Սակայն, ինծի
համար, ոչ առաջինները իրաւունք ունէին եւ ոչ երկ-

բորդները։ Մուշեղ Շահինեան, իր կարողութիւններովը պարծենցող մը չէր եւ չեմ ճանչցած դեռ՝ իր արժէքը ունեցող անհատ մը, որ իրեն չափ աշխատէր ձիրքերը պահել համեստօրէն։ Անիկա ինքնավստահ էր ինչպէս առիւծը ինքնավստահ է՝ չի գիտեր իր խառնուածքին եւ իր բնութեանը հակառակ կեանք մը ապրիլ։ Եւ ոչ միայն, Մուշեղ Շահինեան, ինքնավստահութիւն ցոյց տուաւ, ուրիշներու կամքին չի հնազանդելուն մէջ, այլ՝ իր կորովին եւ իր յեղափոխականի տաղանդին հաւատարիմ գտնուեցաւ՝ ընելով, ինչ որ ուրիշները չէին համարձակիր եւ կը վախնային ընել։ Եւ՝ իր գործիչի կարճատեւ կեանքին, անդադար ապրելով, խռովեալ ժամանակներու եւ վտանգներու ենթարկուած, անոր անշահախնդրութիւնը, անոր ցոյց տուած հոգիի զինուորական տրամադրութիւնը, եւ ինքնավստահութիւնը, կրակի մէջ թրծուած, մէյ մէկ ապացոյցներ եղան իր յարատեւող ոգիին, որ միշտ ուժերը շարժման մէջ կը դնէր, երբ իսկապէս օգտակար գործ կար կատարելիք, մարդիկ ուզէին իր մասնակցութիւնը կամ ոչ։

Յարատեւութիւնը.—

Անդադար ծրագիրներ կը հինէր, երբ խնդիրը հայրենասիրական նպատակներ իրագործելու դար. անդադար հին բլանները կը փոխէր ու նորեր կ'ըստեղծէր, կը գծէր, ու ա՛յնպէս հրապուրիչ կը դարձնէր զանոնք, այնքան դիւրակատար կը տեսնէր զանոնք, որ, իր միտքը յաճախ կ'ըմբոշխնէր երեւակայուած՝ այլ միջոցներու պակասին համար միշտ անգործադրելի ձգուած ազուոր երազներուն, գեղեցիկ գործերուն եւ օգտակար ջանադրութեանցն առթած երջանկութիւնը։

Դժբաղդաբար, իր բանաստեղծական ու անգործնական խառնուածքին երեսէն, ստէպ անտես կ'ընէր, ամէն ինչ որ դրական էր։ Շահինեան, բոլոր եռանդուոր ու երազող բնութիւններուն նման հրաշալի պլաններ կը կառուցանէր, առանց իր շէնքերուն համար անհրաժեշտ եղող մարմարին ու աղիւսին վրայ մտածելու։ Միշտ կը յուսար ու կը հաւատար ան՝ թէ իր անխոնջ յարատեւութիւնը վերջապէս պիտի կարողանար հարկաւոր նիւթերը հայթայթել, իր ծրագիրները յաջողցնելու համար։ Ու երբ, վերջին պահուն, իր անզօրութիւնը կ'զգար, վայրկեան մը յուսահատելէ, պահ մը իրականութիւնը նշմարելէ ետք, ահա՛ կրկին միտքը կը լարէր ուրիշ ծրագիրներու վրայ։

Այս յարատեւութեան ոգին շատ սրտադրաւ էր, մանաւանդ երբ նկատենք որ, շատ մը գեղեցիկ ու օգտակար բաներ ալ որ չէ կրցած իրականացնել, միջոցներու պակասին, եւ շուրջը գտնուողներուն իր ծրագիրներու մասին տածած թերահաւատութեան վերագրելի են։

Եթէ Շահինեան իր նիւթական բարեկեցիկութիւնը ապահովելու համար ցոյց տուած ըլլար այդ յարատեւութիւնը, թերեւս կեանքին մէջ հասած ըլլար աշխարհիկ երջանկութեան, սակայն բարեկեցութենէ զրկուելով, անիկա արժանացաւ զոհուած անձնուիրութեան մը փառքին, որուն մէջ այսօր կը հանգչի հոգին ու յաւէտ պիտի հանգչի՝ մարդոց յիշատակներուն մէջ։

Ո՛վ կրնայ ըսել, թէ ո՞րն է իմաստունը այս կեանքին մէջ, որուն ամէնաերկար տեւողութիւնն իսկ հազիւ փայլակի մը շունչը ունի, ա՞ն՝ որ կ'ապրի Ֆալսթաֆին նման, ազնիւ պայքարէ խուսափե-

լով եւ կնամարդի հաճոյքներու մէջ պատիւն ու հոգիի մեծութիւնը անգոսնելով, թէ ան՝ որ կը մեռնի՝ Շահինեանի մը համառօտ այլ պատիւով եւ վեհանձնութեամբ առլի կեանքը ապրած ըլլալով:

* * *

Այսպէս անցաւ կեանքէն Մուշեղ Շահինեան, անցաւ պատուաւոր, բայց զայն չի ճանչցաւ:

Անոր գեղեցկութիւնները իր հասողութենէն հեռու մնացին միշտ. ապրեցաւ աղքատ մանուկի մը պէս, որ խանութներու ապակեփեղկին մէջ շողացող ծննդեան ծառի մը հրաշալիքները կը դիտէ զմայլանքով: Հոն կը տեսնէ աշխարհ մը երջանկաբեր էակներու եւ բաղձալի իրերու: Աշխարհ մը հուրիներու, հիկահեր աղջնակներու, որ պաճուճապատանքի կերպարանք առած իրեն աչք կ՚ընեն որ մօտենայ. այլ՝ ինք չի կրնար անոնց հասնիլ. անջրպետ մը կայ երկուքին մէջտեղ — չքաւորութեան անջրպետը: Կան նաեւ՝ խոշոր ու վառ աչքերով կենդանիներ որ իրեն կ՚ուտան վայրի սարերու, զով ջուրերու եւ խորհըրդաւոր անտառներու բաղձանքը. կան ճարտարաշէն շոգեկառքներ, որ կը սուլեն ժայռերու կուրծքերը ճղքելով եւ շնորհալի առագաստներ պարզած նաւեր որ ճերմակ կարապներու պէս թեւերնին բացած կը սահին հեռաւոր ծովերու վրայ, անծանօթ աշխարհներու պատմութիւնները բերելով իր հետաքրքիր ականջներուն: Ու այս բոլորը կը պճլտան գունագեղ լոյսերու, բոցավառ աստղերու, մշտադալար տերեւներու եւ ոսկի լապտերներու ակնախտիղ գեղեցկութեանը մէջ ուր չի կրնար մտնել՝ նոյնիսկ փոքրիկ, դայլայլող ճնճղուկի մը հոգին ալ եթէ ըլլար, խե՛ղճ աղքատ մանուկը:

Շահինեան, ահա՛ այս մանուկը եղաւ: Աշխարհի բոլոր փառքերը, Փարիզէն — Նիւ Եորք, գեղեցկութիւններու ամենէն զարմանահրաշ տեսարանները իրեն համար նմանեցան հարուստ ապակեփեղկերու մէջ ձիգ մը փակուած ծննդեան ծառի մը հրաշագեղ երջանկութիւններուն, որոնց, աւա՛ղ, հազիւ կրցաւ յառիլ ան, ապշած ու բերանաբաց՝ աղքատ ու խեղճուկ մանուկի մը պէս: Ու՝ մեռա՛ւ:

* * *

Այո՛, վարդի մը թերթերուն պէս կոյսերուդ հետ թարշամեցար, դո՛ւն, ո՛վ իմ հոգիիս ընկերը, այսքան կանուխ, եռսուն երկուերորդ գարնանդ սկիզբը, հազիւ բացուած, ինծմէ հեռի՛: Բայց մեր սրտերը զգացող ազնիւ բարեկամ մը ինծի հասցուց միայն՝ — սրտիդ մէջ մխացող բարեկամութեան քաղցրութիւնը շնչելու եւ յիշողութեանս մէջ բուրումդ յաւերժապէս պահելու համար — դադարիդ պսակներէն փըրցուած երկու ծաղիկ.— կարմիր վարդ մը, թափած մարտիրոսի արիւնիդ խորհրդանշան, եւ ճերմակ մեխակ մը՝ ապրած կեանքիդ անմեղութեանը պատկեր, որոնց երկուքն ալ սղմեցի գրքիդ մէկ էջին վրայ, անոնց խունկը խառնելու համար՝ գրի առնուած հոգիիդ տխուր, այլ սփոփիչ պատմութեանը:

Դպրոցի շրջանին, մեր հացի պատառները իրարու հետ բաժնած էինք, ու մեր սրտերը սերտ հաղորդութեան մէջ պահած: Երկուքս ալ դժբախտ անտէր էինք, եւ երկուքս՝ ալ — աղքատութեան վրանիս ըզգացուցած խեղճութիւնը կը ծածկէինք՝ վսեմ խոյալներ, ոսկի անուրջներ հետապնդելով, եւ մեր գաղափարականին,— որ անորոշ էր դեռ բայց միշտ աղուոր.— ազնուութեամբը հպարտ կ՚զգայինք:

Դո՛ւն, կ'ըսէիր ինծի.— Նայէ՛, կարճ ենք բոլորէն, բայց ամէնուն ալ կ'իշխենք:»

Ըսէ՛ ինծի՝ ո՞ւր է հիմա քու իշխանութիւնդ, եւ ո՞ւր են այն սին յոյսերդ ու երազներդ: Ո՛վ բարեկամս, դուն որ գիս որբ ձգեցիր կեանքի խարուսիկ խոստումներուն մէջ, այլեւս ինտո՞ր կարելի է հաւտալ անոնց. այլեւս ի՞նչ սրտով կարելի է կառչիլ անուրջներու, որոնք՝ քու մահուամբդ՝ թառամած ծաղիկներու պէս թափեցան ինկան հողին, եւ ահա՛, յուսահատութեան ցուրտ հովը կը փչէ, կը ցրուէ, կը տանի զանոնք խշխշուն, սրտէս շատ հեռի՛, անյուսութեան պառեխներուն ու ամայի ձորերուն եզերքը. հո՛ն են մեր երիտասարդութեան բոլոր ակընկալութիւնները եւ դուն՝ վերէ՛ն, եթերացած լուսաւոր հոգիովդ կը նայիս վրանին ու սիրտդ կը ճմլուի, սիրտդ կը գթայ թերեւս: Երազո՛ղ կեանքե՛ր, ո՛վ երազ կեանքեր: Ի՞նչ ուժ կայ ձեր ոսկի ցոլքերուն մէջ, որ մեր հոգիները կը գրաւեն ու կը շղթայեն ամայի աշխարհի մը մէջ, ուրկէ բարեկամի մը սիրտը մարած է, ինչպէս կը մարի, գիշերուան մէջ, երկինքէն ինող բոցավառ աստղ մը: Անիկա իր սիրովը կը լեցնէր սիրտս երէկ. այսօր՝ վառող այլ չի հատնող վիշտը աւանդական մորենիին նման իր դալարուն ու հրաշունչ ճիւղերը կը տարածէ հեւացող, այրող կուրծքիս տակ: Եւ այդ կրակուած մորենիին մէջէն գոնէ չի գար ձայնը նախախնամական, որ մոլորեալներու, յուսահատներու նոր ճամբայ մը ցոյց կուտայ՝ երբ հեծկլտացող վիշտը վերջնականապէս գոցած է հաւատքի շաւիղը եւ պարտասած քայլերդ, այլեւս չեն ուզեր վերադառնալ կեանքի փուճ արահետներուն:

Զքեզ ողբացի, ով բարեկամս, ինչպէս երբեք

մարդ արարածը չէի ողբացած, եւ երբ արցունքը չի կրցաւ մխիթարել, ուզեցի քեզի հետ ապրիլ, տղայութեանդ հասակէն՝ երբ գիրար սիրեցինք — մինչեւ արի երիտասարդութիւնդ: Պիտի ներես ինծի՝ եթէ գրիչս չի հաւասարեցաւ սիրոյն զօրութեանը. ատիկա մարդկային կարողութենէն վեր բան մը պիտի ըլլար: Սէրը խօսք չունի. սէրը ճարտարութիւն չի գիտեր. անիկա միայն կարիւնի, կը տոփէ, կը տխրի. եւ ես՝ ահա ուրիշ բան չըրի՝ բայց եթէ տրորուած ու բաբախող սրտի մը ընծան բերել բարեկամութեան խորանին վրայ, եւ խոնարհ հոգիի մը արցունքի, մեծարանքի ու հիացման այս համեստ կոթողը կանգնել՝ քու յիշատակդ մարդոց մէջ յաւերժացնելու յոյսէն տարուած:

ԵՐՈՒԱՆԴ ՉԱՎՈՒՇԵԱՆ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՋԱՎՈՒՇԵԱՆ

«Իր կեանքը ազնիւ էր եւ տարրերն իր մէջ այնքան լաւ խառնուած էին, որ բնութիւնը կրնար ոտքի կանգնիլ եւ ըսել՝ համայն աշխարհին՝ ասիկա մարդ մըն էր:»

Կեանքեր կան, որ ուրիշներու համար բերկրանքի անցամաքելի աղբիւրներ եղած են: Անոնք, իրենց կարկաչին մեղմ երաժշտութեամբը միտքդ կը լեցընեն, երբ յիշատակներու մշտադալար մարգին վրայ հանդչած, իրենց աղու մեղեդիին կ'ունկնդրես՝ խաղաղ հովիւ մը:

Անոնք՝ առաքինութիւններու մաքուր անաղարտութիւնովը կ'սփոփեն տխուր օրերու մռայլ ու անհանգիստ սիրտդ եւ իրենց օրինակին ազնուութիւնովը՝ հմայքի, բարեկամութեան, անկեղծութեան եւ խանդավառ սիրոյ զուարթ ու խոհուն տիեզերք մը կ'ստեղծեն իրենց շուրջը:

Երուանդ Ջավուշեան բաց, ճերմկուկ ու խրոխտ ճակատ մ'ունէր, լեցուն, կարմրուկ թուշեր, կոկիկ ու կորովի, բարեկազմ ու շնորհալի կազմուածք մը, եւ սեւ, խորհրդաւոր, կրակոտ աչուըներ, որ երբ մարած չէին, աշնան գիշերի մը մռայլ ու ցօղոտ կապոյտին ծոցը պճլտացող՝ երկու պսպղուն ու հեռաւոր աստղերու լոյսէն աւելի՝ անոնց հրուտ հրայրքն ունէին:

Երբ այդ աչքերը վրանիս յառեցան — ես ու Մուշեղ Շահինեանն էինք որ հետը ծանօթացանք նախ — անոնք մեր երիտասարդի հոգին պարուրեցին

յեղափոխական գործավալիր եւ շատ զուարթ սիրով մը, շատ զօրաւոր հաւատքով մը, որոնց ներշնչման տակ, զգացինք, իրար գալով, մեր խեղճալին վսեմութիւնը, մեր նպատակին նուիրականութիւնը եւ մեր կրած դրօշին անդրանարերելի պատիւը:

Երուանդ Զավուշեանը ճանչցայ ես՝ պատանեկան խանդոտ հայրենասիրութեան այս հին օրերուն: Այդ ատենէն, անիկա մեզի համար եղաւ բերկրանքի տեսակ մը առարկայ, որուն ներքին ուրախութիւնն ու նրբերանգ բարեկամութիւնը, որուն չէնշող ժըպիտները, գոհարի մը ճաճանչաւէտ շողերուն պէս՝ մեր աչքին կը նսեմացնէին, կեղծ հայրենասէրներու ստացական հմայքները, որոնք՝ թափանցիկ ապակեփեղկերու յարաշարժ, արուեստական լոյսերէն միայն կ՚առնեն իրենց խաբուսիկ ցոլքը,— չինծու ադամանդներու եւ սուտ ոսկիներու նման:

Եւ կամ, անիկա մեզի համար եղաւ, պայքարի առաջնորդ մը, որուն հետ, եթէ կախի ալ երթայինք՝ մեզի պիտի թուէր որ խրախճանքի կ՚երթայինք, հետաքրքրութեամբ մը եւ մշտավառ հաւատքով մը որ մեր գիտակցութիւնը կը սնուցանէր:

Ռումելի Հիսարի դէպի Վոսփոր երկնցող մէկ ժայռոտ կողին վրայ, համեստ տնակ մ՚ունէր Երուանդ ան ատեն: Հոն կը հաւաքուէինք բոլորս ալ, պզտիկ ծաղկաստանի մը վրայ նայող ամենուս ընտանի սենեակին մէջ, ուր մանկահոգի մօրաքոյրին գլուխի ազդարար շարժումները եւ մեր հայրենասիրական եռանդը sous entenduներով զգաստութեան հրաւիրող անոր լուիկ ժպիտները՝ այնքա՜ն հրապուրիչ հակադրութիւն մը կ՚ստեղծէին, սիրական Դաւիթի յանկարծաբուղխ, համով ու մանաւանդ՝ ըմբոստ երգերուն հետ: Երուանդին այս երգերը՝ յե-

ցընելով տնակին խորշերն ու անկիւնները, իրենց թրթռացող արձագանքին ներշնչիչ մեղեդիներովը՝ յեղափոխական կեանքի մէջ մեր առաջին զարթնումը կ՚օրօրէին:

Այս առաջին պահէն, Երուանդ Զավուշեան մեզի այն թուեցաւ մէկը՝ հուրիական պատմութիւններու այն հերոսներէն, որ, արաբական ասպետներուն պէս հողէն դուրս կը ցատկէին երկրի վրայ հրաշքներ գործելու, լուսաշող դղեակներ կառուցանելու, երջանկութիւն սփռելու եւ գերբնական ուժերով օժտելու խոնարհ արարածներ: Այդ ասպետներէն մէկուն պէս, Դաւիթն ալ, պարզ հոգիներու վրայ տիրելով, այնքան իմաստութիւն կը պարտկէր, եւ իր հմայող արուեստին շնորհիւ մեր երեւակայութեան վերեւ ա՛յնքան երանաւէտ հայրենասիրութեան մը երկինքը կը շողացնէր, ինչքան հրաշագործ ուժ եւ խոհեմ իմաստութիւն չպիտի կրնար պարունակել՝ հոգիներու հաղորդութենէն եւ սիրտերու համակրութենէն զրկուած իշխան մը:

Ռահվիրայէն՝ որ մեզ յեղափոխութեան կ՚առաջնորդէր, եւ խանդավառող հայրենասէրէն՝ որ իր հաւատքին անաղարտ ու միապաղաղ լուսաւորութեանը հետ՝ իր կեանքին յօժարակամ ու ամբողջական զոհաբերութիւնը ի սպաս կը դնէր տոհմային դատին, մինչեւ՝ մեր սրտերու պաշտանքին առարկայ՝ այս թանկագին ընկերը՝ ուրիշ բան չէ բղխած իր ուսուցումէն, իր հոգեկան վերասլացումներէն եւ իր սրտի զգայնացունց ու խանդաղատալից զեղղումներէն, բայց միայն՝ խիզախ ու անյողդողդ անձնուիրութիւն մը՝ դէպի արիւնով օծուած եղբայրակիցները, եւ, սէ՛ր՝ դէպի ազգային ազատագրման մը յամառ պայքարը:

Իր անհատական նկարագրին հրապոյրները այ-
լազան էին. բայց անոնց մէջ, ամենէն յանկուցիչն
էր, մեզի համար, խրախուսելու եւ համոզելու շատ
ջերմեռանդ, շատ անկեղծ եւ շատ փափկանկատ կա-
րողութիւն մը, որ իր մէջ այնքան յատկանշական եւ
ցցուն եղած է, որ, կարելի է ըսել, իր շուրջն ու իր-
մէն հեռու, հալածանքի ու ճնշման տակ մաքառե-
լով խարխափող ընկերներուն բուռն ու անսպառելի
համակրանքը կեդրոնացուցած է իր վրայ,— իբր
արխնլուայ Վոսփորի ջուրերուն մէջ աշտանակող
լոյսի միակ փարոսը, որ՝ հակառակ դասալքութեան
երկինքէն տեղացող մեղկ ու անարդ գորտատարափ-
ներուն, որոնք հորիզոնը մթնցնել ուզած են երբեմն,
հակառակ՝ մատնութեան, խեղաթիւրումի եւ ստա-
խօսութեան մրրկող հոսանքներուն, որ անարդ փըր-
փուրներով փչրուած են այդ փարոսի ոտքերուն տակ,
— իր առաջնորդող ու դըրուիչ շողերն է արձակած՝
դէպի հալածուելով ու տառապելով իրեն գացող նա-
հատակեալ ընկերները։ Երուանդ Զավուշեան ներքին
ուժ մըն է եղած եւ առանձինն՝ Պօլսոյ մէջ շարունակ
վերանորոգած է Վեր. Հնչ. Կուսակցութիւնը։

Վահէն կորովի ջիղը եղած է յեղափոխութեան,
իր շրջանին,— Դաւիթ՝ անոր ոսկի սիրտն է խոր-
հըրդանշած։

Վահէ՝ իր խիզախ գործնականութեամբը, յե-
ղափոխական գաղափարը շօշափելի ընծայած է, իր
շրջանին մէջ. Դաւիթ՝ իր զուարթ քնքուշութեամբը,
գերած է բոլոր անոնք՝ որ յառաջ եկեր էին՝ իբրեւ
վերանորոգեալ գաղափարին ախոյեանները։
շրջանակին մէջ. Դաւիթ՝ իր զուարթ քնքուշութեամ-
բը, գերած է բոլոր անոնք՝ որ յառաջ եկեր էին՝ իբ-
րեւ վերանորոգեալ գաղափարին ախոյեանները։

Ու՝ ինչ որ՝ մէկուն խիստ ջղուտ կորովը կը
ծնէր յեղափոխական կեանքին մէջ, միւսին քաղցրու-
թիւնովն ու ազնուական զուարթութեամբը՝ յաւէտ
թարմ, յաւէտ հաւատաւոր ու մշտադալար կը պահ-
ուէր։

Վահէի հրապոյրին գաղտնիքներէն մէկը, մար-
Վահէի հրապոյրին գաղտնիքներէն մէկը, մար-
դոց հետ յարատեւ շփման չի գալուն մէջն էր,—
Դաւիթ ընկերներու հետ շփուելով է որ, կը սիրուէր։
Առաջինը դեռ ժայռի մը կողքին փակած բիրտ զըմ-
րուխտի մը տպաւորութիւնը կը գործէր — իր կա-
նանչ գեղեցկութիւնը ծածկելով մշուշոտ խաւի մը
տակ. երկրորդը՝ տաշուած յակինթին պէս կը հո-
ղացնէր իր ներքին բոցերուն ճառագայթող փառքը։
Ասոնք՝ երկու պատմական, հազուագիւտ դէմ-
քեր մնալու արժանի են, իրենց անցեալին համար,
երբ, որ ատեն որ ձեռք ձեռքի տուած կը քալէին,
երկու կէսեր էին՝ որ համերաշխ լման մը կը կազմէ-
ին։ Վահէն յեղափոխութեան արձանակերտը եղած
է, որ ուժեղ ու աներկիւղ հարուածներով դարբնած
է իր խոյակին մարմարէ արձանը, Դաւիթ՝ իր պար-
զուկ ու երեւակայոտ խառնուածքին նրբութեամբը,
այդ արձանին կրցած է հաղորդել՝ փափկութեան մը
քնքուշ գիծերը եւ զգայուն շնորհները։ Մէկը եւ միւ-
սը, սակայն, յարատեւել չեն գիտցած այդ խոյակը
ապրող կենդանութեան մը վերածելու համար։
տակաւին մեր աչքերուն առջեւ եւ մեր սրտերուն ...
Մէկուն ազդեցութեանը մէջ՝ ակնածալիր ու
խստաբարոյ երկիւղ մը, ծուռ կամեցողութիւնները
նկրտած է դողահար հպատակութեան բերել, մինչ-
դեռ՝ բաց միտքերը պարտաճանաչութեան կը դար-
ձընէր։ Միւսին կոխը՝ լո՛կ քնքուշ բարեկամու-
թիւններէ եւ ընկերական նրբին կապերէ ըմպելուն
համար, նուազ ուրիշ եղած չէ, ընդհակառակը։

Եւ, մէկէ աւելի կը համրուին հաւատադրուժները, որ յեղափոխութեան տուած ժողովրդային համակրանքը շահագործելով՝ համբաւ ու վարկ վաստկած՝ եւ ապա՝ պատնէշին միւս կողմը ցատկած ըլլալով՝ ճաշակած են Դաւիթի հարուածներուն դառն ու խըղճահարող յուսահատութիւնը:

Ի՜նչ հարկ սակայն մտահոգուիլ՝ նուիրական պայքարի ընթացքին թուլցածներով. անոնք դիւրին ինքնախաբութիւնն ունեցած են իրենց սին հաշիւներուն վսեմ ու սրբանուէր սկզբունքներու երանգը տալու. անոնք կեանքի աճպարարներն ու յեղափոխութեան բապօթէններն են, որոնց դերը տխուր է, որոնց ծածկուած խեղկատակութիւնը ոչ իսկ կը զըւարճացնէ հիմա՝ հայրենի վիշտովն հոգահար մարդկութիւնը. անոնք վհատեալ տօնքիշօթներ եղած են, որ իրենց իրական երջանկութիւնը մոլորման պահու մը կորսնցնելով, ուզած են, ամէն գնով, հերոսական փայլ մը տալ իրենց գետնաքարշ ճիգերուն, որոնք հողմաղացներու դէմ գլխիկոր արշաւող խիզախութիւններու պէս փշրուած են: Ատոնք, բաղդաղուրկ ու լքուած դեւեր եղած են, որ տարիքնին առնելով՝ ինքզինքնին իզուր փորձած են ճգնաւոր ընել, մինչդեռ Երուանդ Զավուշեան, յեղափոխութեան ամենէն հարազատ, ամենէն անուշ, ամենէն քաղցրաբարոյ առաքեալը, խստակրօն ու մաքուր ճգնաւորի մը դիւթանքը միացուցած է, զուարթ երեսի մը ճառագայթող հրապոյրներուն, եւ, պարզուկ ու անաղարտ կեանք մը ապրելէ ետք, այսօր ալ, մարտիրոսուած է, լքուած է աւա՜ղ, ո՛վ գիտէ ո՛ր անկիւնը, վաղը թերեւս աշխարհէն մոռցուելու համար:

* * *

Եւ տեսէ՛ք... այս եռանդուն խոժալիտը, բըռնապետական սոսկումի օրերէն ի վեր, 94—95ի հայկական շարժումներուն մասնակցելէ ետքը, երեւութապէս խաղաղ, այլ ներքնապէս ի՜նչ վտանգաւոր կեանք մըն է ապրած Թուրքերու գեղարուեստական վարժարանին լրտեսող մտերմութեանը մէջ մէկ կողմէն, եւ Հովասուն Հիսարի դպրոցական երիտասարդութեան իբր ճշմարիտ դաստիարակը՝ միւս կողմէն:

Տանը մէջ ու դպրոցը, Թուրք ընկերակցութեան հետ ապրուած Թունդ յեղափոխականի այս կեանքը, որ զինք շատ կասկածելի ընծայած է, որ իրեն դէմ դրդուած Թուրք պաշտօնակիցներու նախանձը շատ հեղ փոխարկած է այն տեսակ ատելութեան մը, որուն տակ մազապուր ազատած է իր կեանքը ստոյգ մահէ, իր վատ կողմերուն հետ ունեցած է նաեւ առաւելութիւններ: Ապրելով ժողովուրդին մէջ ու թշնամիին հետ կողք կողքի եւ օրական շփումներու ենթակայ, անիկա թերեւս միակ յեղափոխականը եղած է, որ Ռաֆֆիի հերոսներուն պէս Թուրքի մորթին մէջ մտնելով եւ արտաքուստ անտարբեր ձեւանալով՝ երկրի մէջ կրցած է անխաթար պահել՝ յեղափոխական ուժի կորիզ մը, որուն միջուկը ինքը եղած է, մինչդեռ ոչ մէկ յեղափոխական, կասկածուելէ ետք, կրցած է վայրկեան մը յայտնի համարձակ մնալ Համիտի սեւ հողին վրայ: Հերոսական ապրելակերպի այս լոյսին մէջ դրուելով՝ Դաւիթի դէմքը շատ վճիտ ու պայծառ փայլ մը կ'առնէ մեր աչքին եւ մենք իսկապէս կ'իրագործենք՝ արժէքը հերոսի այս տիպարին որ կրցած է՝ երկու իրարու բացարձակապէս հակասական կեանքեր ապրիլ:

Ռաֆֆիի Քաւուր Պետրոսն՝ իր բոլոր աճպարարութիւններովը շատ տկար դէմք մը պիտի երե-

ւար Դաւիթի բաղդատմամբ, որովհետեւ Դաւիթին ապահովութեանը սպառնացող ուժերը լոկ արտաքին չէին, այլ ներքին ալ, ինչպէս՝ բոլոր հայ լըրտեսները, որ զինք լաւ կը ճանչնային եւ բոլոր յետադիմականները որ զինքն յարգելով հանդերձ՝ կ'ակնածէին իրմէ: Զավուշեան ներքին ուժ մըն էր եւ այս ուժը ամենէն աւելի զգալի եղած է Պատրիարքարանի շրջանակներուն մէջ:

Թուրքերու հետ իր յարաբերութիւնները, նաեւ աստիճան մը տոկունութիւն տուած էին իր նկարագըրին: Ինչպէս մարմնի մը մէջ թոյնի պզտիկ ներմուծումները կարգիլեն՝ անոր թունաւորումը, ինչպէս պաղ ջուրի մէջ օրական լոգանքները՝ մարդը տոկուն կ'ընծայեն սառնամանիքի դէմ, այնպէս ալ թշնամիին հետ Զավուշեանի յարաբերութիւնները գալիք դըժբաղդութեանց հանդէպ դիմացկուն ըրած էին զինքը: Թուրք կեանքը իրեն համար օտար տարրն էր, պաղ ջուրն էր, ուր՝ ազատութեան սիրովը տաքցած ու կարմրած Դաւիթի խառնուածքը ամէն վայրկեան մխրճելով՝ դարձած էր ուժով ու անբեկանելի, ընտիր ու քաղցրահնչիւն պողպատի պէս ամուր:

Այս պատճառով ալ անոր հոգին երբեք դեդեւած չէ տանջանքի պահերուն, այն վայրկեաններուն՝ երբ, 1905ին, Համիտի վրայ փորձուած սպաննութենէն վերջ, զինքն ալ ձերբակալած կեդրոնական բանտէն պալատ կը քշկռտէին, որպէս զի Նէճիպ Մէլհամէն մատներուն եղունգները քաշէր մահուան սպառնալիքներու տակ:

* * *

Նմանապէս՝ Երուանդ Զավուշեան թշնամիին հետ իր օրական ճանաչումներէն ստացած էր նիստ ու կացի նրբութիւններ, Թուրքերուն հետ վարուելու մէջ շատ գերազանց թաքթ մը, ճարպիկութիւն մը, որոնք զինքը յեղափոխականներուն ամենէն մօտերնը, ամենէն սալօնի մարդն ըրած էին:

Երբեք Թուրքի մը գլուխը չպիտի մտնէր սա մըտածումը, թէ՝ Զավուշեանի պէս աշխարհիկ էֆէնտի մը, որ գիտէր իրենց թերութիւնները շոյել, իրենց հետ զուարճանալ ու կատակել, այնքան իրենց ցեղին անհաշտ թշնամի մը կրնար ըլլալ: Երբեք Թուրքի մը իմացականութեան վրայ չպիտի ծագէր սա խորհուրդը, թէ՝ Երուանդ Զավուշեանի պէս փափկակեաց գիտուն մը՝ որ այնքան եռանդով փարած էր գեղարուեստից վարժարանի իր պաշտօնին եւ որ ոգի ի բռին կը ճգնէր Թուրք հաստատութիւն մը բարենորոգել եւ զայն նոր հիմերու վրայ դնել, երբ իրկունը տուն կը քաշուէր, կայլափոխուէր, ու, մինչ գեղարուեստից վարժարանին մէջ Թուրք սերունդը կը լուսաւորէր, Հիսարի տնակին մէջ՝ հայ սերունդին հետ կը ծրագրէր բռնապետէն կորզել՝ իր հայ ոյսը, րաեան:

Եւ կրնա՞ր՝ Դաւիթի սիրտը կրող մարդու մը համար աւելի նուիրական պարտականութիւն մ'ըլլալ՝ քան հայ կեանքը ազատելը, որուն համար անիկա առած էր Յանոսի կերպարանքը.— ժպիտ մէկ երեսին վրայ, ռազմական մռայլ տխրութիւն՝ միւսին: Եւ կրնա՞ր յեղափոխութենէ դուրս ո՛եւէ պայքար իր նկարագրին մէջ խտացնել այնքան հակասական յատկութիւններ, որոնց շնորհիւ Երուանդ կերեւար նրբին ու յամառ, խորհրդաւոր ու միանգամայն համարձակ, հերոսային կերպով ապստամբ եւ համեստօրէն պարզուկ, անպաճոյճ, հռետորութենէ ու ցուցանքներէ զերծ, ժողովրդական հոգիով եւ տարամերժ ձգտումներով, ժպտուն ու սպառնացող:

Բանտէն արձակուելէն ետք, Զավուշեան կրկին
իր տեղը եկեր էր բռնել Զայն Հայրենեացին գլուխը:

Երբէք կարելի չէ մոռնալ իր անվախ բողոքը եւ
գոռացող զայրոյթը դատարանին մէջ, Սահմանադը-
րութենէն ետք, երբ «զալըմ» պոռաց ատեանի նա-
խագահին երեսն ի վեր: Ոչ ոք այդ համարձակու-
թիւնն ունեցեր էր տակաւին եւ ազատութեան բոլոր
բարեկամները ծափահարեցին զինք, ու պահ մը,
Երուանդի դէմքը, ամենէն ժողովրդականը եւ ամե-
նէն սիրելին եղաւ ամբողջ Թրքահայութեան մէջ:

Իր հանրային գործունէութեան կարապի երգն
եղաւ ասիկա. Զավուշեան իրապէս յոգնած էր. բան-
տը չէր որ զինքն այդքան պարտասած էր թերեւս,
կեղծ սահմանադրութեան մը տակ ալքտացող բռնա-
պետութիւնն ալ չէր, որ զինք յուսահատեցուցած
էր, այլ՝ հայութեան ցոյց տուած բարոյական ան-
կումի նշաններն էին, այլ՝ հայ ազգին ներքին կռիւ-
ներն ու ընկերներու աճող անտարբերութիւնն էր, որ
զինք ջղակտոր ըրած էին: Ատեն եղած է որ՝ մէկ ոսկիի
պակասին համար իր շատ մը կարեւոր ծրագիրները
չէ կրցած իրականացնել եւ, մարդու մը համար, որ
ամբողջ կեանքը նոր սերունդի մը յոյսին վրայ դը-
րած՝ տոկացեր էր՝ պայքարներու մէջ, զինքն անօգ-
նական լքողներու այս անտարբերութիւնը լախտի
կոյր հարուածը տուած էր անոր յոյսերուն:

Անտարակոյս, Երուանդն ալ, ուրիշ փոթորկոտ
առաքեալներու պէս, թերեւս շատ լաւատեսութեամբ
եւ անարդարանալի յոյսերով նետուած էր հրապա-
րակ: Եւ թերեւս, չէր մտածած որ պայքարը կար-
ծածէն շուտ պիտի մաշեցնէր զինքն ալ, ինչպէս մա-
շեցուցեր էր իրմէ առաջ կրկէս նետուողները: Եւ,
երբ, անդուլ մաքառումներէ վերջ, օր մըն ալ ան ե-

կաւ զինքը պահանջել իրր անխուսափելի որս մը, ինչ
բեռ որ երկար ատեն շատ թեթեւօրէն կրած էր ու-
սերուն վրայ, Երուանդ զգաց՝ թէ այժմ դառն ծան-
րութիւնով կը ճնշէր քամակը:

Իր մեկուսացումը սակայն, ոչ յուսահատու-
թեան արդիւնք էր եւ ոչ ալ անտարբերութեան: Այն
մէկ երկու նամակները որ ինծի ուղղած է այդ վայր-
կեանին, կը պատմեն իր միշտ առողջ հաւատքը եւ
լեցուն են ապագայի մասին երջանիկ տրամադրու-
թիւններով: Երուանդի անտարբերութիւնը երեւու-
թական էր ուրեմն եւ պատրող ու խաբուսիկ բան մը
կար իր կեանքի վերջին մասին մէջ, զոր մենք չէինք
կրնար իսկապէս ըմբռնել ու մեկնել, մարդկային
հոգիին հարազատ երանգները, չարժառիթներն ու
լոյսերը տեսնելու մեր անկարողութեանը մէջ:

Ինծի կը թուի որ, մարդկային զգացումներուն
յախուռն մակընթացութեանց յաջորդող այս տեղա-
տուութիւնները — որոնց վկայ եղանք Զավուշեանի
կեանքին վերջին մասին մէջ, անոր յուզումնաբորբ
սրտին մէկ քմահաճ խաղացքը միայն կը մատնէին եւ
ոչ այլ ինչ:

Անիկա կ'զգար, որ, այլեւս հասած էր վիճակի
մը, ուր՝ եթէ սանձ մը չի դնէր սրտի յուզումներուն,
անոնք պիտի ենթարկուէին տխուր ալիքներու պէս
անգութ կեանքի մը ժայռին դէմ փշրուելու: Անիկա
կ'ըմբռնէր որ, Սահմանադրութիւնը վիժեցուց հայ
յեղափոխութեան այնքան արիւնհեղութիւնով ձեռք
ձգած առաւելութիւնները եւ նոր սերունդ ըսուած
բանը, զոր իր հայրերէն տարբեր կ'ակնկալէր —
քանի որ ջարդերու սերունդն էր ան — այդ ընդհա-
նուր վիժումին մէջ կը սայթաքէր դէպի այլասերումի
դահավէժը:

Եւ, հետեւելով՝ «ձեր մարգարիտները խոզերու առջեւ մի ցանէ՛ք» պատուական խրատին, ինքնիր մէջն ուզեց ամփոփել հայու կսկծող սրտին զգացումները զորս նորերը չպիտի հասկնային։ Ճշմարիտ հայու մը սրտի յուզումներուն, յոյսերուն ալիքներն էին անոնք՝ որ պիտի աղտոտէին անարգ ռէժիմի մը հոտող տիղմին հետ խառնուելով։ Զավուշեան քաշեց ու պարտկեց զանոնք իր կուրծքին խոռոչներուն մէջ, համեստութեան թեթեւաշունչ զեփիւռին հըպումներովը զանոնք հանդչեցնելու համար վճիտ ու ժպտուն խաղաղութեան մը մէջ։

Այս խաղաղութիւնն է ահա զոր ան ըղձաց ըմբոշխնել առանձնութեան մէջ։ Վաղեմի նաւաստիի մը կաթոգին ակնարկովը, Հիսարի բլուրէն, ան կը յառէր ծովուն, որ միապաղաղ ու կապոյտ շղարշի մը պէս կը տարածուէր առջեւը։ Երուանդ կ՚զգար՝ թէ անիկա կեանքը կը ներկայացնէր իրեն համար, թէ՝ հոն էր իր միտքը, հոն էր ամբողջ էութիւնը, հոն՝ ուր կեանք կար եւ շարժում կար, հոն՝ ուր մակերեսի խաղաղութեան տակ պահուըտած էին խորունկի պայքարները, փոթորկող յուզումները, եւ մինչ ուրիշներ այդ ծովուն նայելով, լոկ վէտվէտուն կոհակներ կը նշմարէին, ինք կ՚զգար անոր խորքին մէջ այն անդուլ ուժը, որ մկանները հալեցուցած եւ ողնայարը ծռած էր։

Այդ մեկուսացման մէջ, Երուանդ կը նմանէր Լօթիի ձկնորսներուն, այն քաղցրադէմ Պրըթօններէն մէկուն,— ծովու գա՛յլ,— որ ժայռի մը կողքին ընկողմանած, սուտուտ ծխափողին՝ դէպի ծո՛վ, քուլայ քուլայ սաւառնող մուխին կապուտակ ոլորներուն մէջէն կը յառի իր անուրջներուն, որ այլեւս յիշատակներ եղած են՝ ակնկալութիւններ ըլլալէ

դադրելով։ Ու յոգնած պայքարելէ, ան՝ ա՛լ աւելի ըղձանքով կ՚ապրի հին սիրական կեանքը, իր երեւակայութեանը եւ վերյիշումներուն մէջ, որոնցմէ չէր կրնար առանց վիշտի եւ առանց արցունքի բաժնուիլ։

Աւա՜ղ, անողորմ ու արիւնարբու բռնապետութիւնը չ՚կամեցաւ, որ գոնէ, իր յիշատակներուն խաղաղութիւնը ըմբոշխնէր ան, եւ, Երուանդն ալ գնաց բոլոր ընտանի դէմքերուն հետ՝ որ անհետացան, աննկուն կորովներուն հետ՝ որ ճզմուեցան վատաբար, պինդ ջիղերուն հետ՝ որ անսիրտ, վախկոտ ու տմարդի թշնամին մահուան սարսուռներուն մէջ տրորեց մէկիկ մէկիկ։ Այսպէս կործանեցաւ այն՝ որ ամբողջ քառորդ դար, մինակը, Թուրքիոյ մէջ ներկայացած էր՝ իբր Վեր. Հնչակեանութեան բարձրագիր ու հաստատուն սիւնը։

Ո՜հ, արդեօք, մնացողները պիտի գինովնա՞ն իր մարտիրոսի արիւնին զգլխիչ բոյրէն. արդեօք, իր ընկերները պիտի կրնա՞ն կորով գտնել շարունակելու համար պատուաբեր պայքարը.— պայքար ազատութեան, որուն լուրը Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ լեռներէն պիտի հասնի իր անծանօթ չիրիմը եւ աւետիս բերող հրեշտակին պէս մեկդի պիտի գլորէ զինք ճնշող ճերմակ, պաղ քարը՝ իր քնքուշ հոգին սփոփելու համար. պայքար նաեւ՝ վրէժխնդրութեան, որու ոգին Համլէթի խողխողուած հօրը հոգիին պէս՝ խորհրդանիշը բոլոր զոհերուն՝ մեզմէ ամէն մէկուն կը թախանձէ այսօր՝ ըսելով. «զաւա՛կս, հօրդ ոգին եմ ես, դատապարտուած՝ գիշերները վայրապար թափառելու եւ ցորեկը կրակի մէջ մաշելու, մինչեւ այն օրը երբ՝ իմ օրերուս գործուած անարգ ոճիրները կրակի կը տրուին ու կը մաքրուին... զաւա՛կս,

լսէ՛, ո՛հ, լսէ ինծի՝ եթէ երբէք սիրեցիր զքեզ սիրող հայրդ։»

Այսպէս կը խօսի վրէժխնդրութեան ոգին, անիկա մարտիրոսներու արիւնին ձայնովը կը խօսի ու իրեն ահա կը պատասխանեն՝ շարան շարան կուսիլ գացող կորիճները, հեռաւոր ծովերու վրայէն եւ իրենց իւրաքանչիւրը ազգային զայրոյթին կայծակովը լեցուած փայլակն է՝ որ հեռաւոր հայութիւնը կը սլացնէ հովերու թեւին վրայ՝ իբրեւ իր անէծքին ու կատաղութեան յուշարարը։

ԼԵՒՈՆ ԼԱՐԵՆՑ

ԼԵՒՈՆ ԼԱՐԵՆՑ

Պատմութիւն չունի Լարենցը.— Պոլսոյէն մինչեւ աղէտքի թուականը, ժրաջան մեղուի կեանք մ'ապրեցաւ՝ իր երջանկութեան օճախն ըլլալու սահմանուած փեթակի մը վրայ փառնելով՝ մտքին ճարտարութիւնը եւ սրտին բուրումը: Մեղուն անհետացած է այսօր, իսկ փեթակը ցրցքնուած:

«Բիւզանդիոնի» օգնական խմբագիր էր եւ յաճախ Ռոպերթ Գոլէճ կուգար ատենախօսելու: Դեռ նոր շրջանաւարտ եղած էր արդէն եւ, Բ. Քէչեան, Պոլսոյէն նուիրած իր աշխատակցութիւնը գնահատելով, իսկոյն քովն էր առեր զինք՝ իբր խմբագիր քաղաքական բաժինին: Լեւոն Քիրիշճեանը Թերթին մէջ տեսնելով արդէն ճանչցեր էի անունով: Օր մը, Գոլէճի հայկական միութեան կարգ ատենախօսութիւն մ'ընելէ ետք, երկայնահասակ, նիհարկեկ, ծաղիկէն քիչ մը աւրուած դէմքով դժգունատեսիլ երիտասարդ մը ներկայացուցին ինծի: Ժպիտ մը երեսին մօտեցաւ.— Դուն աղուոր կը խօսիս, ըսաւ եւ իբրեւ հին՝ քաջալերեց որ շարունակեմ: Լարենցը այդ վայրկեանէն բարեկամս եղաւ:

Առաջին տպաւորութիւնս շատ հաճելի չէր սակայն,— եւ, Լարենցը բոլոր տեսնողներուն առաջին տպաւորութիւնն այսպէս եղած է,— պօռութիւն *ընելու չէտ մ'ունէր՝ որ ինծի թուեցաւ նախ՝ թէ յաւակնոտութեան նշան էր. կտրուկ անկեղծութիւն մը կը դնէր խօսուածքին մէջ, որ նշդրակի մը սուր ծայ-*

րին մտիդ վրայ գործած անախորժ ու պաղ ազդեցութիւնը կը գործէր: Այս տպաւորութիւնը շատ երկար պահեցի, մինչեւ Բարեգ գալը, ուր շատ մտերիմ եղան մեր յարաբերութիւնները, որոնց միջոցին, զգացի որ բոլորովին սխալ եղած էր իր մասին գոյացուցած գաղափարս: Ինչ որ նկարագրի թերութիւններ էի կարծեր, ընդհակառակը, առաքինութիւններ էին իր մէջ, որոնց ամէնէն աչքառուն, շողոքորթելէ բացարձակապէս խորշիլն էր:

Այդ թուականէն սկսեալ, իր կեանքը անհաստատ երեւոյթ մ'առաւ: Մեր յարաբերութիւնները պայմանադրական ըլլալէ դադրեցան եւ Ազատ Բեմի աշխատակցութենէս ետք, մեր միջեւ հաստատուեցաւ գաղափարի սերտ եղբայրակցութիւն մը, թէ գրական եւ թէ յեղափոխական տեսակէտներու մէջ: Մեր սէրը անվերապահ էր եւ փոխադարձ: Իր ճամբորդութիւնները յաճախակի եղան: Թիֆլիզի մէջ հրատարակեց՝ բանաստեղծութիւններու առաջին հատորը — Դրախտի Երգեր: Պոլիս դառնալուն՝ Ձայն Հայրենեացը խմբագրեց տարի մը, ետքը կրկին Բարեգ անցաւ: Մուրճի հրատարակութեան շրջանէն ետք, սակայն, յուսահատեցաւ յեղափոխական տեւական գործունէութենէ մը, եւ նուիրուեցաւ՝ ապրուստը ճարելու համար, զուտ գրական գործունէութեան: Դժբաղդաբար, իրեն համար, յեղափոխական ըլլալը, առջեւը գոցել տուած էր Թրքահայ խմբագրութեանց դուռները. բոլոր անոնք, Քէչեանէն սկսեալ, որ գնահատեր էին գրական տաղանդը, էնտէքսի ենթարկեցին անունը. Թրքահայ կարգ մը գըրագէտներ նմանապէս երես դարձուցին իրմէն պահ մը եւ, Լարենց հարկադրուեցաւ իր անձնական ձեռներէցութեան դիմել:

Անկախ գործ մ'ունենալու փորձ մը գործեց Բարեգ գալուն. երկար ջանքերէ ետք, յաջողեցաւ հայ վաճառականի մը քով գտնել զինքը՝ իբր քարտուղար: Չորս օր ետք դուռը դրեր էին զայն, սոսկահար եղած, որովհետեւ իմացեր էին Ձայնի Խմբագիրն ըլլալը: Յայտնի էր այդ վայրկեանէն, որ յեղափոխական ըլլալը, ինչպէս շատերուս, իրեն ալ նիւթական անկախութեան մը ջանքերն ի դերեւ պիտի հանէր: Գործնական էր ինք, թէեւ առուտուրի մարդ չէր. եւ կարծես սկսեր էր յաջողցնել հրատարակչական ծրագիրները, որոնց առաջին արտադրութիւնները, թէ զինքն անկախ ընելու բնոյթն ունէին, եւ թէ՝ գըրական աղուոր օժանդակութիւններ էին Թրքահայ ճղճիմ գրականութեան: Այս գործերը — Քուրանը եւ Լինչի Հայաստանը, իրենց պարզ ու յստակ հայերէնով, վստահաբար իրեն պիտի շահէին, շատ ժողովրդականութիւն եւ թերեւս հիմը դնէին հրատարակչական հաստատութեան մը, որուն համար այնքան աշխատեցաւ՝ թէ Բարեգ եղած միջոցին եւ թէ Պոլիս:

* * *

Իր գրական գործունէութիւնը երկու տեսակ է. հրապարակագրութիւն — որուն գլխաւոր նիւթն հայթայթած են ազգային կեանքը հետաքրքրող թէ՛ ընթացիկ եւ թէ տեւական հարցերը, անոր մէջ յայտնուող ընկերական ու ազգագրական երեւոյթները, կազմակերպական եւ յեղափոխական խնդիրները, որոնց շուրջ գրած յօդուածներն, ուսումնասիրութիւնները, շատ աղուոր լեզու մ'ունին եւ պայծառ ու յստակ ոճ մը, որ բռնազբօսիկ չէ, այլ առատ հոսանքով մը բնականօրէն կը բղխի ու կը սահի: Պարզութիւնը՝ թէ գաղափարի եւ թէ բացատրութեանց,

իրեն համար համեստ բայց որոշ տեղ մը պիտի սահ-
մանէ Թրքահայ լեզուն ներկայացնող աշխատաւոր-
ներու շարքին։ Ինչպէս ինք յաճախ գրած է, «Հոս,
Պոլիս, մտաւորական կեանք չկայ, աշխատելու մի-
ջավայր չկայ՝ որ հիմնական յօդուածներ արտադ-
րուին․ ո՛չ գրադարան, ոչ ալ ժամանակ ունինք լուրջ
զբաղումներով ապրելու համար․ մեր ամբողջ ժա-
մանակը գրաւուած է մանր մունր գործերով, հա-
շիւներով, որոնք մտաւորական ջիղը կ'սպաննեն»։
Անտարակոյս այս պայմաններուն տակ չէ կրցած գա-
ղափարի եւ մտածման շատ ուժով գործեր արտադ-
րել։

Ուրիշ տեղ մըն ալ կը գրէր․ «Քանի օրերէ ի
վեր գիւղ քաշուած էի Վերգիլիոսի երգած կեանքը
ապրելու։ Այս երկրին եւ այս միջավայրին մէջ, մար-
դուս սիրտը եւ նկարագիրը կը ժանգոտին ու կ'ապա-
կանին շատ դիւրաւ։»

Իմացական պաշարը չէ պակսած իրեն, ատոր
կը վկայեն իր շատ մը յօդուածները, միջավայրը
պակսած է, գիրքերը պակսած են եւ գիրքերը տա-
ղանդի մը սնունդը կը կազմեն։ Առանց կարդալու,
առանց ուսումնասիրելու, մարդ չի կրնար ոեւէ ար-
ժէքաւոր բան արտադրել։ Մարդու մը միտքը — ինչ-
քան ալ գրելու ձիրքով օժտուած ըլլայ ան — կը նմա-
նի աղամանդի մը, որ եթէ մութ տուփի մը մէջ պա-
հես, չի շողար։ Ու ներքին բոցը ան ատեն միայն անոր
համակ գեղեցկութեանն ու ակնապարար փառքին մէջ
կը ճառագայթէ՝ երբ աղամանդը արեւին տակ կը
դրուի։ Այս իմացական արեւը, գիրքն ու միջավայ-
րը, պակսած է Լարենցի, որ եթէ նիւթականի մը-
տահոգութենէ ալ զերծ եղած ըլլար՝ պիտի կրնար
շատ տեւական ու հիմնաւոր գործեր արտադրել։

Երկրորդ տեսակն իր գրական գործունէութեան,
զուտ արուեստագիտական եղած է։ Անիկա բանաս-
տեղծութիւնն է, որուն շատ կանուխէն աղուոր մի-
տում մը ցոյց տուաւ Լեւոն Լարենց։

Դժբաղդաբար՝ չէ կրցած հրատարակութեան
տալ իր հայրենասիրական ոտանաւորներու հատորը,
բայց Դրախտի Երգերը բաւական են իր հասուկ երի-
տասարդի կեանքը մեզի պատմելու եւ իր սիրող սիր-
տը պարզ գրքի մը պէս բանալու մեր առջեւ։

Այս երկու տեսակ գործունէութիւնք կը բղխին,
երկու անզուսպ ու անաղարտ սէրերէ․— Հայրենիքի
սէր եւ ընտանեկան օճախի սէր։

Մէկուն միջոցաւ, Լարենց աշխատեցաւ միւսը
զօրացնել, եւ, երկու սէրերուն մէջ գտնել իր կեան-
քին լման երջանկութիւնը։ Հայրենիքի սէրը իր գրա-
կան գործունէութեան տուաւ շատ դրական երանգ
մը։ Անիկա, եթէ դժբաղդ չըրաւ զինքը, երջանիկ
ընելէ ալ հեռու մնաց։

* * *

Ցեղափոխականի խառնուածք չունէր Լարենց։
Իր հայրենասիրական հաւատքը որ շատ հարա-
զատ էր եւ ողջմտութեան վրայ հիմնուած, զինքը
գաղափարապաշտ ու վերացական ընելու չափ զօ-
րաւոր չէր։ Անիկա կը տոկար այն բոլոր պայքարնե-
րուն մէջ, ուր դրական արդիւնքը կրնար հաշտեցնել
իր խղճալին հետ։ Բայց, ուր հարկ էր լոկ խղճալով
յառաջանալ, հոն՝ Լեւոն Լարենց կանգ կ'առնէր։ Իր
ապերջանկութիւնը, յեղափոխական կեանքի մէջ,
յարատեւելու եւ գործելու համար հարկ եղած կորո-
վի պակասէն չէր գար, այլ՝ թէ՛ ազգին եւ թէ իրեն
համար շօշափելի ու թերեւս անմիջական օգտակա-
րութիւն չունեցող ջանքերու միայն վիճակուած ըլ-
լալուն

լալէն։ Այն պահուն որ այդ ջանքերն արդիւնաբեր ընծայելու յոյսը չէր տեսներ, այլեւս՝ Լարենց վազ կանցնէր անոնցմէ։ Սակայն, ասոր հակառակը, անբաղդատելի ժրաջանութիւն մը, ուղեղ մը եւ բազմակողմանի կարողութիւններ ի յայտ կը բերէր՝ հաւատքով, համոզումով եւ յաջողութիւն երաշխաւորող միջոցներով ձեռնարկուած գործերուն մէջ։

* * *

Լեւոն Լարենց նիւթական խիստ պահանջներու տակ ծանրաբեռնուած տղայ մըն էր, որ սակայն դըրամապաշտ մը չէր։

Հաւատարիմ էր ստանձնած պարտականութեանցը, եռանդուն էր եւ գերազանց խղճմտանքով աշխատող մը, որ երբեք չի թերացաւ հայրենասիրական ձեռնարկներուն համար անձնական զոհողութիւններու յօժարելէ։ Շիտակ է ըսել իրեն համար, թէ՝ միշտ պարտականութիւններուն պահանջածներէն աւելի՛ն ըրաւ. սակայն մէկ պայմանով, որ, գոնէ պարտականութիւնը վարձատրելու տրամադրութիւն տեսնէր ընկերներու մէջ։

Այս դրականութեան շնորհիւ, Լեւոն Լարենց, կարելի է ըսել թէ՝ ճանչցած բոլոր յեղափոխականներուս մէջ, ամենէն բարեբաղդն եղաւ. սա իմաստով որ, անհնարին ծրագիրներ չի մշակեց եւ մշակողներուն ալ չի հետեւեցաւ. եւ, հնարաւոր գործերն ալ վարելու մէջ երջանկաբեր տրամադրութեանց հետ՝ պէտք եղածէն աւելի կարողութիւններ ցցուց։

Եթէ, իբր կուսակցական երջանիկ չեղաւ վերջապէս, անոր համար էր որ բոլոր հնարաւոր ու յաջողութիւն խոստացող դրական ձեռնարկները զորս սկսեց, շատ կարճատեւ կեանքեր ունեցան եւ իրմէն

պահանջեցին համակերպող, տխիրլինի անսացող ոգի մը, որուն դէմ չարունակ ըմբոստ մնաց։

* * *

Երկրորդ սէրը աղուոր անուրջ մ'եղաւ, կիսկատար մնաց. ծաղիկ մըն էր որ փթթեցաւ, պահ մը իր բուրումովը գինովցուց զինքը, սէր մըն էր որ, ինչպէս Լարենց երգած է, «անապական ներշնչողն» եղաւ իր տողերուն, որ ««գորովի ծիրանեայ պատմուճանովը ծածկեց» զինք։

Մտածելով այս սիրոյն, անոր յուզումնալից ոգորումներուն, չարչարանքներուն, սրտհատումներուն եւ ասոնց յաջորդող յոյսերուն, արեւոտ օրերուն եւ երանութեան ու ամենէն ետք՝ իր ողջակիզումին, միտքս կ'իյնան Ուլզիի խօսքերը.— Աս է մարդուն վիճակը. այսօր՝ յոյսի մատղաշ տերեւներ կ'արձակէ. վաղը՝ փթթիթներ. եւ իր շիկնող պատիւները վրան կը կրէ առատօրէն. երրորդ օրը սառ ցուրտ մը կուգայ. սպաննող ցուրտ մը. եւ ան պահուն, ո՛վ բարի դիւրահաւան մարդ, որ՝ վստահ կ'ըլլայ թէ իր մեծութիւնը հասուննալու վրայ է. ցուրտը կ'այրէ իր արմատներն, եւ, ապա՝ ան կ'իյնա՛յ»։

Այսպէս ալ ինկաւ խեղճ Լեւոնը, բայց ինկաւ երգելով, ինկաւ յուսալով. սիրելէն առաջ յուսաց վշտահար, եւ սիրոյ երջանկութիւնը ճաշակելէն վերջ՝ երբեք իր բանաստեղծի լաւատեսութեան կապոյտ երկինքէն մութ ու լացող ամպ մ'անգամ չանցաւ։

Երբ տառապեցաւ, երբ մաքառեցաւ, երբ յուսահատեցաւ ամբողջ տարիներ, սիրտը կոտրած քընարի մը վշտաբեկ հեծկլտանքներովն ողբաց.—

ԼՔՈՒՄ.—

Սիրոյ գեղօնները չեն տար արձագանգ,
Մոլար նայուածքներս ցոլք չունին բընաւ.
Ահա կը գոռայ փրփրոտ ծովն անբաւ,
Ծովը յոյզերուն՝ հոգւոյս տառապանք:

Սիրոյ երգերուն հրայրքովը արբշիռ,
Շէնցող արձագանգ մի՛ զուր կը փնտռեմ,
Ու թէ լամ երբէք այս բաղդը դժխեմ,
Զիկայ ցաւակից սըրտի մը թրթիռ:

ԱՓՍՈՍԱՆՔ.—

Երբեմն հոգիս ընդվզումի ճեճտով մը գոռ,
Հառաչանքի սուր տէգեր
Կը սլացնէ երկինքն ի վեր,
Անոր համար վառ կապուտակն եթերին
Այլեւս հիմա՝ պատառատուն տրտմագին,
Սեւ ճղարճներ է հագեր,
Ու ամպերն ալ՝ յուղարկաւոր՝ դիակնացած
սէրերու,
Քայլամոլոր, սըգակիր,
Վշտակցութեան թոթով բառեր կը փըսփըսան
իրարու:

* * *

Այս երկու սէրերը իրարու երբեք չի նախանձեցան իր կեանքին մէջ. երկու խանդակաթ զաւակներ էին կարծես, որոնց երկուքին ալ վրայ՝ Լարենց անդադար թափեց՝ իր արցունքները, իր գորովը, սէրը, պաշտանքը եւ զգայուն ու բանաստեղծական հոգիին գոհարները:

Առաջին սէրը — հայրենիքի սէրը՝ երէցն էր, որ արագ աճեցաւ ու մեծնալով արի ու հասուն մարդու անկախութիւններ ցցուց եւ հեռացաւ իրմէն: Երկրորդը՝ կնոջ մը սէր — այնպէս ինչպէս երգած է Դրախտի Երգերուն մէջ,— երկուքէն մատղաշն էր, վերջին ու նոր ծնած սիրոյ մը կրտսերը, որ համակ անկամեցողութիւնովը փխրուն սրտին պրկուեցաւ՝ անբաժանելի խոյանքով ու խանդաղատանքով, եւ, իր քնքուշ ու քաղցր իշխանութիւնը պահեց հոն, ոչ միայն բանաստեղծն երջանկացնելու եսասէր ճիգերու նուիրուելով, այլ նաեւ՝ անոր սիրտը յաճախ դարձնելով միւս դացող սիրոյն, հայրենիքի սիրոյն, պարտականութեան սիրոյն եւ իր գրագէտի կոչումին.—

Քեզի՝ ով Նուա անձնուիրութեան, կը ձօնեմ այս
երգերը,

Քեզի՝ որ անապական ներշնչողն եղար այս տաղերուն,

Քեզի՝ որ տաղանդիդ ցոլքերովը պարտականութեան ճամբան մատնացոյց ըրիր, որ մարդերու խորունկ ճանաչողութեամբդ ինծի սորվեցուցիր արհամարհել փոքրոգի գձձութիւնները:

* * *

Այսօր որ այդ երկու սէրերն ալ մեռած մարգըրիտներու պէս իրենց անգնահատելի արժէք տուող կեանքին բոցը կորսնցուցած են, երկու տխուր ու մշուշապատ արցունքներու նման գետին գլտորուելով, անհուն վիշտ մը կը կսկծցնէ սիրտս, որովհետեւ՝ իրենց ծնունդ տուող դառն ու տաժանելի երկունքին վկայ եղած էի վայրկեան մը:

Այսօր, ի՛նչ աւա՛ղումներով կը յիշեմ խեղճ Լեւոնին խորապէս տխուր դէմքը, որ անուշ եւ նուրբ ժպիտ մը կը փթթեցնէր միշտ շրթունքներուն վրայ:

Որքան ալ անմխիթար ըլլար հոգեւին, ակնոցներուն տակէն՝ մեղմ, մելամաղձոտ ու սեւուկ աչքերը քըմծիծաղով մը կը դիմաւորէին զքեզ: Ան ատեն, բանաստեղծի նուրբ ձեռքը կ'երկնցնէր անկեղծութիւնով մը, որ շատ նրբաճաշակ ըլլալով, ամչկոտ ըլլալու աստիճան զգուշաւոր կը թուէր, որովհետեւ, անկախ ու խրոխտ ապրելու վարժուած, Լարենց ատ ձեռքերը չէր երկնցներ կեղծիք սիրողներու, գոռոզ եսամոլներու եւ խարդախ բարեկամներու:

Գիտէի որ ժպիտը հոգիին շնորհալիութենէն կը բղխէր եւ չէ թէ կեանքին համառօտ երջանկութենէն. անոր նորածին սէրը քմահաճ գարունի մը նման շատ ուշ եկաւ կեանքին մէջ ու խիստ կանուխ գնաց՝ ճակատագրին անբաղդ ըլլալէն: Դժբաղդութեան տարիներէն երջանկութեան մէկ պահը, իր անցուցած ժամանակը ամբողջ դար մը կրնայ թուած ըլլալ իրեն, իսկ դուրսէն նայողներու համար՝ անիկա՝ անխնայ քայլի մը տակ կոխկռտուած մանուշակի մը վաղանցուկ կեանքն եղաւ:

Ինչ որ իր արժէքը կը բարձրացնէ, այդ համառօտ միջոցին մէջ՝ առնաբար տոկալն է, արի ու անվախ, անձնուիրութեան եւ խիզախութիւններու պատրաստ կամքի կորովովը մարդու մը, որ եթէ երբեք յուսահատութեան պահ մըն ալ ունեցաւ ու ապրելն ատեց՝ մահուան ըղձալով, յարատեւեց առհասարակ, որպէս զի կարենար ապրիլ՝ իր սրտին, իր խղճին եւ իր իմացական ճաշակին ընտրած կեանքը:

Հակառակ յաւերժական դժնէութեան եւ մելամաղձոտութեան տակ երեսը քօղարկած ըլլալուն, յոռետես չէր Լարենց. լաւատես էր: Եւ իր պայքարելու, տոկալու, յաղթելու յոյսը հիմնած էր ան՝

իմացական ճապուկ, այլազան ու բեղղուն կարողութիւններուն գիտակցութեանը վրայ:

Կազմով նիհար էր ու տժգոյն կ'երեւար. հոգիով հզօր էր: Երբ միտքը կը դնէր յաջողիլ ու յաղթել, չկար ուժ մը եւ խոչընդոտ մը որ տեղի չի տար վերջապէս: Միակ տկարութիւնը ցոյց տուած է չի սիրած գործն ընելուն մէջ. ան ատեն, Լարենց՝ մորթուելու տարուած ողջակէզի մը տխուր համակերպութիւնովը քայլերը քաշկռտելով կը քալէր:

Իր նկարագրին էական առաքինութիւնն էր, բնազդի պէս, իր մէջ արմատ ձգած անկախ ապրելու տրամադրութիւնը: Երբ չի կրնար այդ անկախութիւնը գրիչին արդիւնքովն ապահովել, ան չէր խրտչէր ո՛եւէ պարկեշտ գործէ, ինչքան ալ խոնարհ ըլլար ատ զբաղումը:

Համեստ էր ու կարողութիւնները ցուցադրելու սնապարծութիւնը չէր ճանչցած: Ինչքան ժուժկալ էր խօսքով, այնքան խոնարհ էր մտքով: Եւ իր մտածումները, իրականութեանց շրջանակին մէջ պարփակելով, ոչ ծանծաղամիտներու գռեհիկ տափակութիւնն ունէր, ոչ ալ գաղափարապաշտներու երեւակայական պատրանքներն ու ծիծաղելիօրէն դատարկ վսեմութիւնը:

Իր իմաստասիրութեան ուժը Լարենց կեանքի երեւոյթներէն կը քաղէր եւ իմաստուններու խօսքերը — իբր ճշմարիտ սիրահար մը Բանին — ուսումնասիրելէ ետք, իր կեանքին ուղղութիւնը կորոշէր՝ հայու խղճմտանքին վաւերացուցած սկզբունքներուն հետեւելով:

Ինչպէս իր գրական կարողութիւնները համերաշխ ու աստիճանաւոր զարգացումով մը, առանց յաւակնութեան, առանց ելեւէջներու եւ ծայրայե-

ղութեանց արտայայտուեցան, այնպէս ալ իր մարդ իր յառաջացումը կը կատարուէր՝ մեղմօրէն, անաղմուկ, դաշն ու համհաւասար, աստիճան առ աստիճան: Ջեմ կարծեր որ՝ իր «կառքը աստղին կապած» էր, ինչպէս կը խրատէ Էմրսըն: Վստահաբար, այդքան բարձրը չէր նայեր Լարենց, որովհետեւ, չէր ընդուներ որ, բնութեան մէջ ամէն մարդու տրուած էր այդքան բարձր ոստում մ'ընելու եւ թռիչներ առնելու կարողութիւնը:

Բարձր իտէալ ունենալը՝ աղուոր բան կը նըկատէր, սակայն, երբեք աչքէ չէր հեռացներ որ, ճակատագրին իրեն սահմանած միջոցները բաւական չէին այդչափ երկար սանդուխ մը շինելու համար: Հետեւաբար, եթէ արտակարգ երազներ չի տեսաւ, եթէ շատ աչքառու պաշտօն մը չունեցաւ ու խոշոր գործ մը չարտադրեց, եղաւ օգտակար ընկեր մը, առաքինի մարդ մը, հաւատարիմ բարեկամ մը եւ խոհուն ու ազնիւ գրագէտ մը:

Իր կեանքը շինծու եւ խտացած բուրումի մը պէս զօրաւոր եւ գլխիչ չեղաւ, մարդիկ գինովցընելու աստիճան մթնոլորտը լեցնելով. ան նմանեցաւ շատ բնական եւ պարզուկ, փշոտ թուփերուն տակ ծածկուած մանիշակին, որու բուրումը տկար է թէեւ, բայց նուրբ է եւ տիսքրէ: Իր տաղանդը Վակներեան գոռացող ու խորհրդաւոր այլ անըմբռնելի ու խրթին երաժշտութեան մը պէս չ'ապշեցուց, բայց Մասնէի դաշն ու պարզ, տեւական ու խաղաղ, ժըպտուն, յստակ եւ սահուն մեղեդիներուն տպաւորութիւնը գործեց եւ դիւրահասկնալի եղաւ:

Շատեր, ինչպէս երբեմն ես, զինքը կարծած են դժնեայ, դժուարահաղորդ, բայց ան, բիրտ ու սառն չըլլալէն զատ, նկարագրով հանդարտաբարոյ էր,

խաղաղցնող ազդեցութիւն մը կը ներշնչէր, եւ խօսքով՝ գգուող, զգուշաւոր, դիւրազգած, փափուկ եւ վերջին ծայր քաղաքավար էր, գոնէ ճանչնալով զինքը կուսակցական կեանքէ եւ գրագումներէ դուրս, այդպէս գտած եմ:

Շատեր զինքը դատած են հարեւանցիօրէն: Եւ ես գիտեմ որ Լարենցն հասկնալը խիստ դժուար գործ մըն էր, որովհետեւ, ան գիտէր իր ցաւերը ծածկել, իր մտածումները թաքցնել եւ իր ուրախութեանց մասին գաղտնապահ ըլլալ: Անոր ամբողջ ճիգը կեդրոնացած էր նիւթական անկախութենէն աւելի իր բարոյական ու հոգեկան անկախութիւնը ձեռք ձըգելու վրայ: Իր թշուառութեան հանդէպ կարեկցութիւն արթնցնելը հպարտութիւնը կը վիրաւորէր, բայց ատկէ աւելի, անիկա ինքզինքին կը պահէր իր տառապանքին եւ զրկանքներուն գաղտնիքը, վստահ ըլլալով թէ՝ հոգիին ու սրտին գաղտնիքները պահելը՝ արի մարդու մը կորովը ա՛լ աւելի կ'ուժովցընէ եւ կեանքը ինքնավստահութեամբ կը զօրացնէ:

* * *

Դրսեւորելով դաժան երեւցող այս երիտասարդը մանուկի քնքուշ հոգի մ'ունէր. իր զգացումները կը նմանէին անուշահամ ու հիւթաւէտ այն մըրգերուն, որոնց կեղեւը կարծր է եւ կոշտ, եւ կամ անոնք կը յիշեցնէին՝ այն թարմ ու մատղաշ գարնան ծիլերը, որ բիրտ ծառի մը կողերէն կը փթթին:

Լեւոն Լարենց երբեք ստեղծուած չէր կեանքի ծանր բեռները քաշկռտելու համար, թէեւ պատիւով ու տոկունութեամբ կրեց զանոնք: Իր հոգին չոր ու ցամաք իրականութիւններու դէմ բախելով՝ տեսլականութենէ, խանդավառութիւններէ եւ հըրճուանքներէ զրկուած մնաց:

Բանաստեղծ մըն էր ան, խառնուածքով եւ ձըգտումներով. միայն իր դաստիարակութեամբը դրական եղաւ քիչ մը, եւ, յաւէրժական երազներու երանութենէն մտաւոր ու դրախտային աշխարհ մը յօրինելով, անոր մէջ ապրելու առանձնաշնորհումը կորսնցուց: Սակայն, այս դրականութիւնը որ լոկ ըստացական էր եւ ոչ բնական, իր սիրտը երբեք չի կարծրացուց. ամչկոտ աղջկան մը սրտին պէս փխրուն ու կոյս պահեց զանիկա, ընդհակառակը: Եւ Լարենց, ինչպէս երկու ոտանաւորներէն տեսանք, իր մաքառումներուն մէջ ունեցաւ վայրկեաններ, ուր' Ալան Բօյի մը խօլ ինքնամոռացումներուն կը միացնէր Դուրեանական յուսահատութեան մը բոլոր ախտանիշները: Այս տառապանքին պատմութիւնը, իր բանաստեղծական գրիչը չէ կրցած ապրուած բընականութեանը մէջ շօշափելի ընծայել: Իր ոտանաւորներուն այս մասը — անկումէն առաջ — հասուն սէր մը չի յայտներ, առաւել կամ նուազ խակութիւններ ունի ներշնչումներու, որոնք ապրուած սիրոյ մը իսկական պատկերները նկարելէ հեռու են: Եւ ես, որ, զինքը քանի' քանի' անգամներ գտած եմ վիշտերէ եւ մաքառումներէ զգետնուած, թշուառ փետրաթափ թռչունի մը պէս գետին զարնուած, լացի եւ հեծեծանքներու մէջ եւ մխիթարած եմ վշտահար սիրտը, իր բանաստեղծութեան այս մասը հաւասար չեմ նկատեր իր վիշտերուն:

* * *

Այո', կեանքը գաղտնիքներ ունեցած է Լարենցի համար զորս երբեմն անկարող գտնուած է թափանցելու. կեանքը վիշտեր ունեցած է իրեն համար, որոնց անդունդը գահավիժած է, անոնց մահահրաւէր գիրկէն փրկուելու համար' կարողութեանցը բոլոր

թափովը պայքարելով' խղդուղի մը պէս: Բայց' մինչեւ յաղթելը, ամէնադառն յուսահատութեանցը մէջ դիմացած է անարատ եւ գաղտուկ:

Կեանքին' իր ուսերուն վրայ հարկադրած պատասխանատուութիւններուն լման գիտակցութիւնն է ունեցած Լեւոն Լարենց. շիտակ է հոս ըսել' թէ իր պարտականութեանց գերին եղած է' մանաւանդ սիրոյ մէջ, եւ գերի' իր միջոցները, իր գրագէտի տաղանդը եւ կեանքը զոհելու աստիճան:

Պարտականութեան այս գիտակցութիւնն է թերեւս, որ զինքն արգիլած է սիրոյ տառապանքը պատմելու, ա'յնպէս' ինչպէս ապրեցաւ զայն: Ասոր հակառակը, սիրոյ երջանկութիւնը կարծես արթնցուցած է իր նիրհող ներշնչումները, գերբնական ճախրանքներ գործելու համար թռիչ տուած է անոնց եւ վիշտէն աւելի' սիրոյ երանութիւնն է որ սնուցած է իր քնարերգութիւնը:

Եւ այնքան կենսախայտ եղած է իր տաղանդին շունչը, որ ամենէն հասարակ տարրերուն անգամ հոգի է տուած, ինչպէս կը վկայեն Դրախտի Երգերուն ամենէն աղուոր քնարերգութիւնները, որ Լինչի Հայաստանին գեղեցիկ թարգմանութեան հետ, միշտ պիտի ապրին Հայ գրականութեան մէջ:

Բ.

ԱՆՈՆՔ ՈՐ ԿԸ ՄՆԱՆ

Գերագոյն իշխանութիւն մը կայ որ հայրենիքն է, հարկ է զայն սիրել՝ իր անցեալի միտումներուն եւ զալարումներուն մէջ, անոր ծառայել՝ իր ներկայի տառապալից նիգերու պահուն, եւ օգնել անոր՝ որպէս զի ճանչնայ իր կոչումը եւ ազատէ իր տոհմային հանճարը։

ԿԱՄՊԷԹԹԱ

ՏՈՔԹ. ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

ՏՐ. ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր.
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր:

Ցաճախ փորձուած եմ, անցեալին մէջ, նկարագիրներուս շարքին զետեղել՝ Տոքթ. Արշակի նուրբ դէմքը, սակայն վախցած եմ որ, կուսակցական պայքարին երեսէն, դատողութիւնս շեղի՝ եւ գրիչս՝ իր բնական նկարագրին հարազատ գոյներուն խառնէ՝ ամենադոյզն խորթ երանգը:

Այսօր՝ երբ երկիւղած ձեռքով մը կը փորձեմ լուսագծել, մէկիկ մէկիկ, դրօշակիր ընկերներուս պատկերները, յաւակնութիւն չունիմ բացարձակապէս ճշգրիտ ընծայելու զանոնք, բայց, կը մտածեմ, թէ չպիտի գտնուի անհատ մը, ընկեր կամ ոչ, որ տարակուսի՝ թէ անկողմնակալ եղած է դատողութիւնս, եւ անշահախնդիր՝ եղբայրական յարգալիր սէրս՝ որու ներշնչման, եւ ոչ այլ ինչ զգացումի կամ նկատման տակ, ահա կը նկրտիմ, վաղուան սերունդին առջեւ դնել, զմայլանքով եւ գորովով, այս յեղափոխական դէմքերը: Անոնք, մէյ մէկ շատ համեստ աստղեր են եղած ազգային նուիրական երկինքին վրայ, եւ իրենց աղու շողերն են արձակած՝ քունէ եւ խաւարէ արթնցող երիտասարդ հոգիներուն մէջ:

* * *

Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան, ոչ իբր յեղա-

փոխական եւ ոչ իբր մարդ նմանած է՝ այն գործիչ-
ներուն, որ յեղափոխութիւնը եւ ազգային շահերը
պատուանդան ընելով՝ անձնական պատիւի, փառ-
քերու եւ համբաւի աստիճաններէն վեր բարձրացած
են, եւ երբ՝ հասած են յաջողութեան եւ պարծանքի
աստիճանին գլուխը, յանկարծ կռնակ են դարձու-
ցած իրենց վեր ելլելուն ծառայող սանդուխին, ու
զայն աքացելով վար գլտորած են քամահրոտ:

Անիկա՝ անձնական յաջողութեանցը մէջ ա՛յն-
քան փարած է իր յեղափոխականի ուխտին եւ կոչ
մանը, ինչքան եռանդով փարած էր գալար երիտա-
սարդութեանը ժրաջան օրերուն, եւ փորձառութիւ-
նը՝ որ խռէալէն հրապուրուած յարատեւելուն մէջ
գտած է ինք, ա՛յն աստիճան հասունցուցած է իր
իմաստութիւնը, որ, թէ՛ յեղափոխական եւ թէ ան-
հատական կեանքի մէջ, անիկա իր առատաբուղխ
սրտին եւ հայրենասիրական մտածումին ճոխութե-
նէն՝ բո՛ւռ բուռ զգացում կը բաշխէ շուրջը, ճիշդ
ինչպէս որ՝ աղուոր վարդենի մը իր հասունութեան
կատարելութիւնը գտած, ճոխ կոկոններէն պարարտ
հողերու վրայ կը թափէ իր սերմերը՝ նոր տունկերու
մէջ իր տեսակն ապրեցնելու համար:

* * *

Իր տեսակը, մարմնացումն է նախ՝ զոհողու-
թեան:

«Զոհող ընկերը» իր պատւոյ տիտղոսը պիտի
մնայ: Տոքթ. Արշակ զոհած է իր երիտասարդութիւ-
նը, իր հանդստաւէտ կեանքը՝ հասուն տարիքին, եւ
այդ կեանքին տքնութեանց արդիւնքին ալ մէկ աղ-
ուոր մասը, որպէս զի՝ նոր սերունդին գոյութեան
մէջ, շօշափելի իրականութիւններ դառնան՝ յեղա-

փոխականներու եւ հայրենասէրներու ըղձանքները՝
ազատութեան, լուսաւոր հաւատքի եւ հայրենասի-
րական կրթութեան մասին:

Տոքթ. Արշակ զոհած է դրականօրէն, բաց
սրտով, բաց քսակով, եւ, նրբին հաշուողութիւնով
մը սնուցած է կազմակերպութիւնն ու ընկերները՝
սովլի պահերուն: Յաճախ՝ օգնութեան ձեռք է կար-
կառած ամէնուն, շատ անխոհեմաբար, շռայլօրէն եւ
անխտիր: Եւ նկրտած է, երբեմն, միս մինակը տա-
նիլ բոլորին բեռը: Աշխատելով ջղադրդող պայման-
ներու տակ, իր ընդվզումներն անխուսափելի եղած
են, հակառակ ասոնց, Տոքթ. Արշակ փուխ-սիրտ եւ
օրինակելի նպաստող մըն է յայտնուած:

Երբ կը մտածեմ, մանաւանդ, թէ իր փառասի-
րութիւնները — եթէ երբէք փառասիրութիւն փըն-
ռած է զոհողութեանցն ի վարձատրութիւն — ա՛յն-
քան անմեղ են եղած, երբ կը խորհիմ, թէ իր անու-
նը, բաղդատմամբ կազմակերպութեան մէջ տեսած
գործին, Ամերիկայէ դուրս գրեթէ անծանօթ մնա-
ցած է, աչքիս անբաղդատելիօրէն կ'աղուորնայ իր
դէմքը ու կը բազմապատկուին իր զոհողութիւնները:
Անոր՝ յեղափոխութեան նուիրած ամէն մէկ լուման
նմանած է խաղաղ լճակի մը մէջ նետուած խիճի կը-
տորին, որ շրջանակ մը կը գծէ ինկած տեղն եւ այս
շրջանակը, իր վէտվէտումներն հաղորդելով՝ կ'ըս-
տեղծէ ուրիշ անհամար բոլորակներ: Տոքթ. Արշակի
զոհողութեան ոգիին ամէն մէկ արտայայտութիւնը,
պզտիկ քարի կտորին նման շարժման մէջ դրած է
կազմակերպութեան բարի կամեցողութիւնները, եւ
անոնց ընդմէջ, ամէն աղուոր շարժումի սկզբնա-
պատճառն ըլլալով մէկտեղ, ամենէն անյաւակնոտ
տեղը գրաւած է ինք, ընկերներու անմեղ ծափերէն

անդլին համբաւին ու գործերուն փողահարութիւնը չի փնտռելով:

* * *

Ի՞նչ եղած է դրդապատճառն իր զոհելուն, եթէ ան չէ բղխած իր փառասիրութենէն եւ ռէքլամ փնտռելու մարմաջէն: Անիկա եղած է իր գաղափարապաշտութիւնը, իր յեղափոխական հաւատքը, այս հաւատքին մէջ ցոյց տուած յամառ յարատեւութիւնը, իր սրտին բնական բարութիւնը, իր արժանապատուութեան զգացումը եւ ամենէն աւելի՝ բոլոր կամեցողութեամբն անդուլ գործելու, անդադար շարժելու, մինչ օգտակար ըլլալու ըղձանքը: Եւ, իր այս բոլոր առաքինութիւններուն հմայք տուած են իր ընկերական մտերմութիւնը, ծառայելու հաճոյակատարութիւնը եւ իր աննման պարզասիրութիւնը:

Բառերն աժան գործածութեամբ, այլեւս կորսնցուցած են իրենց զօրութիւնը, եւ վերոյիշեալ բոլոր ազնուութիւններն հարկ է պահ մը վերլուծել ըմբռնելու համար անոնց իրականութիւնը՝ Տոքթ. Արշակի անձին մէջ:

Շատեր Տոքթ. Արշակի մէջ տեսնելով զոհողը, չեն կրցած նշմարել այս զոհողութեան ոգիին կեանք ու շարժում տուող սա մեծ ճշմարտութիւնը,— անոր յեղափոխական հաւատքը:

Տոքթ. Արշակ այս հաւատքը բերած է երկրէն:

Երբ առաջին անգամ տեսայ՝ իր Սվելթ հասակը, իր նրբին գլուխը, որուն խուրձ խուրձ, մէյ մէկ կողմ ձգուած մազերը, ջղագրգիռ մատներուն տակ հանգիստ չի գտնելով, կարգ կանոնի չեն հնազանդիր, տէրվիշային անհոգութեան մը լքուած, իր բարի աչքերն որ ակնոցներուն տակ երբեմն հետախուզող կը դառնան — բժիշկն յիշեցնելով — աչքերը որ

մինչ ժպտուն կը պճլտան. լայնաթեւ ու հեւքոտ շարժումներն իր թեւերուն, եւ այս բոլորէն բղխող սարսուռն ու ելեկտրականութիւնը, որ խօսած ու պոռացած պահերուն — ու աս պոռալու պահերը շատ են — ամբողջ եղեգանման հասակը կը դղրդեն, աչքերը կայծկլտող բոցով մը կը հրահրեն ու այտերուն կուտան ցասկոտ եւ ոժգոյն սարսուռ մը,— չափ պերճախօս լեզուով մ'ինծի մատնեցին իր հոգիին միակ գաղտնիքը — թէ՝ ամէն ինչ՝ Տոքթ. Արշակի մէջ կը շարժէր մոգական հմայքէ մը — հաւատքի ուժէն՝ մղուած:

Եղեգի մը նմանցուցի հասակը: Հին Վահագնեան երգին եղեգն է ան, ու իր փողէն յորդելով դուրս կ'ելլեն՝ հայրենի հոգահարութիւններու ծուխը եւ խանդավառութեանցն ալ բոցը: Եւ պատանին որ ծուխին ու բոցին ընդմէջէն դուրս կը վազէ, անոր խտէալին զօրութիւնը կը խորհրդանշէ: Այդ երկար ու ճկուն մարմինը, որուն պատկեր նկատեր էին մեր հայրերն եղեգը, եւ զոր բանաստեղծը կը կոչէ կենդանի եղեգ, կարծես ամէնահեշտ հովերու հպումին տակ փշրուելու աստիճան դիւրաթեք, ճկուն է եւ կենսախայտ, կը տոկայ ուժերու ամենէն անխորտակելիին, որովհետեւ իր հիւթն առած է հայրենի հողէն, որովհետեւ չինծու չէ ան:

Անիկա բուսած է Խարբերդի Աղնցիք գեղին ջուրերուն եզերքը, եւ իր սարսռացող խաւերուն մէջ ընդունած է Եփրատ Գոլէճի կրթութեան արեւին շողերը: Բայց եթէ Աղնցիքի հայ հողը եւ Խարբերդի բանաստեղծներ արտադրող թրթռուն երկինքը իր մէջ ծորած չըլլային՝ մէկն՝ իր պարարտ ստինքէն արդար կաթը, միւսն՝ իր պայծառ ժպիտին առուգութիւնը, ոչ Եփրատ Գոլէճը, ոչ ալ Ամերիկայի Ճէֆըրսըն Հա-

մալսարանը, ուրկէ բժիշկ դուրս եկաւ Տոքթ. Արշակ, իր ազնիւ կեանքը խմորած պիտ՝ ըլլային ազգային ժրաջանութիւններու կորովլի պատուաստովը, որուն առաջին պտուղներն եղած էին, իր յեղափոխական հաւատքը եւ անոր կրակէն ժայթքող առաքինութեանց կայծերն ու բոցերը։

Այս հաւատքի կորովը յայտնուած է, ինչպէս տեսանք, նախ զոհողութեան մէջ։ Ըսել՝ թէ իր զոհողութեան ոգին դրականութենէ զուրկ յայտնուած է, անճիշտ պիտի ըլլար։ Բայց դրականութիւնն ալ զինքն օգտակար ընծայած է բոլորին եւ անոր մէջ ցոյց տուած խորամանկութիւնը՝ ոչ ոքի է վնասած։

Ինչպէս անշահախնդիր մարդը բնազդական կերպով յառաջ եկած է իր մէջ, այնպէս ալ՝ յօժարակամօրէն յայտնուած է գաղափարապաշտը՝ յանձին Տոքթ. Արշակի։ Եւ այն բծախնդրութիւնը՝ որ ամէն վայրկեան ի յայտ կուգայ իր խօսքերուն, ճառերուն եւ գրածներուն մէջ՝ հանդէպ երիտասարդութեան ազգային խնդիրներու մէջ ցոյց տալիք խոհական ոգիին, հանդէպ հայ իտէալին նկատմամբ մարդոց տածելիք յարգանքին, իր մէջ մատնած են, նիւթապէս զոհողէն աւելի, ներշնչուած առաքեալ մը, որուն հայրենասիրական նախանձախնդրութիւնը կը հաւասարի, իտէալապաշտ վերասլացումներուն։ Երբ կը տեսնես որ իր խրատող, համոզող, սաստող եւ յուսադրող հայրենասէրի պարտականութիւնը աւելի հիմնուած է սրտին զգացումներուն եւ անկեղծութեանը վրայ, որոնց շեշտը կարելի չէ որ անհամոզկեր թուի խօսած պահերուն, բացարձակապէս կ՚զգաս իր մէջ եռեփող հաւատաւորութիւնը՝ որ զոհողի յատկութենէն շատ աւելի իմացական տարր մըն ալ կը մտցնէ Տոքթ. Արշակի անհատական արժանաւորութեանն ու սիրուն քաշողականութեանը մէջ։

Այս երկու յատկութիւնները — զոհելու եւ հաւտալու, նուիրելու եւ քարոզելու այս երկու առաքինութիւններն իր մէջ տեւած են. եւ իր յամառ յարատեւութիւնը ասոնց մէջ, զինքը դարձուցած է Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան ամէնապատուական վարիչներէն մէկը։ Եւ այսպէս ըսելը՝ դրական չողոքորթութիւն մընել չէ, այլ յայտնել՝ խորունկ համոզումը իր բոլոր հին ու նոր ընկերներուն։

Չպիտի գտնուի մէկը՝ որ անառարկելիօրէն չի ճանչնայ՝ թէ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան, շընորհիւ այս հաւատաւոր յարատեւութեան, ամէնէն աղմկոտ ժամանակներուն, զինուորի մը յամառութեամբ փարած է իր դրօշին, իր ուխտակիցներուն, մինչ ուրիշներ՝ իրենց բաղդերուն հոլովուող անիւին հետ դարձուցած են նաեւ իրենց հաւատամքները, անդադար այրելով ինչ որ պաշտած էին եւ պաշտելով ինչ որ այրած էին։

Այս յեղափոխականի յամառ ու յարատեւող կեցուածքը, ընդգրկած սկզբունքներուն մէջ, կը շօշափես՝ Տոքթ. Արշակի ատենախօսած պահուն, պերճախօս ներշնչեալի խօսքերուն մէջ, եւ կ՚ըմբռնես որ, զոհողը՝ իր մէջ միայն մէկ ուրիշ անկեղծ յայտնութիւնն է լուսաւորուած առաքեալին։ Այս վայրկեաններուն, անիկա կըլլայ մարմնացումը ազնուացընող, վերացնող մտածումի մը. կ՚աննիւթանայ։ Եւ իր այլազան ներշնչումները, ըղձանքներն ու մաղթանքները՝ ենթարկուած իր վերասլացումներուն բռնութեանը, որ օդին մէջ կը պայթի վառօդով լեցուն գունդի մը պէս, կը նմանին այս պայթուցիկ գունդէն դուրս թռչող կրակի եւ վառօդի հիւլէներուն, որ խառնաշփոթ ու հոծ, փշրուած ու ամպոտ

կը ծածանին զինքն ունկնդրել հաւաքուած ամբոխներուն վերեւ։ Ամէն անգամ որ կը յուզուի, ինքզինքը կ՚զգայ այս լայն ու անորոշ ուժին, այս բուռն պայթումին տարածուն ազդեցութեան տակ։ Իր ներշնչումը, ձայնին ու թեւերու շարժումներուն պէս լայնածաւալ է եւ ընդարձակ. բժիշկ է, սակայն, նշդրակ չի գործածեր, մանր վէրքերն ու նրբին հիւանդութիւնները զինք չեն հետաքրքրեր. անիկա վարժուած է եւ տրամադիր՝ իր բաղձանքներուն բալասանը լայն ձեռքով մը դնելու՝ Հայ վէրքերուն խո՛շոր ու լա՛յն պատռուածքներուն վրայ։

Երբեմն ալ ստիպուած՝ փոքր ցաւերով եւ մանր մունր հարցերով զբաղելու, միջոց ու տարածութիւն սիրող հոգին շարունակ կ՚ապստամբի, մինչ սիրտը կը բաբախէ մեծ գործունէութեանց համար։

Բայց երբ կը տեսնէ՝ թէ իր լայն ներշնչումներուն չեն համապատասխաներ մեծ գործերու ակընկալութիւններն, Բուժակ կը հրատարակէ, որովհետեւ չի կրնար հանդուրժել հանդարտ մնալու գաղափարին, երբ ցեղը կը պահանջէ իր հարազատ զաւակներուն համակ կամեցողութիւնը։

* * *

Ու հոս, զոհողէն, հաւատաւոր առաքեալէն եւ յարատեւ դրօշակիրէն վերջ, կուգանք Տոքթ. Արշակի երրորդ աչքառու առաքինութեան, իր անխոնջ ու գործօն ժրաջանութեանը։

Ինչպէս նամակի մը մէջ կը գրէ, իր կեանքը բաց գիրք մըն է եղած։ Սակայն, բաց գիրք մը՝ որ արատներով չէ խաթարուած եւ գործածուելով չէ մաշած։ Այս ջղային խառնուածքները կորովի զարմա-

նալի պաշար մ՚ամբարուած ունին՝ իրենց ձգտուած մաններուն եւ սեղմ ծուծին մէջ։ Եւ իրենց մէջ խըտացուած կորովը կարծես ամէն վայրկեան պատրաստ է թռիչ առնելու։ Եթէ պահ մը անգործութեան դատապարտուի ան, կեանքը կը հիւծի։ Տոքթ. Արշակ, որպէս զի յաւէտ ապրի, հարկ է որ գործէ յաւէտ։

Եւ, անդադար աշխատած է այս ժրաջան մարդը։ Անիկա եղած է ախոյեանը կազմակերպական գործերու, անձին վրայ կեդրոնացնելով բոլոր պատասխանատուութիւնները՝ իր հրջանակի ձեռնարկներուն։ Երբէք չպիտի ըսուի՝ թէ գործէ խուսափած է, ընդհակառակը, բժիշկ՝ ան յառաջ եկած է իբր հռետոր, վազվզելով հրջանակէ հրջանակ եւ իր ուժերը տրամադրելով բոլորին։ Գործելու մէջ բարդող արտայայտուած է, մէկ անձի մէջ ըլլալով կազմակերպութեան ատենապետ, գանձապահ, գործիչ, Պահակի խմբագիր, մանածիւղի առաջնորդ եւ քարտուղար։ Անիկա հնարամտած է անդուլ՝ բեմերու եւ ժողովներու տաք մթնոլորտին մէջ. ինքզինքը չէ խնայած պատգամաւորական հաւաքումներու եւ անոնց ջղագրգիռ գործունէութենէն հազիւ դուրս եկած՝ գիտցած է հոգիէն մաս մըն ալ զետեղել՝ գրական աշխատութեանց մէջ, ծածկանուններու տակ, զորս քիչեր կը ճանչնան «Ձայն Հայրենեացի», «Հընչակի» եւ «Պահակի» սիւնակներուն մէջ։ Տոքթ. Արշակ իր ուժերուն տարողութիւնը ամէն վայրկեան ենթարկած է ծայրայեղ առաձգականութեան մը, որ միշտ սպառնացած է իր սրտին թելը կտրել, միշտ մնացած ըլլալով ձգտուած լեցունութեան մը մէջ։ Կէօթէ կ՚ըսէ. «Անդուլ գործունէութիւնն է որ մարդը կ՚ապացուցանէ»։ Անիկա, յանձին Տոքթ. Արշակ

Տէր Մարկոսեանի, մարդէն զատ, ապացուցած է նաեւ՝ հայ մարդն ու առաքինի յեղափոխականը:

* * *

Այս անխոնջ ժրաջանութեան շնորհիւ, Տոքթ. Արշակ ոչ միայն ներքին ուժ մըն է եղած, այլ յեղափոխութեան պատիւը ներկայացուցած եւ անոր համար գրաւած է օտարներու յարգանքը: Ինչ լոյսերով ու շուքերով ալ երեւնայ իր նրբին դէմքը ապագայ սերունդին, ան ողողուած պիտի ըլլայ իր համակ կեանքին, իր գործերուն եւ զանոնք շարժման դնող յեղափոխութեան պատուաբեր եղող զգացումներուն տաքուկ շողերովը: Տոքթ. Արշակ յեղափոխական այս պատուաբերութեան գրաւականն է ընծայած իր անձը՝ իր մէջ աչքառու դարձնելով մաքուր ու անաղարտ հայրենասիրութեան մը շարժառիթները:

* * *

Իր արտաքին առաքինութիւնները իրենց փայլն առած են իր խորունկ բարութենէն: Ազնիւ խմոր մ'ունի ան՝ որ ընկերներու էութեան հետ շաղուելով, ամենէն առողջարար եւ ամենէն կենսալիր սընունդը կրնայ պատրաստել: Ատելութիւններ չունի ան՝ բացի արդա՛ր ատելութիւններէն. մարդու դէմ ոխ պահել չի գիտեր: Սակայն, խորամանկութենէ զուրկ չէ իր բարութիւնը: Անիկա օժտուած է մասնաւոր վարպետութեամբ մը՝ որ գիտէ իր նպատակին հասնիլ յամառօրէն, թէեւ, ծածուկ ճամբաներով երթալուն աննշմար կը մնայ: Գիտէ միամիտ երեւնալ՝ երբ կուզէ խորամանկ ըլլալ. ասիկա՝ իրեն կուտայ ինքնատիպօրէն զօրաւոր նկարագիր մը, որ, միայն սրտին փխութեան երեսէն, չի կրնար իր լման ազդեցութիւնն ունենալ:

Մանաւանդ որ, շնորհիւ այս բարութեան,
Տոքթ. Արշակ կը յայտնուի փափկանկատ, իր զգա-
ցումները կը պատէ թաւիշով. գիտէ բռնութիւնն ու
յուզումը զսպել ու կակուղնալ: Կարելի է ըսել, թէ
Սվազլեանին խորթ եղբայրն է Տոքթ. Արշակ վար-
ուելակերպի այս դիւանագիտութեան մէջ. դժուար
է միայն որոշել՝ թէ Սվազլեա՞նը իրմէն՝ կամ ինք
Սվազլեանէն սորված է՝ թաքթով լեցուն այս խո-
րամանկութիւնը: Հանրային կարծիքը խիստ պատ-
րող է այս մասին, որովհետեւ, ան, վարպետ կը
ճանչնայ փաստաբանը, իսկ՝ միամիտ՝ բժիշկը: Սը-
վազլեան եւ Տոքթ. Արշակ, ըստ իս, ձեռք ձեռքի
քալած են յեղափոխական քաղաքականութեան մէջ:
Զիրար լրացուցած են եւ կը կազմեն լման մը, որուն
կէսերը՝ իրենց խառնուածքը անցեալին մէջ միշտ
պահած է բաժնուած, իսկ քաղաքականութիւնը՝
միացած:

* * *

Յեղափոխական կեանքէ դուրս, Տոքթ. Արշակ
Տէր Մարկոսեան ամէնաընկերական մարդն է: Վար-
ուելակերպի ազնուութիւն մը եւ մտերմական չէնշող
ու արեւոտ, այլ խոհուն տրամադրութիւններ ունի,
որոնց շնորհիւ, հետն անցուցած պահերդ՝ աղուոր
վայելքներու անուշ համն ու հոտը կը բուրեն:

Իր հաճոյքներուն մէջ, ամենէն ժուժկալ էակն է
եւ իր ընկերակցութեան հրապոյրները՝ խօսակցու-
թենէն զատ՝ կը հոսին անձնական հմայքէն եւ պըս-
պըղուն ժպիտին տակ թաղնուած զօրովի սրտէն:

Իր բարոյահաճութիւնը յոգնիլ չի գիտեր. եւ
անմեղ հաճոյակատարութեանց մէջ մտնած յօժա-
րակամութիւնը երբեք չի պարտասիր, նոյնիսկ եթէ

չափազանցութեան հասցնես իր լաւ տրամադրու-
թիւններէն օգտուիլը։

Երբեք կեանքիս մէջ չեմ տեսած մէկը, որ իր
ըզգօնութիւնը եւ իր սակաւապետութիւնը պահէ ըն-
կերական վայելքներու պահուն, ա՛յնքան խելօքիկ,
ա՛յնքան համակրելի, ա՛յնքան ժպտուն եւ ա՛յնքան
զուարթ համբերութիւնով մը, ինչպէս կ՚ընէ Տոքթ.
Արշակ։ Բարեկամութեան հեշտաբոյր հանդրուանն է
ան։

Այս պահերուն, իր միակ հաճոյքը կը կազմէ՝
կուշտ ու կուռ, միամիտ ու լայն խնդալ մը, ա՛յնքան
ազուոր եւ համով խնդալ մը, որ, զայն երկարելու
համար մարդ կը փորձուի, յաճախ, իր սրամտու-
թիւնն ենթարկել գինքը զուարճացնելու չաայլ ծախ-
քերուն։

* * *

Յեղափոխական վարիչի մեծ հմայքը՝ Տոքթ.
Արշակի՝ արդէն, այս անձնական լեցուն համակրե-
լիութենէն կը ծորէ։ Շնորհիւ իր պարզասէր մտեր-
մականութեան, անիկա մեծագոյն ծառայութիւն մըն
է մատուցած յեղափոխութեան, համակրանք սերմա-
նելով եւ մտերիմ պարզութեամբ մը լման պահելով
կազմակերպութիւնը, կեանքի քայքայող ուժերուն
հանդէպ։ Սիրով ու հաշտարար ոգիով կառուցուած
տոկունութեամբ մը՝ անիկա եղած է զօրաւոր բա-
զուկ մը։ Եթէ ինքզինքը տղուն հետ տղայ է ցոյց
տուած, յաջողած է նաեւ, ընդհանուր համակրանքի
մէջ, վերջնականապէս քանդել՝ առաջնորդին ու հա-
սարակ ընկերին միջեւ գոյացած չինական պատուա-
րը, եւ ակնածանքի ու երկիւղի տեղ, պզտիկէն մեծ
կրցած է ներշնչել վստահութիւն ու սէր։

Երբեմն, այս մտերմութիւնն իր թերութիւնն է

ղառյած, երբ գինքը մղած է ամուլ եւ ապարդիւն
հնհնուքներու մէջ ուր սիրտ է հատցուցած. յաճախ՝
անիկա ներկայացած է իբրեւ ախոյեանը իր ջանադ-
րութեան, երբ, ամէն բանէ աւելի մարդոց պատմած
է՝ անոր օգտակար ըլլալու անձին մաքառումները։
Դժբաղդաբար, իրեն համար, շատ դիւրագըր-
գիռ խառնուածքէ մը բղխող այս աննման պարզասի-
րութիւնը, մտերմական ըլլալու տրամադրութիւննե-
րուն երեսէն աւրած է իր հեղինակութեան ստանա-
լիք կարեւորութիւնը։ Երբ անգամ մը յուզուի, այլ-
եւս չի կրնար զայլ գնել ինքզինքին շուտով, եւ,
հանդարտութեանը պահուն ըմբռնելի՝ ջղագրգռման
մէջ ան կը դառնայ վսեմօրէն անկառավարելի։
Տոքթ. Արշակ եւ Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսա-
եան այս տեսակէտով իրարու շատ կը նմանին, եւ
երկուքն ալ՝ երանաւէտ Խարբերդին զաւակներն ըլ-
լալով, կ՚երեւի անոր հողէն ու ջուրէն առած են հո-
գեկան թրթռում մը եւ դիւրայոյզ սարսուռ մը, որ
համ ու հմայք կուտայ իրենց բարկութիւններուն ան-
գամ։

* * *

Ինչպէս սակայն, ովկիանի մը փրփրող ալիքնե-
րը կը մատնեն այն հզօր ուժը որ գիրենք յառաջ կը
քշէ ամեհի կատաղութիւնով, այնպէս ալ, Տոքթ.
Արշակի դիւրայոյզ ու փրփրոտ զայրոյթներն ու ճեր-
մակ ցասումներն իր մէջ անպատրելիօրէն կը յայտ-
նեն զօրութիւնը այն անկեղծութեան՝ որուն բար-
կութիւնները չեն վիրաւորեր, այլ կ՚սքանչացնեն։
Տոքթ. Արշակ անկեղծ մարդ է։ Եւ իր անկեղ-
ծութիւնը ինքնատիպ անկեղծութիւն մըն է, փափ-
կանկատ անկեղծութիւն մըն է, չի սիրեր աւելորդ
ճշմարտախօսութիւններ, որ վնասակար միայն կըր-

նան ըլլալ: Անիկա հաւատքի անկեղծութիւնն է. կոչումի եւ բոլորանուէր անձնուիրութեան անկեղծութիւնն է. անիկա ներշնչումի եւ առաքելութեան անկեղծութիւնն է՝ որ սրբազան հուրի մը նման կը մաքրէ բոլոր այն բաները որոնց վրայ կը շողայ իր պայծառ բոցը: Ընկերական եւ նոյնիսկ կազմակերպական խնդիրներու մէջ, Տոքթ. Արշակ կրնայ ունենալ իր ծածկամտութիւնները. հայրենասէրի պարտականութեանց մէջ, անիկա չգիտեր կեղծել. ու կը խօսի՝ ինչպէս կը գործէ, ու կը քարոզէ՝ ինչպէս կ՚ապրի: Մէկ կտորէ մըն է շինուած ան, եւ յանոսական դէմք չի կրեր: Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան նկարագիր մըն է, որուն վրայ կարելի է գովեստներ շռայլել եւ երբէք չ՚ամչնալ, օր մը, այս գովասանքներուն համար: Թէեւ, ինչ որ ցարդ շռայլուած է իր վրայ, խիստ վար կը մնայ իր արժանիքէն եւ է՛ն քիչը որ կրնանք ընել իրեն համար, հոս եւ այլուր, մեր սըրտբաց գնահատութիւնը, մեր սէրը, մեր հիացման արտայայտութիւնները չի խնայել է իրեն, ինչպէս ինք վեր. Հնչակեանութեան չէ խնայած՝ ամէն ինչ որ մարդկօրէն կրնար ընել, ամէն ինչ որ, բանաւորապէս եւ օրինաւոր սահմաններու մէջ կրնայինք ակընկալել իրմէն՝ — այս ազնուամիտ ու բարեհամբոյր ընկերէն, արժանի՝ մեր խորունկ յարգանքին, մեր խանդավառ սքանչացման եւ մեր եղբայրական խանդաղատալի սիրոյն:

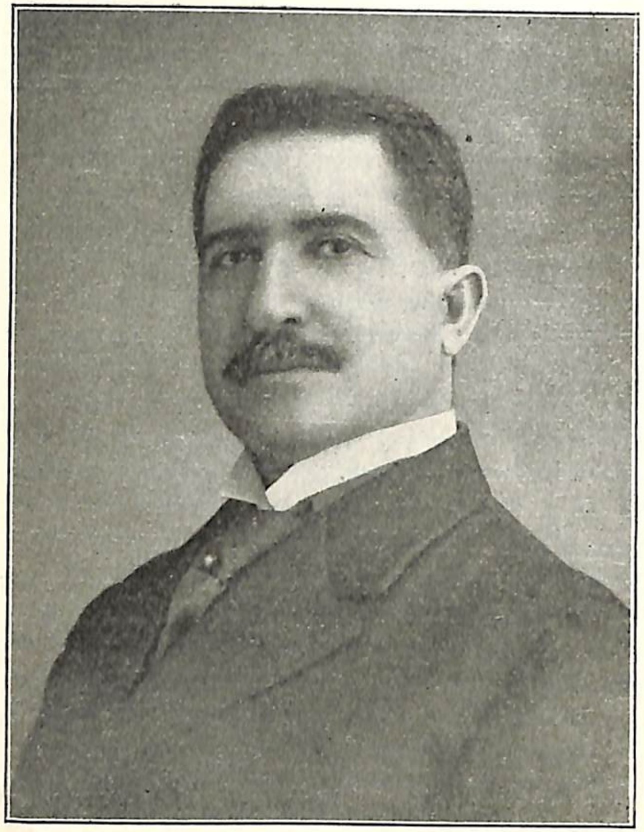

ՄԻՀՐԱՆ ՍՎԱՃԼԸ

ՄԻՀՐԱՆ ՍՎԱՃԼԸ

«Իմաստուն մարդը ամբողջ պետութիւն մըն է»

ԷՄԸՐՍԸՆ.

Միհրան Սվաճլը ծնած եւ դաստիարակուած է,
պատանութեանը, Իզմիրի անգլիական գոլէճին մէջ։
Իր Հայերէնի դասատուն եղած է ներհուն գրագէտը
Մատթէոս Մամուրեան։ 18 տարեկանին, անգլիե-
Մատթէոս Մամուրեան։ 18 տարեկանին, անգլիական կա-
րէնի պաշարով մը, Սվաճլի կը մտնէ անգլիական կա-
ռավարութեան ծառայութեանը մէջ իբր քարտուղար
եւ դանձապետ՝ Կիպրոսի մէջ։
1878ի դաշնագրին համաձայն, այս ատեն Կիպ-
րոս գրաւուած էր անգլիացիներէն։
Երիտասարդ Միհրան, այդ վայրկեանէն, խան-
դավառ հայրենասէր մըն էր եւ իր պաշտօնէութեան
բոլոր փոքրիկ դէպքերը, պայծառօրէն մէջտեղ կը
հանեն իր նկարագրին այն աղուոր երանգները, զորս
այնքան կը սիրենք։ Թէեւ, Հայաստանէն հեռու,
Սվաճլի այս մատղաշ տարիքէն ցոյց կուտայ ազգա-
յին արժանապատուութեան խորունկ զգացում մը,
գործելու եւ խօսելու աշխոյժ բնութիւն մը զոր եր-
բէք չէ կրցած գերազանցել նոյնիսկ սիրական Մու-
շեղ Տաճինեանը եւ որուն ապացոյցը կը տեսնենք սա
պզտիկ պատահարին մէջ։ Լիմասօնի մէջ ճաշարան

մը նստած էի, կը պատմէ Սվազլի, երբ լսեցի որ կարգ մը յոյներ կը հայհոյեն մօտս նստող հայու մը հասցէին: Յանկարծ բորբոքեցայ ու բողոքելու համար ոտքի ելլելով ըսի թէ՝ գաղղիական ասացուածով յոյն ըսելը «գող» կը նշանակէ: Այսպէս պատուըւած, յոյները կը գայրանան, թերթերը կսկսին բողոքել անգլ. կառավարութեան մէկ հայ պաշտօնեային դէմ որ զիրենք անուանարկած էր եւ թափօր կազմելով կ'երթան կառավարիչին բողոքել: Կառավարիչը, պատմութիւնն իմանալուն, կը գովէ Սվազլեանը եւ սակայն, քաղաքին յուզումը դադրեցնելու համար՝ զայն կը փոխադրէ Կիպրոսի Մայրաքաղաքը:

Այդ միջոցին, կը պարծենայ Սվազլի, ինծի համար հայրենասիրութիւնը արժանապատուութեան խնդիր էր: Եւ այս ազգային արժանապատուութիւնը պահելով, ոչ միայն անիկա կը հաշտուի իր յոյն թշնամիներուն հետ, այլ նաեւ կ'ընդունի անոնց շնորհաւորութիւնները:

Չորս-հինգ տարի Միհրան Սվազլի կը մնայ Կիպրոս. կը կարդայ, կուսումնասիրէ մասնաւորաբար ընազանցագիտութիւն, կը կարդայ Տրէյբըրի գիրքը՝ «Լէ գօնֆլի տը լա Սիանս է տը լա Րըլիժիօնը», եւ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Գալուստ Կոստանդեանի հետ: Այս ուսումնասիրութիւնք զինքը պաշտօնէն կը պաղեցնեն եւ բողոքելով իր գօլօնէլին դէմ որ գեղացի մըն էր ծեծած, թէ՛ զայն պաշտօնանկ ընել կուտայ եւ թէ ինք կը ձգէ պաշտօնը:

Կիպրոսէն՝ Սվազլեան կ'որոշէ Գաղղիա երթալ եւ կ'անցնի Իզմիր, ուր գաղղիական ընկերութենէն կը պահանջէ նաւուղչէքի զեղջ մը, «մենք ապագան կը ներկայացնենք, կ'ըսէ ընկերութեան, հետեւաբար՝ զեղջելու էք ձեր գինը. եւ պաշտօնեան կը պատասխանէ.— մենք ալ անցեալը կը ներկայացնենք եւ քու ապագադ անծանօթ է:

Սակայն երբ Էքս կ'երթայ, հոն, երեսփոխանի մը միջոցաւ կը յաջողի Իզմիրի ընկերութեան զեղջել տալ բոլոր ուսանող ճամբորդներուն նաւուղչէքը, եւ ծեր պաշտօնեան այլեւս կը համոզուի՝ թէ Սվազլեանի ապագան այնքան թէական չէր:

Այս վայրկեանէն, կ'ըսէ Սվազլեան, իմ մէջս կար թէ ըմբոստութեան եւ թէ բարենորոգիչի ոգի մը: Սակայն, իր եռանդը պահ մը պակսած էր եւ իր հաւատաւորութիւնը, ենթարկուած Վիրշօֆի եւ Պիւքնէրի նիւթապաշտ իմաստասիրութեան, ուժի եւ նիւթի փիլիսոփայութեան, գրեթէ ջլատուած էր, ու պիտի փճանար, եթէ իր կեանքին մէջ մտած չըլլար բարի ազդեցութիւնը օրիորդ Մառի Վէմեանի, ապագայ քնքուշ քերթողուհի Մարի Սվազլեանին, որ երիտասարդ Միհրանին կը թելադրէ Տէքարդի իմաստասիրութեան յարիլ:

Էքսի ուսանողութեան երկրորդ տարին, Միհրան Սվազլը Պրուսալեանէն կ'ստանայ քաջալերական նամակ մը, ուր՝ կ'ըսէ, կայծ մը եղաւ եւ վառեց իմ հայրենասիրութիւնս: Պրուսալեան, նշանաւոր փաստաբան Փարիզի մէջ, իր ամբողջ հոգիովը նուիրուած էր հայկական հարցը ծանօթացնելու Եւրոպային: Անիկա ուղղող եւ խրախուսող բազուկ մըն էր որ հազիւ Սվազլեանը գտած, կ'երկարէ զայն առաջնորդելու: Բարիզէն իրեն կը յանձնարարէ գիրքեր, Լանկլուան, Մարիրաս Կատինայի մասին ուսումնասիրութիւններ, հայ հին դասականներ: Ասոնք կը կարդայ Սվազլեան եւ իր նրբին միտքը կը բարեշըրջի՝ հայրենասիրական կրքի մը հոսանքներէն տարուած:

Այս շրջանին էր որ նշանաւոր հայասէրը, Էմիլիօ Գասթէլար Բարիզ կուգայ եւ Պրուսալեան խընճոյք մը սարքելով իրեն ի պատիւ, այդ վայրկեանէն ողնայարը կը դառնայ Եւրոպայի հայկական գործունէութեան։ Գասթէլարի ճառը առաջին հայկական բրօբականտը կ'ըլլայ Եւրոպայի մէջ՝ 1887ին։

Միհրան Սվազլի, այլեւս այդ վայրկեանէն կը գործակցի Ժան Պրուսալեանի հետ։ Անոր հետ կ'երթայ Մարսիլեա. կը կազմեն բանախօսութիւններ գիտական կաճառներու առջեւ եւ Բարիզի մէջ Պրուսալեան աշխարհագրական ընկերութեան կը ներկայացնէ երիտասարդ Սվազլեանը, որ առաջին անգամն ըլլալով կ'ատենախօսէ հայկական խնդրի մասին։ Աշխարհագրական ընկերութիւնը զինք թղթակից անդամ կը նշանակէ եւ Պրուսալեան ու Սվազլը կը ծրագրեն իրենց գործունէութեան շրջանակն ընդլայնել։

Պրուսալեանի միջոցաւ Սվազլը կը ներկայանայ նշանաւոր Մարպօյի որ կ'ըսէ. «յուսամ պատշգամի քաղաքականութիւն չպիտի գործածէք, շարլաթան չպիտի ըլլաք»։ Ու Սվազլը կը մտադրէ անկեղծօրէն նուիրուիլ։

Այս նուիրումը կ'սկսի «Հայաստան» թերթին հրատարակութեամբը՝ Լոնտոնի մէջ։ Ժան Պրուսալեան եւ Սվազլը, հարիւր ոսկի կ'ստանան Մանչեսթրի հայերէն, հայոց ի նպաստ խնճոյք մը սարքելու համար, եւ փոխանակ ատոր, կը հրատարակեն «Հայաստան» թերթը։ Եւ երբ Մանչեսթրի հայերը կը բողոքեն Ճէյմս Պրայսի, ըսելով թէ« խենթեր են ասոնք»— ան կը պատասխանէ.— Ազգերու փրկութիւնը շատ հեղ այսպիսի խենթերով կ'իրագործուի։

«Հայաստանէ» առաջ, կը պատմէ Սվազլը, Եւրոպայի մէջ բացարձակ լռութիւն կը տիրէր հայկական խնդրին շուրջ, բայց երբ 1889ին «Հայաստան» լոյս կը տեսնէ եւ անոր առաջին թիւին մէջ կ'երեւան, Լորտ Պրայս, Էմիլ տը Լավլէ, գեղեցիկ նամակներով, թերթին շուրջը կը հաւաքուին Անգլիոյ եւ Գաղիոյ լաւագոյն ազատականները,— Րօլէն Ժաքմէնս, Լիւնչէյլի, Ժիւլ Սիմօն, Պարթելէմի Սէնթ Հիլէր, Կլատըսթըն, Մարթէնս եւ ուրիշներ։

Միւս կողմէ, Ճէյմս Պրայսի նախագահութեան տակ Սվազլեան միթինկներ կը սարքէ Լոնտոնի մէջ, ու կ'աշխատակցի Տէյլի Նիւզի։

«Հայաստանի» երեւումը կը տագնապեցնէ Սուլթանը։ Համիտ, Թուրք դեսպանին միջոցաւ թերթին դադրեցուիլը կը պահանջէ։ Ասիկա՝ խիստ դըրական թերթ մը, պարզ եղելութիւններու տեղեկագրութեամբն ա'յնքան կը տպաւորէ ժողովուրդը, որ Սալզպըրիի կառավարութիւնը կը խլրտի Սուլթանին հաճելի ըլլալու համար։ Ոստիկանութիւնը կը խուզարկէ Սվազլեանի տունը, զինքը կը ներկայացընեն իբր անիշխանական եւ այս պարագան մեծ աղմուկ կը հանէ մամուլին եւ երեսփոխանական ժողովին մէջ, ուր Լորտ Պրայս կը պաշտպանէ Սվազլեանը զայրոյթով եւ եռանդով։ Ամէն ոք կը դատապարտէ Սալզպըրիի կառավարութիւնը։ Պրայսի կը միանայ Լորտ Կրէնվիլ եւ կառավարութիւնը կ'ստիպուի տեղի տալ, պատրուակելով՝ թէ Սվազլեանը շփոթեր էին Բոլոնիացի յեղափոխական Սէվազքիի մը հետ՝ զոր կը փնտռէին։ Խոնարհ խմբագիրէն, Սըվազլեան կը դառնայ յանկարծ ծանօթ անուն մը եւ ամէն կողմէ կ'սկսին իրմէն պահանջել ճառեր եւ յօդուածներ՝ հայկական դատին շուրջ։

Այս 1889 տարուան ընթացքին, շնորհիւ «Հա-

յաստանի», շնորհիւ այն յօդուածներուն զորս Սըվազլեան կը գրէ Նիու Րիվիուի մէջ, շնորհիւ բազմաթիւ ատենախօսութիւններուն եւ մշակած դիւանագիտական համակրութեանցը, կը կազմուի Անկլօ-Արմինիըն ընկերութիւն մը, որուն կ'անդամակցին Սըր Խաուըրտ Կրէյ, Պրայս, Տուան եւ ուրիշներ։

Այս միջոցին է նաեւ որ, տիկին Պըրտ, անգլիացի ճամբորդուհին, որ Հայաստան այցելած էր, կը հրաւիրուի երեսփոխանական սենեակին մէջ ատենախօսել հայոց մասին։ Այդ ժողովին նպատակն էր, հայկական հարցին շուրջ միացնել անգլիական երկու ազատական եւ պահպանողական կուսակցութիւնները, եւ Լօրտ Պրայս Սվազլեանին կ'արգիլէ հոն խօսիլ։

Ճառախօսները, կը պատմէ Սվազլը, հայկական հարցը տեղական նկատելով, գործուած խժդժութիւնները Սուլթանին չէին վերագրեր։ Եւ ճառերուն տպաւորութիւնը աննպաստ կ'ըլլար։ Սվազլեան, չի կրնալով ինքզինքը զսպել ոտքի կ'ելլէ եւ զօրաւոր բառերով կը շեշտէ Սուլթան Համիտի պատասխանատուութիւնը՝ բնաջնջման քաղաքականութեան մէջ։ Եւ հիմնուելով այն տեղեկագրին վրայ զոր Ներսէս Պատրիարք հրատարակած էր Ղրիմի պատերազմէն վերջ՝ Թուրքերու բնաջնջման մեթոտները պարզելով, Սվազլեան կը բողոքէ հայերու եղած անիրաւութեանց դէմ։

Վիճաբանութիւնը կը տաքնայ. արտաքին գործոց նախարարը, Սըր Ֆէրկըսըն, կը բողոքէ Սվազլեանի դէմ եւ կը պաշտպանէ Սուլթանը։ Բէնըն Մք. Գօլ օգնութեան կը հասնի հայերուն եւ կէտ առ կէտ կը հաստատէ Սվազլեանի ըսածները։ Վերջապէս կը գոյանայ համաձայնութիւն մը եւ երկու կուսակցու-

թիւնք կը միանան։ Սվազլեան՝ որուն տաք գլուխութիւնը կը բարկացնէ Պրայսը, պարծանքով կը պատմէ՝ թէ իր այս ճառը խօսած է Ուէսթմինսթըրի Աբբայարանի այն մասին մէջ, ուր ԺԴ. Դարուն եկած էր Հայոց դատը պաշտպանել եւ Անգլիոյ արքունիքը հաշտեցնել՝ Ֆրանսայի թագաւորական տան հետ՝ Հայոց վերջին դժբաղդ թագաւորը՝ Լեւոն Զ.

* * *

Ինը ամիս վերջ՝ Պրուսալեան կը քաշուի Բարիզ։ 1891ի վերջերը, «Հայաստան» կ'սկսի տկարանալ։ Ձերազ կը հրատարակէ «Լ'Արմէնին»։ Սվազլեան եւ Ձերազ կ'որոշեն աշխատակցիլ։ Սակայն, կը պատմէ Սվազլեան, Ձերազ կուզէր ենթակայական ոճով մը գրել, անձնական շեշտ մը տալ իր յօդուածներուն, իսկ ես՝ աւելի առարկայական կը բաղձայի յայտնուիլ՝ եւ մեր անձերը չի դնել գրուածներուն մէջ։ Երկուքը չեն համաձայնիր։ Տարի չանցած Սվազլեան տնտեսապէս կը սնանկանայ, կը մնայ անօթի եւ կը ստիպուի գիրքերը ծախել։ Գրպանը մէկ բենի մը՝ ան կ'երթայ սակայն ատենախօսութեան եւ իր լաւագոյն ճառը կը խօսի անօթի փորով — փորձառութիւն՝ զոր չեմ կարծեր որ տրամադիր ըլլայ կրկնել այսօր։ Եւ ճառը լմննալուն, ծալլելով այն հայկական դրօշակը զոր միշտ կախեր էր բոլոր ատենախօսած բեմերէն, կ'անցնի Ֆրանսա, եւ դրօշ ի ձեռին կը քալէ մինչեւ Քարթիէ Լաթէն՝ հօն, պանծալի դրօշակն յանձնելու համար հայ ուսանողներուն։

1893ի միջոցները, Սվազլեան կրկին կը դառնայ Կիպրոս՝ փաստաբան եղած։ Սակայն, տեղացի Թուրքերը, ամբողջ ինն ամիս կ'արգիլեն զինք պաշտօնը գործադրելէ։ 1894ին, Միհրան Սվազլը Հընչակեան կ'ըլլայ եւ կը դիւրացնէ Զէյթունի եւ Կիլիկիա

դացողներու մեկնումը, անոնց զէնքերը պահելով յունական գիւղերու մէջ:

Կիպրոսէն՝ Սվազլեան կ'աշխատակցի Պօսթընի Արմենիային: Եւ, յոյներուն մէջ կազմակերպելով Հայոց մասին դասախօսութիւններ, կ'ըլլայ նոր Տիգրան Երկաթ մը:

Տիգրան Երկաթի եւ Միհրան Սվազլըի մէջ նըպատակներու այս նմանութիւնը կայ, որ, երկուքն ալ Հաւատացած են, թէ՝ Հայ եւ յոյն ցեղերը, Հակառակ շահեր չունենալով, միշտ ապրելու են իրարու բարեկամ: Երկուքն ալ, ապրելով յոյներուն մօտ, սիրած են զանոնք, եւ սնած, անոնց գեղեցիկ գրականութեամբն ու Հմայուած՝ անոնց պատմութենէն, աշխատած են որ՝ իրարու ճանչցնեն, այն՝ որ արեւմուտքը լուսաւորեց իր քաղաքակրթութեամբը եւ այն՝ որ արեւելքի մէջ պատուար եղաւ բարբարոսներու արշաւանքին դէմ եւ իր Հաստատ ուսերուն վրայ ընդունեց Եւրոպայի եւ Բիւզանդական կայսրութեան սահմանուած աՀեղ Հարուածները:

Միհրան Սվազլը՝ տասը տարի Կիպրոս անցուցած ժամանակին, կը ծառայէ այս կրկնակ նպատակին.— խօսքով եւ գրիչով յոյնին ճաշակ մը տալ՝ Հայկական լաւագոյն գրականութեան եւ Հայուն մըտքէն ալ վերցնել՝ յոյնին Հանդէպ աւանդական ոխը, որ միայն Բիւզանդական կայսրութեան կրօնամոլ քաղաքականութիւնը մշակած էր մեր մէջ:

Սվազլի կը մասնակցի Կիպրոսի յունական քաղաքականութեան, ազատական գաղափարներ կը տարածէ Աթէնքի եւ տեղական թերթերուն մէջ ու իրեն կը գրաւէ յոյները՝ անգլիական կառավարութեան ապօրինի ընթացքը դատապարտելով: Միւս կողմէն, ան կը կարդայ Րաֆֆին, Լէօն, կ'ուսումնասիրէ Հայ գրականութիւնը, կը գրէ ուսումնասիրութիւններ յոյն եւ Հայ բանաստեղծութեանց վրայ. յունարէնի կը թարգմանէ «Ազատն Աստուածը»:

Քաղաքական պայքարին մէջ, ան կը ճաղկէ անգլիական ոստիկանութեան զեղծումները եւ կը դատապարտուի տասն օր բանտարկութեան: Եւ այն յոյները, որ՝ երախտապարտութեանը՝ իր գլուխը կը պահանջէին, զինքը կը պանծացնեն իբրեւ «խարազանողը» կամայական քաղաքականութեան:

Իր յօդուածները, մասնաւորապէս Արկօս եւ Պրօէրէսիօն կեղծանուններուն տակ՝ կը լեցնեն յոյն թերթերը: Եւ իր անունին Հետ միացնելով Տիգրան Երկաթի դէմքը, անոր պատկերները կը կախեն ամէն յոյն տան մէջ:

1896ին Յունաստանի Համար կռուիլ կ'երթայ Ֆրանսացին Էմիլ Անթուան: Թրքօ-Յոյն պատերազմէն վերջ, Անթուան կը ծրագրէ արշաւել Կիլիկիա կամ յարձակիլ Եըլտըզի վրայ: Մեկնած պահուն, կարգ մը զէնքեր նուէր կը ձգէ Սվազլեանի, որու տունը խուզարկելով կը բռնեն այս զէնքերը եւ զինքը կը դատապարտեն իբրեւ մաքսանենգ: Այս դէպքէն վերջ, Սվազլը կրկին Լօնտոն կ'երթայ՝ եւ աս Հեղ մասնակցելու Համար առաջին Հնչակեան ժողովին: Մինչեւ 1906ի պատգամաւորական ժողովը, Սվազլեան կը մասնակցի արտասաՀմանի յեղափոխական գործերուն եւ շատ խոՀեմ, թէեւ, երբեմն շատ խանդավառ ու խիզախ, շատ յարատեւ Հոգածութիւն մըն է որ կը նուիրէ Հայկական դատին, որուն՝ իր ժամանակին մեծ մասը զոՀել ուխտած էր, առաջին օրէն, Հաւատարիմ մնալով այդ ուխտին մասնաւորապէս 1908էն ի վեր, իր Ամերիկա ոտք կոխելու թուականէն ասդին:

Միհրան Սվազլը իբր յեղափոխական.—

Ահա հակիրճ կերպով իր երիտասարդութեան պատմութիւնը: Եւ սակայն, կենսագրական այս համառօտ ուրուագծին մէջ իսկ մենք արդէն առիթը կ'ունենանք վեր առնելու իր հայրենասէրի նկարագրին կարգ մը ամենէն աչքառու յատկանիշները: Կը տեսնենք որոշակի, թէ այսօրուան Սվազլեանը՝ տակաւին պահած է իր յեղափոխականի արժանապատուութիւնը. թէ ան, հակառակ իր պահպանողականութեան, ինքզինքին կը թոյլատրէ ա՛յն տեսակ յեղափոխական խանդավառութիւններ, այնտեսակ մտածման եւ խօսքի բուռն արտայայտութիւններ՝ որ ուրիշներու մէջ պիտի դատապարտուէին:

Հակառակ այս բոլորին սակայն, Միհրան Սըվազլեան, մեր յեղափոխականներուն մէջ երեւան եկած երեք որոշ տիպարներէն, ո՛չ կազմակերպողին եւ բանի ուժով պայքարողին, ոչ ալ զուտ բրօբականտիստին հետ նոյնացուած է: Առաջինը եղած է ամէնէն ժողովրդական նկարագիրը, երկրորդը, իր այլազան աստիճաններուն մէջ, տեսակ մը շրջուն քարոզիչ է եղած՝ որ առաքեալի շունչով խօսած ու գըրած է,— այն որ ժողովուրդին յեղափոխական դաստիարակութեանն է նուիրուած, իսկ երրորդը՝ խոհեմ յեղափոխականի տիպարն է, որուն մեծ ջանքն է եղած՝ հայկական խնդիրը ծանօթացնել Եւրոպայի, ու, օտար բարեկամութիւններ մշակել:

Միհրան Սվազլը այս վերջին տեսակին կը պատկանի. ուսանող հասակէն եւրոպականացած՝ անիկա խառնուածքով եւ դաստիարակութեամբ մղուած է նուազ կրակոտ, նուազ խանդավառ եւ պայքարող ըլլալու, եւ աւելի հանդարտ ու ամաթէօր գործիչ մը

— եթէ կարելի է այսպէս ըսել: Անիկա եղած է տեսակ մը Տիգրան Երկաթ, բայց պարագայական եւ ոչ յարատեւ արտադրող մը. կարելի է զինք նմանցնել ուշադիր պահակի մը՝ որ շարունակ կը հսկէ թշնամիին վրայ. ոչինչ կը վրիպի անոր ուշադրութենէն, ոչ մէկ յարձակում անպատասխան կը թողուի, ոչ մէկ հարուած զանց կ'առնուի, իր աչալուրջ արթնութեան շնորհիւ: Եւ իր իմացական պաշարը կը հայթայթէ պայքարին բոլոր միջոցները:

Նամակ մը, կարճ, հմտալից, պատճառաբանեալ. յարմար տեղին փակցուած զօրաւոր հարուած մը, հատու խօսք մը, նշդրակի վարպետ վիրահատում մը, պատշաճ եւ համոզիչ մէջբերում մը,— ահա՛ Միհրան Սվազլըի զէնքերը, որ սակայն, յաճախ աւելի ազդեցիկ եղած են քան երկար ճառերն ու յարդարուն գրուածքները:

Իրենը՝ յարատեւ, համբերատար, հունձքի ըսպասող, քրտնաթոր մշակութիւնը չէ բրօբականտի՝ — կ'ակնարկեմ արտադրելու՝ եւ ոչ թէ նպատակի յարատեւութեան,— այդ տեսակ գործի համար հըմտութեան զանազանութենէ աւելի երիտասարդական երեւակայոտ եւ խենթ խանդավառութիւն, շա՛տ կոյր եւ շատ զօրաւոր հաւատք, բուռն խիզախութիւն, ըսենք նոյնիսկ՝ խօլականութիւն պէտք է. ատոր տեղը՝ Սվազլը կը հաշուէ, փաստաբանի մեթոտիկ հանդարտ ու շահախնդիր ոգիով մը. եւ իր շահախնդրութիւնը յիմարութիւն չ'գործելու համար է: Մեծագոյն արդիւնք, նուազագոյն ճիգերով, ահա իր շահախնդրութեան շարժառիթը: Իրաւունք ունի՞ անիկա. թերեւս այո՛. մեր ժողովուրդը տգէտ է, մեր ցեղը անկարող եղաւ ազգովին յեղափոխութիւն մը պատրաստելու. իբր ամբողջութիւն, եւ չէ թէ

իբր հատուած՝ անիկա չէ կրցած իր կեանքն ու ինչքը տրամադրել յեղափոխող, ըմբոստացող ու նոքող ուժին եւ մեծագոյն զոհողութեան — որուն պէտք ունին մանաւանդ հին բաեա ժողովուրդները, անցեալին կարգն ու սարքը հիմնաւորապէս փոխելու համար: Եւ ոչ միայն, մեր ցեղը, իր դատին համար չէ ուզած տրամադրել իր ինչքն ու կեանքը — այլ՝ իր տոհմը անոր բարիքէն զրկելէ վերջ — կարող չէ եղած զանոնք՝ ինքզինքին համար պահել եւ անոնց վայելումը իրեն համար ապահովել: Ինչ որ հայը՝ հայուն մերժած է, Թուրքն ու քիւրտը իրմէն խլելով ըմբոշխնած են:

Զի նայելով ժողովուրդի եսասիրութեանը, յեղափոխութիւնը ուզած է անոր ապահովել կատարեալ արդարութիւն եւ երբ բռնապետութիւնը ջլատած է երիտասարդութեան հայրենասիրական կորովը, յեղափոխականներէ շատեր ուզած են մեռնիլ արդարութեան եւ ազատութեան համար: Անոնք սակայն, որ մեռնելու չափ յառաջ գացած չեն, խորհած են թէ՝ մինչ ոմանք ժողովրդային կեանքը բարոյական սորկութենէ փրկելու համար արիւն կը թափէին, այդ ժողովուրդը իր մարտիրոսները կը հալածէր. անձնուէրներէն ոմանք ցեղին ազատութեան իրաւունքը կը հռչակէին աշխարհի առջեւ, իսկ ցեղը՝ իր բաեայութեան յաւէրժացումը կը նուիրագործէր մորթուելով:

* * *

Միհրան Սվազլը, իր տարիքին կատարեալ հասունութեանը մէջ ըմբռնած էր ազգային ընդհանուր ոգիին այս տկարութիւնները եւ գիտէր որ, հակառակ տոհմին ծոցէն ելած քանի մը խիզախ հերոսներու — ազգը իր ամբողջութեանը մէջ պահպանողական էր մնացած: Եւ պահպանողական ժողովուրդի մը մէջ օգտակարապէս ու յարատեւ ծառայելու համար, յեղափոխականն ալ մտնելու էր անոր մորթին մէջ, ըլլալու էր իր կարգին պահպանողական մը: Եւ արդարեւ, անոնք որ ժողովուրդին յամր ոգիովը ուզած են չարժիլ, այսօր կը չարունակեն օգտակար ըլլալ, մինչ խիզախները մարտիրոսուած, փճացած են չատոնց: Միհրան Սվազլը կատարեալ մարմնացումը եղած է պահպանողական չէ թէ յետադիմող, այլ յառաջդիմող իմաստութեան. անիկա յառաջացած է կոկիկ, պզտիկ քայլերով, օրինական սահմաններու մէջ, անցնող դարձողներու ոտքին վրայ կոխկռտելէ զգուշանալով, խոհեմօրէն, զսպուած եւ օրինապահ խանդավառութեամբ, եւ քաղաքագէտի համբերատար թաքթով: Ո՞ր մէկին գործը արդիւնաբեր ու օգտակար պիտի նկատուի պատմութենէն, անհաշիւ կերպով արիւն թափողներո՞ւնը, որ իրենց դարը կանխեցին, թէ՝ խոհեմներունը՝ որ ժամանակնուն մարդը եղան…:

Վստահաբար, Միհրան Սվազլը — այս վերջիններուն կը պատկանի. մեր ժողովուրդը իր մէջ կը սիրէ ու կը յարգէ յեղափոխական խոհեմութիւնը. իր տիպարը մեր ցեղին ձգտումները կը մարմնացնէ: Նուազագոյն ջանքով՝ առաւելագոյն արդիւնք ձեռք ձգելը բուռն չարժումներով չիրագործուիր՝ այլ համբերութիւնով. այս սկզբունքը՝ տկար ազգերու քաղաքական իմաստութիւնը յատկանշելով, ամէն բանէ աւելի, անոնց աչքին կը պատկերացնէ — իրենց սորկութեան սահմանին հետ՝ ճակատագրին յաղթելու համար տկարին ընծայուած միակ միջոցին եւ միակ զէնքին — համբերատար քաղաքականութեան — գրաւիչ հմայքը: Տաճկահայ դիւանագիտու-

թեան բոլոր գլուխներն ալ աս դաւանանքով վարած են ազգին ղեկը — Գրիգոր Օտեանի ժամանակէն մինչեւ Օրմանեան, աւելի նախընտրելով քաղաքական խաղերու, նրբութիւններու, աղուէսութիւններու բուրգեր կառուցանել՝ տաճիկ բռնապետութեան իբր պատնէշ, քան Մեծն Ներսէսներու, Սահակներու եւ Ղեւոնդներու հետեւելով՝ ազգային միութիւնը պաշտպանել հայ արիւնին գնովը: Խրիմեան հայրենասէր էր, դիւանագէտ չէ ըսին, քամահրեցին. Իզմիրլեան երկաթէ պատրիարքը կոչուեցաւ՝ ջարդուած ժողովուրդը իր ճակատագրին լքել չուզելուն համար. Դուրեան, դաւադրութիւններու միջոցաւ իբր անքաղաքագէտ վար նետուեցաւ՝ կրկին այդ միեւնոյն դիւանագէտի հոտեր ունեցող ազգային երեսփոխաններէն, սակայն, ի՞նչ ըրին մեր հռչակուած դիւանագէտները, Ներսէս Պատրիարքէն մինչեւ Աշըգեան եւ Օրմանեան: Ներսէսը խաղալիկ եղած էր Սուլթան Ազիզին ձեռքը, միւս երկուքը, չկրցան եւ չուզեցին իրենց դիւանագիտական կարողութիւնները գործածել՝ գոնէ հայկական միութիւն մը պատրաստելու համար: Անոնք չի կրցան նպատակի եւ գործելակերպի համերաշխութիւն մ'ստեղծել՝ վարչական մարմիններուն միջեւ. չուզեցին նաեւ ժողովուրդին խաղաղ զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը ապահովել դպրոցներու միջոցաւ,— ինչպէս կըրցան ընել Բրուսիոյ, Ռուսիոյ եւ Աւստրիոյ երեք բռնապետութեանց տակ հեծող եւ իրենց ազգութիւնը կորսնցնելու դատապարտուած քսան միլիոն Բոլոնիացիներ: Եւ, եթէ մեր դիւանագէտները այս չափը չի կրցան ընել, արդեօք ի՞նչ շահեր յառաջացնելու համար այնքան ամուր փակեր էին իրենց աթոռ-

ներուն, եթէ ոչ, իրենց անձնական շահերն ու փառասիրութիւնները:

* * *

Երբ՝ Թուրքին քծնող այս դիւանագէտները պահպանողական միայն կը կոչենք սակայն, բացարձակ անարդարութիւն պիտի ըլլար Սվազլեանի նման հայրենասէրի մը քաղաքական ձգտումներն ալ նոյն բառովը որակելը:

Միհրան Սվազլը անկեղծ յեղափոխական մը եղած է, բայց իր յեղափոխականութիւնը չի նմանիր Զիթճեանի մը դաւանանքին: Սվազլը րէֆօրմիստ մըն է եւ միշտ չէ քաջալերած l'աքսիօն տիրէքթը, գոնէ այս մեր շրջաններուն:

Անոր մէջ մտածումի խիզախութիւնները չէ որ պակսած են, կարելի է զինքը նմանցնել Ժօռէսի մը, Կէտի մը. լաւ ծրագրել գիտէ, վարպետօրէն բլաններ կրնայ դնել, բայց երբեք պատրաստ չէ գործի համար. իր մէջ կայ բրոբականտիստի ամէնաառաջնակարգ կարողութիւն մը որ մինչեւ ատեան մը կը համարձակի, չափ մը ունի, անկէ անդին իր սահմանը չէ, չի կրնար խիզախել, չի կրնար համարձակիլ: Եւ երբ հարկ է նոյնիսկ շարժիլ, անիկա կրկին խոհեմութիւն կը սեղէ հաշտարար միջոցներով ընթանալ: Քաղաքագէտի ճարպիկութիւնը եւ գործիչի խոհեմութիւնը շարունակ իրարու կը բաղխին. անոնց պայքարը իր մէջ տեւական է:

* * *

Սակայն, յեղափոխական գաղափարը երբեմն իր մէջ ալ հասած է, շատ կտրուկ եւ շատ ազդու շարժումները՝ քաղաքական յաջողութեան իբր լաւագոյն միջոցներ ընդունելու աստիճանին: Իր ատենախօ-

ութիւններուն մէջ, պատահած է որ իր լեզուի բըռնութիւնը զիս ապշեցուցած է եւ ինք որ, Ռոպէսփիէռը տխմար չպիտի առնէր իր ճարտասանութեան համար, անոր չափ կատաղի ցոյց տուած է ինքզինքը՝ հանդէպ չէզոքներու, յետադիմականներու, ստրկացածներու եւ բռնապետութեանց: Ես կը հաւատամ որ, Սվազլեան, շատ բուռն, շատ ծայրայեղ ու կարմիր յեղափոխական մը եղած կըլլար խառնուածքով, եթէ իր բնազդներուն թողուած ըլլար, եթէ փաստաբան եղած չըլլար. որովհետեւ այլապէս՝ ինծի անբացատրելի պիտի մնար այն խանդավառութիւնը եւ սէրը, որ կը տածէ պատմութեան զօրաւոր անհատականութեանց հանդէպ. ինծի համար անմեկնելի պիտի մնար, իր խոհեմութիւնն ունեցող մէկի մը ցոյց տուած պաշտանքը՝ Նափոլէոնի, օրինակի համար, որ եթէ Սվազլեանի ժամանակակիցն եղած ըլլար, ինքզինքն այնքան աննման պիտի գտնէր դատախազութեամբ եւ տրամադրութիւններով՝ Բօրսիքացիին որ, վստահաբար՝ դայն պիտի ատէր:

Բայց տրուած ըլլալով իր հասուն ու փորձառու փաստաբանի նկարագիրը, անոր հրապարակախօսական բուռն արտայայտութիւնները, պերճախօսութեան հուրին բոցերն են լոկ, որ՝ երբ կը մարին, Սվազլեան նորէն կը վերստանայ իր տաք մոխիրի հանդարտութիւնը, որուն ներքեւ միշտ կը նիրհէ իր քաղաքական իմաստութեան հասուն կրակը: Եւ Սըվազլեան, այդ իմաստութիւնը պահպանելու նախանձախնդիր, իր գործիչի կեանքին մէջ նմանած է խոհական Պրոմէթէոսին, ու արեան ծարաւի յեղափոխութեան աստուածներուն աչքերէն ծածկած է այդ հուրը, որպէս զի անոր ջերմութիւնը տեւական ընծայէ՝ իր հայրենիքին նուիրական դատին համար:

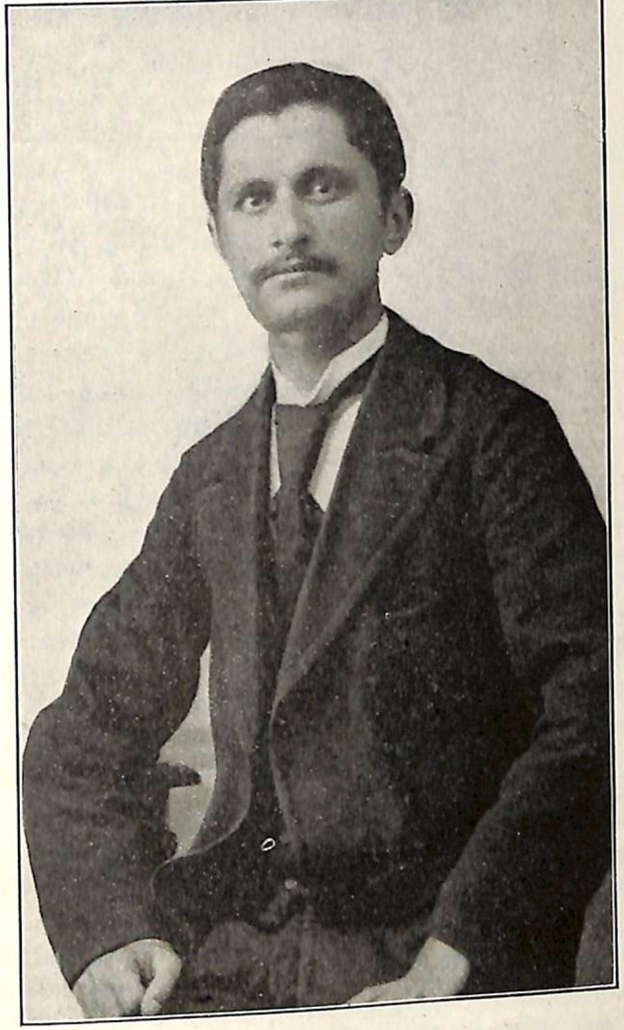

ՎԱՀԱՆ ՇԱՀՐԻՄԱՆ

ՍՎԱԶԼԸ՝ ԻԲՐ ՔԱՂԱՔԱԳԷՏ

Միհրան Սվազլը, սա քառորդ դարէ ի վեր արտագրուած հայ յեղափոխականներու դէմքերուն մէջ, իբր դիւանագիտական շատ թեքուն, նուրբ ու խորամանկ կարողութիւնով օժտուած անձ մը, առաջին աստղերէն մէկը կը գրուէ:

Եթէ պատեհութիւն ունեցած ըլլար, զուտ դիւանագիտական գործունէութեան նուիրուելու, , վստահաբար անիկա անժխտելի ուժ մ'եղած կ'ըլլար մեր քաղաքական շրջանակներուն մէջ:

Իր խորամանկութիւնը ծածկելու կերպ մ'ունի Սվազլեան, որ Թիկոեան է, թէեւ Թիկոյէ շատ կը տարբերի ինք նկարագրով: Սվազլեան տեւականապէս բուռն մը չէ, իր ժողովրդասիրութիւնն ու յեղափոխականութիւնը, եթէ իր վրայ հարկադրէին շատ զօրաւոր, շատ ուղղակի միջոցներու գործածութիւնը՝ նպատակին հասնելու համար, ես կը կարծեմ որ Սվազլեան Թիկոյի պէս գործի չպիտի վազէր անգթօրէն՝ այլ՝ Համլէթի նման՝ կրկին պիտի սկսէր տրամաբանել, եւ, դեղեւիլ: Այո՛, իր խորամանկութիւնը շատ գթառատ եւ ժողովրդասէր է: Վնաս հասցնել չգիտեր ան: Նմանապէս, խիստ փափկանկատ է եւ դիմացինը ո՛եւէ կերպով չի ցաւցնելու համար ժպտուն վարուելակերպի մը միացած՝ այդ վարպետութիւնը՝ զգացումներ չի վիրաւորեր թէեւ, բայց՝ ոեւէ ուժի, նկատումի առջեւ ալ տեղի չի տար: Թաքթի եւ խորամանկութեան ուժով Սվազլեան կ'իշխէ ամէնաբուռն նկարագիրներու վրայ եւ շատ յաճախ յարատեւութեան մը շնորհիւ, անպատճառ կը յաջողցնէ իր որոշածն ու մտադրածը: Եր-

բէք չես կրնար Սվազլեանը համոզել՝ եթէ միտքը չի
համոզուիլ է դրած: Պատճառներուդ կը դիմադրէ
նոյնքան զօրաւոր նկատողութիւններով եւ եթէ դուն
ալ յամառիս տեսակէտիդ մէջ, քեզ չի ցուցնելու
չատ նօրմանտական կերպ մ'ունի,— այո կ'ըսէ քեզի
առանց հաւանութիւն տալու: Եւ կամ՝ վայրկեանի
մը անուշադրութենէն ճարպիկօրէն օգտուելով՝ խօ-
սակցութիւնը տարբեր նիւթի մը կը դարձնէ:
Միհրան Սվազլը մարդոց մտքերուն առջեւ չարունակ
ֆալէիտօսֆօրքներ *դնելու ճարպիկութեամբն է օժ-*
տուած:

Կը հաւտամ նաեւ որ Միհրան Սվազլը ուրիշ չատ
մը դիւանագէտներու պէս ոխակալ չէ՝ իր խորա-
մանկութեանը մէջ: Քէն պահել չի գիտեր, կամ չա-
րիք ընելու համար իր չի սիրածները թակարդի մէջ
ձգելու անազնուութենէն բացարձակապէս զուրկ է:
Շատ ներող ու սրտբաց վարուելակերպ մ'ունի որ
չողոքորթութեան չի հասնիր, բայց դիմացինը կըր-
նայ զինաթափ ընել:

Եթէ չի չողոքորթեր եւ նոյնատեն հակառա-
կորդը կը չահի, անկե՞ղծ է իբրեւ ընկեր եւ իբր
քաղաքագէտ: Շատ անարդար պիտի ըլլայի՝ եթէ
բոլոր կարողութիւնովս չի չեչտէի թէ՝ այո՛, ան-
կեղծ է ան: Սակայն՝ անկեղծ է՝ իր խառնուածքին,
իր համոզումներուն, իր քաղաքական եւ յեղափոխա-
կան տեսակէտներուն հետ համերաչխօրէն վարուե-
լով: Իրենը՝ բծախնդիր անկեղծութիւն մը չէ,—
ատիկա քաղաքագէտէ մը չսպասուիր: Ինչպէս կոյ-
րի մը «կոյր ես» ըսելը վնասակար ճչմարտախօսու-
թիւն ըլլալէ զատ՝ անքաղաքավարութիւն է, այն-
պէս ալ՝ կեանքի բոլոր կացութիւններուն մէջ չատ
լման անկեղծութիւն մը ցոյց տալը՝ թաքթի պակաս

մըն է եւ դիւանագէտի մը նրբամտութեան կը վնասէ:

Իբր նրբամիտ դիւանագէտ, Միհրան Սվազլը իր
բնական ձիրքերուն կը միացնէ նաեւ ընդարձակ հըմ-
տութիւն մը: Իր միտքը գրադարան մըն է որուն ծալ-
քերուն մէջ չարք չարք զետեղուած են՝ քաղաքագի-
տական եւ պատմական ծանօթութիւնները զորս մեծ
ճարտարութեամբ ան գիտէ պարզել իր յօդուածնե-
րուն եւ մանաւանդ ատենախօսութեանցը մէջ:

Ժրաջան մեղուի մը պէս՝ թեթեւ ոգիով մը ան-
ցած է ծաղկէ ծաղիկ, իւրաքանչիւրին բուրումն ու
քաղցր փոշին քաղելով, եւ դուն որ հետը կը խօսիս,
անոնց այլազան անուչութիւնն ու հրապոյրը կ'ըմ-
բոչխնես: Մանաւանդ որ, Սվազլեան իր ծանօթու-
թիւններուն գիտէ տալ տեսակ մը վսեմ թռիչ, տեսակ
մը ակադեմական ընդհանրութիւն, որով անոնք, իր
բերնին մէջ այլեւս սովորական եւ հասարակ հըմ-
տութիւններու արժէքէն չա՛տ վեր նչանակութիւն
մը կ'առնեն:

Այս բազմակողմանի հմտութիւնը միայն իբր
զարդ չէ կրած Սվազլեան, անոր չնորհիւ, անիկա
յաջողած է հայերուն համար չահիլ՝ խիստ թակագին
բարեկամներ, եւ, այն միակ պարագան, թէ՝ Ճէյմս
Պրայս մը յարգած է զինք, բաւական է իվեր հանե-
լու՝ իր անձնական կարողութեանցը, իմացական նըր-
բութեանցը եւ բարոյական առաքինութիւններուն
բոլոր այն հրապոյրները, որոնցմով նչանաւոր օ-
տարներ գրաւուած են:

Եւ, հայոց համար արտաքին յարաբերութիւն-
ներու կապ մը հաստատելու գործը, Սվազլեանի
կեանքին թէ նպատակն է կազմած եւ թէ այդ ուղղու-
թիւնով անոր ըրած ջանքերուն իբր արդիւնք՝ դափ-
նէ պսակի մը պէս պիտի կապուի իր անունին չուրջ:

Ինչ որ ալ ըլլայ յեղափոխական պատմութեան իրեն տալիք տեղն ու դերը, ազգին երախտագիտութեան արժանացած է Միհրան Սվազլեան՝ Վահէի, Զօպանեանի, Պռուսալեանի եւ ուրիշ շատ քիչերու հետ, առաջին վայրկեանէն զգալով՝ թէ հայը՝ անկարող՝ զէնքի ուժով իր անկախութիւնը ձեռք ձըգելու, եւ, եւրոպական պետութեանց շահադիտական նկատումներուն զոհ, շատ զօրաւոր բարեկամներու պէտք պիտի ունենար, ինքզինքը պաշտպանելու համար թէ արտասահմանի օտար հասարակութեան առջեւ եւ թէ՝ Թուրքերու զրպարտութեանց եւ բռնապետութեանը դէմ:

Հայկական խնդիրին ծագումէն մինչեւ Բ. սահմանադրութիւն, ամբողջ ազգը Եւրոպայէն ակնկալած էր հայ ճակատագրին բարելաւութիւնը:

Մեր իմացականները որ վերածնած ազգային գրական եւ քաղաքական կեանքերուն յառաջապահներն եղան, չի կրցին հիմը դնել, մինչեւ շատ վերջերը, մեր արտաքին յարաբերութեանց՝ զորս հայրենասէրները անհատաբար եւ յեղափոխական կազմակերպութիւնները հաւաքաբար մշակելու էին՝ հայկական խնդրին նպաստաւոր հանրային կարծիք մ'ըստեղծելու համար:

Եւ այն օտար բարեկամութիւններն ալ զոր յաջողեցան գրաւել Սվազլեան, Վահէ, Զօպանեան, Պռուսալեան, Զերազ եւ Դաշնակցութեան կարգ մը վարիչները, Բ. սահմանադրութենէն ետք, Դաշնակցականներու Թուրքերու հետ կնքած շատ տհաս համերաշխութենէն ետք, դարձան եղան լիովին մոռցուած ու լքուած շռայլութեան անպէտ զարդեր, որոնցմով երբեմն հպարտութեամբ պճնուեր էինք եւ զորս, ահա, կը քամահրէինք:

Մեր հաւատքին ու խանդավառութեանը մէջ կոյր ու բացարձակապէս անգործնական գտնուելէ ետք, մեր ցրտութեանը մէջ ալ ծայրայեղօրէն անհեռատես եղանք:

Անցեալին մէջ, Հայ ազատագրութեան յոյսը Եւրոպայի վրայ դնելով հանդերձ՝ թերեւս ոչ մէկ ատեն, ապստամբական շարժում մ'սկսելէ առաջ՝ հայոց օտար բարեկամներուն խօսքը մտիկ ըրած ենք եւ գրեթէ միշտ շարժած ենք անոնց թելադրութիւններուն հակառակ:

Կը հետեւի ուրեմն որ, այդ բարեկամութիւններուն կարեւորութիւնը ճանչնալով հանդերձ, անոնց չանսալէ ետք, զանոնք քամահրելու ոեւէ իրաւունք չենք ունեցած:

Հայոց օտար բարեկամները չի պարսաւելու ուրիշ կարեւոր պատճառ մըն ալ,— անոնց իմաստութենէն չօգտուելնէս զատ, իրենց մօտ ունեցած մեր հրահանգիչի դերը դէշ կերպով կատարած ըլլալնիս է:

Եւրոպայի հանրային կարծիքը եւ անոր դիւանագէտներուն հայասիրութիւնը մշակելու համար, մենք երբէք չենք ունեցած՝ մեթոտիկ, ծրագրուած ու համերաշխ գործունէութեան համանման ընթացք մը: Անհատները եւ կազմակերպութիւնները առանձինն գործած են. Լօտոնի մէջ թափուած ջանքերը չեն համերաշխած Բարիզի մէջ ի գործ դրուածներուն հետ:

Սվազլըի «Հայաստանէն» ետք, Բարիզի Փրօ-
Արմէնեան եւ լ'Արմենին, շատ տարբեր ուղղութիւն-
ներու հետեւած են, մանաւանդ վերջին տարիներուն:
Հայոց օտար բարեկամները, հայկական խնդի-
րը լաւ մը ճանչնալէ առաջ, ճանչցած են հայերու

թերութիւնները, գզուըտուքները եւ ատելութիւնները՝ իրարու հանդէպ:

Կողմներու այս անհամերաշխ վատնումէն առաջ եկած է՝ Եւրոպայի բարեկամներուն մեզի ընծայած պաշտպանութեան շարժառիթներուն զանազանութիւնը:

Հայը իբր հայ չէ պաշտպանուած ամէնուրեք եւ հայոց օտար բարեկամները, իրենց քաղաքական տեսակէտներուն ակնոցովը նայած են հայկական խնդիրին վրայ: Մինչդեռ Անգլիոյ մէջ Կլատսթըն մը, Պրայս մը. Ֆրանսայի մէջ՝ Քլէմանսօ մը, Անաթոլ Ֆրանս մը, Վիքթոր Պերար մը իրենց ձայնը անխտրականօրէն կը բարձրացնէին մեր ազատութեան ի նպաստ, այդ նոյն երկիրներուն մէջ, կանոնիկոս Մէք Քօլ մը, Տընի Քօչէն մը, Ժօռէս մը՝ մեր դատովը կը հետաքրքրուէին, որովհետեւ քրիստոնեայ էինք կամ մաս մը ընկերվարական տարր կը պարունակէինք մեր մէջ, որովհետեւ՝ մեր մէջ կային՝ կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

* * *

Միհրան Սվազլեանի մեծագոյն արժանիքն է եղած, իր չարունակ ուսանելու և պրպտելու զբաղեալ մտքին, իր փիւրըդէօր դիւանագիտութեան կարողութիւնները մշտնջենապէս համերաշխ պահել եւրոպական բոլոր արտայայտութիւններուն զարգացման հետ: Իր ընդունակ ու բաց միտքը յաւէրժական բիսէքթիվիթիի մէջ պահելով է որ անիկա կրցած է հաղորդակցութիւն հաստատել տեւականօրէն՝ հայոց օտար բարեկամներէն ամենէն արժանաւորագոյններուն հետ, եւ անոնց, իր անձին մէջ կրցած է ներկայացնել հայու տիպար մը, որ իմացականա-

պէս այնքան արթուն, այնքան ճապուկ, եւ այնքան կորովիօրէն պարկեշտ էր, ինչքան ճապուկ ու խելացի յայտնուած էին ցեղին լաւագոյն վաճառականները: Սվազլեան, հայը ճանչցուցած է իբրեւ հայ, իր գեղեցկագոյն յատկութեանց մէջ եւ սիրելի՝ ատոնց համար:

Մտահոգ իմացականութիւն մըն է որ անհանգարտ կուզէ շարժիլ իր մէջ: Ասիկա իր ուժերը յաւէրժ թարմ պահելով զինքն ազատած է ժամանակին հետ հիննալէ. այս շարժունութեան շնորհիւ իր ուժերը երիտասարդ մնացած են եւ իր հանդիստ փնտռող ֆիզիքական տրամադրութիւնները հազիւ կրնան զննող աչքերու թագցնել իր իմացականութեան մտահոգութիւնները: Շնորհիւ այս մտքի աշխուժութեան է ահա, որ Սվազլեան հեղ մըն ալ, այս աղէտքի օրերուն, ցոյց տուած է, մեր մէջ, իր քաղաքագէտի յարմարութիւնը, ոչ միայն ազգային միացման գործիք մը՝ այլ քաղաքական նրբութիւններու ալ լայ ռւայր մ՚ըլլալու:

Հոս, հարկ չկայ՝ երկարօրէն նկարագրելու՝ Թէ ներքին գործունէութեանց ի՛նչ դովելի փուլերէ անցնելէ վերջ, անիկա՝ ամերիկահայ կեանքին մէջ յառաջ եկած է վերջապէս, եթէ ոչ իբր միակ կարող անձնաւորութիւնը, մեր դատը ներկայացնելու համար քաղաքական շրջանակներու մէջ, գոնէ՝ ամենէն յարմարագոյնը, ամենէն ճկունը եւ ամենէն փորձառուն մեր ներկայացուցիչներուն:

Ինչ որ իրեն կը պակսի՝ արդիւնաւոր գործ արտադրելու համար, վստահաբար, դրական եւ իմացական, դիւանագիտական կարողութիւնները չեն, այլ՝ իրեն վայել դիրք մը բռնելու համար հարկ եղած միջոցներու պակասութիւնն է, անհրաժեշտ ե-

ված քաղաքական օժանդակութեանց խնայողութիւնն է։ Հայ ժողովուրդը նախանձախնդիր ըլլալու է՝ որպէսզի այս միջոցները եթէ ոչ շռայլօրէն, գոնէ առատօրէն հայթայթուին, որպէս զի Սվազլեան արժանաւորապէս կատարէ Ազգային Միութեան ատենապետի դերը եւ հասնի իր նպատակին, որ ինչպէս ինք կը յայտնէ. «իր կեանքին համակ գործունէութիւնը պսակել է՝ այս վերջին հայանպաստ ջանքերովը։»

Քաղաքական եւ ընկերական մտածումներու եւ վարդապետութեանց ծայրայեղութիւններէն — ըլլան անոնք ազգայնական թէ ընկերվարական ծայրայեղութիւններ — խուսափող այս խոհական մարդը՝ որ կը ձգնի ազգային դէմք մ'ըլլալ՝ արժանի է մեր ամէնուս անխարդախ աջակցութեան, որովհետեւ, անիկա օժտուած է ներկայ կացութիւնն ըմբռնելու այնքան նրբին հեռատեսութեամբ, ինչքան չպիտի կրնար ցուցնել՝ իրմէն իմացականապէս շատ զօրաւոր ոեւէ հայ անհատ, եթէ այդպիսի մէկը գոյութիւն ունենար Ամերիկայի մէջ, այսօր։ Ինչ որ զինք անհամեմատելիօրէն այս կացութեան մարդը դարձուցած է, մտածելու եւ շարժելու ճիշդ այն յաւէրժ պատրաստ տրամադրութիւնն է՝ որ անառարկելիօրէն իր ազդուութեան ապացոյցները տուաւ՝ հայկական ներկայ աղէտքին սկիզբէն, Գերման դեսպան Պեռնսթորֆի ուղղած իր գլուխ-գործոց նամակէն, իր պատրաստած տեղեկագիրներէն, եւ իր՝ Ամերիկեան գիւանին առջեւ դրած վաւերագրութիւններէն ի վեր։

«Ինչ որ արքային է, արքային տանք եւ ինչ որ Աստուծոյ է Աստուծոյ տանք»ը ամէն ատենէ աւելի յիշելու ենք հիմա. եւ Միհրան Սվազլեանի տալու ենք

ամէն ինչ որ՝ արդարօրէն, միա՛յն իրեն կը պատկանի,— գովեստ եւ գնահատութիւն,— առանց նախանձի, առանց փոքրոգութեան, լայնօրէն, անկեղծօրէն, որովհետեւ՝ որքան առատօրէն իրեն չի խնայենք մեր օժանդակութիւնները, այնքան ալ առատաբար եւ պիտի ստանանք անոր իմաստուն ջանքերուն հայաշէն արդիւնքները։

Միհրան Սվազլեան, երբէք վտանգ չկայ որ իր բոլոր կամեցողութեամբ չի ծառայէ մեր ազգային շահերուն, վտանգ չկայ որ հ'ըլլայ՝ ժողովուրդին մարդը, ամէնուն մարդը, եւ, ազգին մարդն ըլլալու իր ճիգերուն մէջ, եթէ կայ վտանգ մը, անիկա ալ՝ իր մասնաւոր շահերուն, իր Վերակազմեալ Հնչակեանի տեսակէտներուն նուազ ժամանակ եւ նուազ հոգածութիւն տալուն մէջ պիտի կայանայ։ Եւ սակայն մեր պարծանքը, եւ, Վերակազմեալ Հնչակեանութեան փառքը պիտի ըլլայ, որ, ազգային տառապանքի ճգնաժամերուն, կազմակերպութեան ծոցէն հանած է եւ կը հանէ ճշմարիտ հայեր եւ ազնիւ գործիչներ՝ որ ազգը միայն կը տեսնեն եւ ոչ անոր հատուածները, ինչպէս Միհրան Սվազլեան կը տեսնէ այսօր։

ՄԻՀՐԱՆ ՍՎԱԶԼԸ՝ ԻԲՐ ԸՆԿԵՐ

Միհրան Սվազլը, իբր ընկեր, հաշտարար ոգիի ազդակ մըն է եղած։ Օտարին հանդէպ, յեղափոխական միութեան հաստատ երես մը ցոյց տալէ ետք, իր ճիգն եղած է — Ամերիկա ոտք կոխելէն ի վեր, ներդաշնակել տարրերը։ Ամէն երկրի մէջ ալ կուսակցական տարբերութիւններ գտնուած են, եւ, սկզբունքի խնդիրն անխախտ պահելով հանդերձ, քաղաքական պարագաներու փոփոխման երեսէն յա-

առաջ եկած տեսակէտներու տարբերութիւնները բոլոր յեղափոխական կազմակերպութեանց մէջ գոյութիւն ունեցած են: Միհրան Սվազլըի պատիւն է եղած, այդ տարբերութիւնները խորունկ խրամատներու չի վերածել, զանոնք լեցնել հետզհետէ փոխադարձ զիջողութիւններու շնորհիւ: Այս ճիգերուն մէջ, անիկա ցոյց տուած է յարատեւութիւն մը, որ եթէ միշտ յաջողութեամբ չէ՛ պսակուած, ընկերներու զգացումները կրցած է պահել ներողամտութեան լաւ մակարդակի մը վրայ:

Անիկա, անտարակոյս, ունեցած է իր նախասիրութիւնները, բայց ինչ ուղղութեան ալ որ հակած է, կէտ նպատակի ունեցած է գործունէութեան տեսակ մը՝ որ ո՛չ միայն ժամանակի ոգիին համապատասխանած է, այլեւ՝ թէ օտարի աչքին եւ թէ ներքին շրջանակներու համար յաւէտ պատուաբեր յառաջ եկած է: Իր խառնուածքէն աւելի իր դաստիարակութիւնը, հակառակ ըլլալով բուռն շարժումներու, անիկա չէ ուզած ուրիշները մղել խիզախութիւններու, եւ, յետոյ ձեռքերը լուալ Պիղատոսի մը կեղծաւորութեամբը: Եւ որովհետեւ, ոչ իր փորձառութենէն, ոչ իր խառնուածքէն կը պահանջուէր կարմիր յեղափոխականութիւն, հաստատ տրամադրութիւններով՝ Սվազլեան՝ առաջին վայրկեանէն առաջադրած է յեղափոխական իմաստութեան եւ ներողամտութեան նախախնամութիւնն ըլլալ, ընկերական շրջանակի մէջ, քան մղիչ ու շարժիչ ուժը գործունէութեան, որուն տարրերը արդէն երբեք չեն պակսած իր կողքին:

Միհրան Սվազլըի ամբողջ ընկերական հոգեբանութիւնը կը գտնենք իմաստունին հին, պատուական խօսքին մէջ. «Ծանիր զքեզ»: Այո՛, ճանչցիր ինքզինքդ՝ նախ իբր մարդ՝ մշակէ կարողութիւններդ եւ զանոնք հասցուր իրենց լիութեան կատարին, բայց գիտակցաբար, եւ չէ թէ անափառութենէ մըղուած: Մտիր ժողովուրդիդ ծառայութեանը մէջ ուժերուդ լման հասկացողութեամբը եւ հոն, կրկին կանգ ա՛ռ պահ մը, ճանչցիր՝ զքեզ շրջապատողները, եւ ա՛ռ անոնց ընդունակութեանց աստիճանը:

Մատաղ տունկը որ քու խնամքիդ յանձնուած է՝ շուտ կը մեռնի, կը թոռմի, ո՛չ միայն իր աճումին հարկ եղած արեւն ու անձրեւը չընդունելով, այլ՝ անվարժ ու խակ ձեռքէ մ՚ընդունելով՝ չափազանց ջերմութիւն եւ սնունդ:

Միհրան Սվազլըի մարդիկն ըմբռնելու կարողութիւնը՝ իրեն ընծայած է ճարպիկութիւնը պարտիզպանի մը՝ որուն հոգածութեան յանձնուած ծաղիկները վտանգ չկայ որ թոշմին՝ իր տուած չափազանց ջերմութենէն ու սնունդէն:

Իր հոգեբանի տաղանդը, միջավայրը լաւ ճանչնալով, յեղափոխութեան վարկը բարձրացուցած է օտարներու աչքին, յանձին իրեն ընծայելով՝ յեղափոխական տիպարին մէկ շատ աղուոր ներկայացուցիչը՝ թէ պաշտօնական շրջանակի մէջ եւ թէ առհասարակ Ամերիկեան հանրութեան առջեւ: Միհրան Սվազլը, հայ յեղափոխութեան այս աննման ծառայութիւնը մատուցանելէ ետք, հայ յեղափոխականին ալ մատուցած է ուրիշ գեղեցիկ ծառայութիւն մը: Անիկա, ընկերներու մէջ մշակած է յարգանք՝ դէպի յեղափոխական գործիչը, որ անհաւատարիմ ծառաներու երեսէն նկատուած է յաճախ իբրեւ վարձկան մը. իրմով, գործիչը եղած է հայրենասիրութեան ճշմարիտ առաքեալը որ, զոհելուն համար, ձրի գործիք մը նկատուելու չէ ժողովուրդէն, եւ որ, գոր-

ծածուելէ ետք, անկլւն մը նետուելու չէ քամահրըւելով, մինչեւ որ կրկին մարդիկ իրեն պէտք ունենան:

Սվազլեան, ուրիշ որեւէ փրոփականտիստէ աւելի՝ պատկառանքի եւ գուրգուրանքներու արժանի ընծայած է բոլոր անոնք, որ, իրենց ներքին դօհունակութենէն զատ, ոչ փառք փնտռած են հանրութեան մօտ, ոչ ալ վարձատրութեանց ետեւէ վազած են: Սակայն, անոնք չեն հասկցուած շատ անգամ, որովհետեւ, ինքզինքնին մոռնալով, ինքզինքնին քամահրելով, վարժեցուցած են ժողովուրդն ալ՝ որ զիրենք չի յարգէ պէտք եղած սիրոյ նշաններով:

Սվազլեան սորվեցուց այդ ժողովուրդին, թէ գործիչը ոչ միայն պատկառանքի առարկայ էակ մըն էր, այլ եւ՝ անիկա իբր շատ թանկագին հայրենասէր մը իրաւունք ունէր՝ իր հօգածութեանցը եւ նուիրումներուն փոխարէն՝ մարդոցմէ սպասել՝ է՛ն քիչը, պատիւ եւ ընկերականութեան բոլոր կարելի ակնածանքն ու ցոյցերը:

Այսպէս՝ հայ յեղափոխութեան վարկը բարձրացընելով օտարին առջեւ եւ հայ յեղափոխականին հանդէպ ակնածանք ներշնչելով հայերու մէջ, Միհրան Սվազլը, արժանի՛ եղած է, ազգին համակրանքէն ետք, յեղափոխութեան եւ յեղափոխականին ալ անկեղծ սիրոյն:

ՏՈՔԹ· Յ· ԾՈՎԻԿԵԱՆ

ՏՈՔԹ· Յ· ԾՈՎԻԿԵԱՆ

Յովհաննէս Ծովիկեան նոր դէմք մըն է, որ կը
խոստանայ հիննալ, անկեղծ, խելացի եւ անխոնջ
ջանադրութեան մը մէջ:

Կը բաւէ՝ իր մանկական ըլլալու ատրճան
թարմ, լեցուն ու կարմրուկ թուշերուն, համարձակ
աչքերուն եւ Բօլիթիըննի կեցուածքին նայիլ՝ հա-
մոզուելու համար, որ իր մէջ կը տիրէ անկախ ըլ-
լալու զօրաւոր զգացում մը, որ միայն կրնայ օգտա-
կար ըլլալ ժողովուրդին, ինչքան ատեն որ իր հայ-
րենասիրութիւնը կը յայտնուի կեղծիքէ լիովին զերծ
եւ ուղղամիտ:

Այնիւ ըղձանքներով տոգորուած դէմքին նման
բաց եւ պարզ է իր հոգին: Տոքթ· Ծովիկեանի հետ
կարելի է վիճիլ, կռիւ ընել, եւ կրկին զգալ՝ թէ
սրտին մէջ չարութիւն չկայ, թէ կը պայքարի խըղճ-
մըտանքին համեմատ, առանց իր անձնական վարուե-
լակերպին մէջ նշմարելու հանրային կեանքի պայ-
քարներուն տպաւորութիւնը:

Անկեղծութիւն եւ ուղղամտութիւն, իր մէջ այն-
պէս մը շաղուըուած են ուրեմն, որ իր վրայ ոչինչ կը
տեսնես սլքտացող բնաւորութեան նմանող: Իր խո-
շոր աչքերը՝ ազատ ու անվախ կերպով՝ ճշգրտօրէն
կը պատմեն կեանքն ու մարդիկ ըմբռնելու անխաթար
ըղձանք մը:

Տոքթ· Ծովիկեան մէկն է այն նկարագիրներէն,
որ վէմի պէս կարծր եւ միանգամայն դիւրազգած ըլ-

լալով, սիրուելու համար պէտք ունին խորապէս ճանչցուելու, եւ, սիրելու համար ալ՝ ճանչնալու։ Իր նկարագրի կարծրութիւնը կ'արգիլէ որ զինք լաւ մը ճանչնաս եւ գերազգած ըլլալուն համար ալ՝ ինք չի կրնար շուտով ճանչնալ։ Սակայն, մէկ բանի մը միշտ վստահ ես՝ թէ իր ուշիմ միտքը եւ խոհուն տրամադրութիւնները, զննելով կեանքը, վերջի վերջոյ՝ շնորհիւ իր անկաշառ խղճմտանքին, պիտի յաջողին ուրիշներու մէջ գտնել պատասխանը՝ իր մէջ ապրող անկեղծ հայրենասիրութեան։ Կը հետեւի որ, իր միտքը բաց է ամէն ազդեցութեան, սակայն, իր խառնուածքը աննշմարելիօրէն էմբիւլսիվ բան մ'ունի, որուն ենթակայ, Ծովիկեան տրամադիր է արագ մտածելու եւ շարժելու, առանց պահ մը ինքնամփոփուելով վերլուծելու, իր կրած առաջին տպաւորութիւնները։ Կը կարծեմ որ, հակառակ հանդարտ երեւոյթին, կայծկլտուն բնաւորութիւն մ'ունի եւ առոր երեսէն կեանքը դեռ մէկ անկիւնէ կրցած է տեսնել. հոգեբան պիտի ըլլայ՝ երբ դառնայ փորձառու բժիշկ։

Շնորհիւ սակայն խանդավառ այս խառնուածքին, անիկա, ոչ միայն յամառօրէն փարած է իր հաւատամքին ու համոզումներուն, այլ նկրտած է զանոնք թարգմանել ժողովուրդին՝ այն տեսակ բառերով, որոնք իր մէջ կը մատնեն բնածին ու բնական ատենախօս մը։ Իրեն յատուկ կերպովը պերճախօս է, որովհետեւ, երբ իր բառերը շրթունքներէն կ'իյնան՝ մուրճի մը ծանր հարուածներուն նման, անոնք կը տպաւորեն, պարզ, յստակ ու համարձակ ըլլալով։ Իր պերճախօսութիւնը ամբողջ էութենէն կը բղխի, պայմանադրական չէ, հաւատաւոր եւ լեցուն է, ժողովրդային եւ անսեթեւեթ է։

Տարակոյս չկայ որ, սրտանց խօսելու եւ կորովով արտայայտուելու այս ձիրքը Ծովիկեանի, իրեն պիտի դիւրացնէ յեղափոխական դաստիարակիչի այն ազնիւ դերը՝ զոր ստանձներ է յօժարակամ, պայքարին մէջ խոյանալով՝ մաքուր սրտով, ազնիւ անշահախնդրութեամբ, գովելի փառասիրութիւններով։ Ան՝ իր հոգին դրած է գործին մէջ, յոգնիլ չի գիտցող կամեցողութեամբ մը, չեղիլ չ'ընդունող բոլորանուէր հայրենասիրութեամբ մը, որ զինքը հետզհետէ սիրելի պիտի դարձնեն բոլոր խորապէս անկաշառ հոգիներուն։ Ասոնց կարգին, մենք, հաճոյքով ու վստահութեամբ պիտի նայինք իր աստղին, որ նոր կը փայլի՝ թէեւ հին կրակով՝ իր աստղին որ պէտք է բարձրանայ եւ հասնի իտէալի այն բարձր հորիզոնին՝ որուն իր բաղդի կառքը կապելու է ամէն հայ հայրենասէր, ամէն ազգային գործիչ։

Յովհաննէս Ծովիկեան մէկն է մեր ապագայի յոյսերէն եւ այս տողերը նուիրեցինք իրեն, հրապարակաւ յայտնելու համար մեր վստահութիւնը, թէ՝ ուժը որ իր անկեղծ սրտին մէջ կը խլրտայ, պիտի գիտնայ զօրանալ ու աճիլ՝ մեր բոլոր նուիրական նպատակներուն փառքին համար, մեր բոլոր հայրենասիրական իտէալներուն յաղթանակը պանծացնելով։

Այս ուժը, արդէն հիմնուած է՝ լեցուն, դիմացկուն եւ խիստ, յամառ եւ աշխատող անձնականութեան մը տրամադրութիւններովը։ Յովհաննէս Ծովիկեան ինքզինքը շինած ու կազմած է ինքնօգնութեամբ եւ այս տեւական աշխատութիւնը իր բարոյական նկարագրին ջիղերն ու մասները ընծայած է այնքան սեղմ, այնքան հաստատուն, ինչքան սեղմ ու տոկուն կ'երեւի ինք Ֆիզիքապէս։

Յովհաննէս Ծովիկեան, ինքնինքն *արժէք ունեցող տղայ մըն է, ներքին զօրութիւններով եւ ներքին կեանքով մը տոգորուած, եւ այս ներքին կեանքին՝ ա՛յնքան սնունդ կուտայ իր հարազատ իմացականութիւնը, ինչքան՝ անոր չող կուտան՝ իր սրտին գեղեցիկ յատկութիւնները, որոնց շնորհիւ անիկա պիտի սիրուի բոլորէն, թէ իբր մարդ, թէ իբր հայ եւ թէ իբրեւ յեղափոխական։*

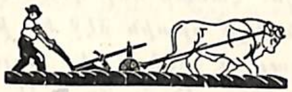

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեան անունը նորերուն ոչինչ կը պատմէ, եւ, ինծի տրուած է յաճախ ներկայ գտնուիլ պարագաներու, ուր, պատանիներ, աղուամազը ծնօտնուն վրայ, դիմացը յեղափոխութեան վրայ ճառած են, իրեն բաներ սորվեցնելու ճիգեր ընելով։

Տէր Յովհաննէսեան, հիներուն համար յեղափոխականի խտէալ տիպարը եղած է, եւ իր անձին մէջ մարմնացուցած է զինուորը, որուն համար Ալֆրէտ Թէնիսըն կ՚ըսէ.— «Անորը՝ ինչո՛ւն պատճառաբանել չէ, այլ կռուիլ ու մեռնիլ։»

Իր հրաբխալից օրերուն, Վեր. Հնչակեանութիւնը ծնած է Մարտիրոսը, եւ, Մարտիրոսը՝ Հնչակեանութեան գործող բազուկն է յայտնուած։ Բայց որովհետեւ, իր գործունէութիւնը թագուն ուժի մը պէս, լեռան մը ալիքներուն ու մռայլին մէջ եռեփող բոցավառ լավային նման ծածուկ մնացած է, հազիւ նորերը անոր որոտման հեռաւոր աղմուկը միայն լըսած են, ու զինքը չեն ճանչնար։

Եւ սակայն, զարմանալի արութեան մը փոքանսիէլը կը պարունակէ ան, միացած՝ ամենէն լուրջ համեստութեան։ Միհրան Սվազլեան ինծի շատ հեղ դիտել տուած է, ակնարկելով Մարտիրոսին, թէ «Ռոպէսպիէռի շարժումներն ունի»․ ու ես կ՚աւել-

ցընեմ, թէ՝ Մարալին ալ անկեղծ ժողովրդասիրութիւնն ունի, եւ եթէ չիտակ է առաջինին պէս զինքը կոչել՝ «արդարադատը», կ'արժէ որ՝ իրեն տանք նաեւ՝ երկրորդին տիտղոսը՝ «ժողովուրդին բարեկամը:»

Սակայն, ինչպէս Ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան այս արեւ դէմքերուն հերոսութիւնը բռնապետութեան բաղխելով դուրս պոռթկաց, այնպէս ալ, Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեանի նկարագրին Պողպատը՝ վտանգին բաղխելով է որ իր տոկունութիւնը ցոյց տուած է: Զինուորի մը հասկնալի լեզուով խօսելով, Մարտիրոսը կը նմանի ծայրայեղօրէն պայթուցիկ տարրերով առլի Թօրփիյլի մը, որուն զօրութիւնը խաղաղ ջուրերուն տակ անյայտ է եւ այն ատեն միայն ահեղ գոռումով ու դղրդիւնով կը պայթի՝ երբ դիմադրութեան կը հանդիպի: Անոր ազդեցութիւնը յեղափոխութեան մէջ՝ գաղտնի՝ այլ հուժկու ելէկտրական բօթանսիէլներ պարունակող հոսանքներուն նման՝ թափանցելով՝ կազմակերպութեան մկանունքներուն ու ոսկորներուն մէջ, խորհրդաւոր սարսուռով մը զօրացուցած են անոր ապրող ջիղերը եւ ցնցած են անոր թմրութիւնը:

Շատ համեստ նկարագիր մը կայ Հոմերոսի հերոսներուն մէջ,— Պատրոկլէսը,— որուն երբեմն նմանցուցեր եմ Մարտիրոսը: Եւ Պատրոկլէս Աքիլլէսի բարեկամ,— ինծի կը յիշեցնեն — Վահէն ու Մարտիրոսը: Մէկը ամէնուն ծանօթ, ամենէն կտրիճ ճանչցուած, ու պաշտուած ռազմիկն է, միւսը՝ անոր բարեկամն ու խորհրդակիցը, որ միշտ գաղտնիքի եւ համեստութեան ստուերին մէջ ծածկած է իր աղուոր դէմքը, որ անծանօթ մնացած է թէ կազմա-

կերպութեան մէջ, թէ դուրսը, բայց հաւատարիմ տեղապահի մը պէս՝ միշտ վտանգը դիմագրաւած է, իր բարեկամին բացակայութեանը: Վահէի յեղափոխական հաւատքը՝ Մարտիրոսի հոգիին մէջ, կը խորհրդանշուի՝ Աքիլլէսի անպարտելի զրահովը, զոր Պատրոկլէս հագած ճակատամարտ տուաւ Տրովադայի ռազմիկներուն դէմ:

Յեղափոխականի ուխտ ըրած ատեն, զինուորի ուխտն էր ըրեր՝ իր խղճին հնազանդելու համար եւ իր կեանքէն վազ էր անցեր: Այդ վայրկեանէն, հետըն ունենալով քանի մը ընկերներ.— խիզախ Ծիմ Զանդալեանը, մռայլ մանուկ Յովսէփեանը, զայրացկոտ Յովհաննէս Աֆարեանն եւ ուրիշներ ալ զորս չեմ յիշեր, անխկա վտանգը դիմագրաւեր էր անդադար, առանց պահ մը մտածելու՝ իր ապագային, իր ընտանիքին եւ թարմ կեանքին հաճոյքներուն վրայ՝ սկսեալ մատղաշ տարիքէն, իր արթուն երիտասարդութենէն, որ աշխարհը մանուկի մը սրտովն ըմբոշխնած է միայն: Բոլորն ալ՝ թէ կեանքը, թէ երիտասարդութեան յոյսերը, թէ ընտանիքը, համոզուեր էին, միանգամ ընդ միշտ, թէ Մարտիրոսը իրենց չէր պատկաներ, եւ համակերպեր էին ամէն վայրկեան, անոր կռուելով քաջի նման իյնալու մտածումին: Ու մունջ՝ թողեր էին որ, քանի որ միտքը ազգին համար ծառայել դրած էր, մեռնէր՝ այդ նուիրական սպասաւորութեանը մէջ:

Զոհաբերուելու այս մտածումը լեցուցած է Մարտիրոսին համակ գոյութիւնը, իր կեանքը նմանած է խռովեալ ովկէանի մը ահեղ ալիքներուն վրայ տատանող նաւու մը, որ կ'զգայ իր վերջնակա-

նապէս փշրուիլը ու խաղաղ նաւահանգիստի մը ծոցը ամուր խարիսխ նետելով հաստատուիլը երազ մը կը նկատէ: Բայց Մարտիրոսը՝ ո՛չ ալեկոծեալի մը յուսահատութեամբ դիմագրաւած է վտանգն ու մահը, ոչ ալ պայքարի խուժած է Ֆաթալիստի մը համակերպող եւ հլու ճակատագրականութիւնովը: «Վախկոտները, ըսած է Շէյքսփիր՝ Կեսարի բերնով, իրենց մահէն առաջ բազում անգամներ կը մեռնին. կտրիճը մէկ հեղ միայն կ'առնէ մահուան համը:» Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեան այս կտրիճին պէս նկրտած է մահը ճաշակել՝ իր պարտականութեան նուիրուելով լման անձնուրացութեամբ:

* * *

Ըսի թէ Մարտիրոսը Վեր. Հնչակեանութեան բազուկը եղած է, գործող եւ արիւնելու յօժար բազուկ մը:

Անիկա եղած է նաեւ յանդուգն ձեռնարկները ծրագրող ուղեղն եւ յեղափոխական ուժերն համադրող, կազմակերպող եւ շարժման դնող մտածումը: Արարածը, գործիքը, իր մէջ, յայտնուած է նախ արարիչ ու կը նմանի, կրկին, այն համեստ արհեստաւորներուն, որոնց մէջ ժողովուրդին հանճարը եւ հայրենասիրական ներշնչումը ծնցուց՝ Ֆրանսական յեղափոխութեան իսկական ախոյեանները,— Ֆօրթինէ Թրիւպէր մը, Կամլէն մը, պարկեշտ աշխատաւորներ, զորս անմահացուցած է Անաթօլ Ֆրանս իր Աստուածները ծարաւ են գործին մէջ:

Եւ եթէ հայ ժողովուրդն ալ, Ֆրանսականին պէս, համայնական ոգի ցոյց տուած ըլլար իր գերութեան շղթաները փշրելու համար, Մխոներն ու Մարտիրոսներն էին՝ որ պիտի ապահովէին անոր յաղ-

թանակը եւ ոչ մենք՝ գրողներս ու խօսողներս:

Իբր կազմակերպող ու ծրագրող, վճիտ ուղեղ մ'ունի Տէր Յովհաննէսեան. իր բլանները, իր մտածումները պայծառ են, հաստու են, լաւ համադրուած են, մեթոտիկ են: Մարդոց, իրերուն, եւ իր գործողութիւնները շրջապատող պարագաներուն յստակ ըմբռնումն ունի ան եւ մտաւոր խաւարի մը մէջ չի շարժիր: Եթէ «Ռոպէսփիէռի շարժումներն ունի, Սէն-Ժիւսթի գլիր քըթ բառերն ու բացատրութիւնները կը գործածէ, զանոնք պատկերացնելու զօրաւոր կարողութիւնով մը: Եւ եթէ մեր ազգային կեանքը յեղափոխուելով ստեղծէր նման պարագաներ, մեր ալ ուժերը, մեր ալ յեղափոխականները բաղդատութեան շատ մօտ եզրեր պիտի ներկայացնէին վերոյիշեալ օտարներուն հետ: Որովհետեւ, շատ հեղ պարագաներն են որ մարդը կը շինեն եւ ոչ թէ իմացական կարողութիւնը, դաստիարակութիւնը և մտքին բոլոր ստացական զարդերը որ, դժբաղդաբար, հայ յեղափոխութեան մէջ կարծես արտադրած են միայն վարձկաններ, չառլաթաններ եւ փառասէր անձնամոլներ:

* * *

«Երիտասարդ մը կայ հոս, որ Ամերիկայի մէջ իմ նախախնամութիւնս եղաւ» կը գրէր ինծի Մուշեղ Շահինեան քանի մը տարիներ առաջ: Եւ կ'աւելցնէր որ, օր մը, եթէ զայն ճանչնայի, պիտի սիրէի զինք:

Երբ զինքը ճանչցայ, իր համեղ, պարկեշտ, յաւակնութենէ զերծ, բաց-սիրտ եւ բաց-ձեռք բնաւորութիւնը, զիս բացարձակապէս հմայեց: Այնքան անուշ, հանդարտաբարոյ եւ առաքինի է որ, կարելի չէ զինք խանդաղատանքով չի սիրել, եւ, թէպէտ իմ տարիքիս, այլեւս անհնար է շինել նոր բարեկամու-

թիւններ, որ անշահախնդրութեան վրայ հիմնուած ըլլան, Մարտիրոսին հետ, առաջին վայրկեանէն, քար քաշելու աւելի՛ յօժար էի, քան՝ ուրիշի մը հետ խնճոյքի նստելու:

Շատ ազուոր նկարագիրներ կան որ անկեղծ են, բայց զուրկ փափկանկատութենէ. չիտակ կը խօսին, բայց անհարկի կերպով կը վիրաւորեն, շատեր՝ վարդի պէս բուրումնաւէտ բնութիւն մ'ունին, սակայն իրենց խնկաւէտութեան սիրուն՝ խայթող փուշերնին ալ կ'ուզեն մորթդ մխել: Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեան անկեղծ է խորապէս՝ բայց բարի եւ փափուկ, զգուշաւոր անկեղծութիւն մը ցոյց կուտայ:

Արեւի պէս չէնչող այս բնաւորութիւնը զինքը դերազանցօրէն ընկերական տղայ մ'ըրած է, անոր մէջ ի յայտ բերելով նմանապէս նկարագրի բացարձակ պարզասրտութիւն մը, որ իմաստուն է, խոհուն է եւ գիտէ, համեստօրէն իր արժանիքները ծածկելով հանդերձ, պահպանել իր հոգիին խրոխտութիւնը, վեհութիւնը եւ չի գռեհկանալ: Անորը ուղեղի դատարկութենէն ծորող պարզասրտութիւնը չէ. ասիկա կարողութիւններուն լման գիտակցութենէն կը բղխի, որպէս զի իր անձը օրինակ մը ըլլայ իմաստուն խոնարհութեան եւ ոչ իմաստակութեան:

Ու այս պարզասէր խոնարհամտութիւնը, այն աստիճան ծայրայեղութեան հասցուցած է Մարտիրոս, որ մինչեւ անգամ իր սրտակից բարեկամները, կատարեալ տգիտութեան մէջ է պահած յեղափոխութեան համար իր կատարած քաջութիւններու մասին: Պարծենալը անարգ չռայլութիւն մըն է իրեն համար, որուն մէջ իր արութիւնը պիտի տուժէր: Եւ լռիկ խրոխտութենէ տարբեր հպարտութեան մը ցոյցերը տալը, նոյնիսկ՝ իր արժանիքները չի ճանչնալով զանոնք անգիտացողներուն հանդէպ, ինքզինքին նկատմամբ տածած իր իսկ անձնական յարգանքը պիտի նուազեցնէր: Առիթ մը չի կրնար հպարտութեան նշաններ ցոյց տալ՝ նապաստակներու հանդէպ եւ նոյնիսկ մարդոց հանդէպ՝ որ զառածեղին երկաթ ճաղերուն առջեւ ինքզինքնին ապահով զգալով, նեղել կը կարծեն զինք՝ ծիծաղելի աղմուկներով:

ԴՐՕՇԻՆ ՏԱԿ

* * *

Պարտականութեան ձայնին եւ հայրենեաց կոչին հնազանդելու յօժարութիւնը, Ամերիկայի մէջ անցուցած կեանքը ուխտաւորի մը պատրաստութեան շրջանն ըրած է իրեն համար եւ իր մէջ մշակած է՝ խորհելու արագութիւն մը՝ որ կը հաւասարի իր դրական արագաշարժութեանը: Կարելի է զինքը նըմանցնել Օթելլօյի մը որ, անգամ մը զարնել որոշելէ ետք, այլեւս կանգ չառներ յետադարձ ակնարկ մը նետելու համար բազուկը շարժման դնող շարժառիթներուն վրայ, հերիք է որ անոնք անհատական նկատումներէ դրդուած չըլլան: Կարելի է ըսել՝ թէ երբեմն շատ յանդուգն է, ու խառնուածքով դիւրագրգիռ ըլլալուն, աւելի զինուորի պէս կը գործէ, քան քաղաքագէտի նման կը մտածէ: Խորամանկութիւն չունի. քաջութիւնը, իր մէջ, ամէն բանի տեղ կը բռնէ: Ազուոր զօրավարի մը խմորովն է շաղըւած, բայց պատերազմի դաշտէն դուրս, մանուկի մը հոգիին միամտութիւնն ու մաքրութիւնը կը մատնէ, եւ կոյս աղջնակի մը պարկեշտ ամչկոտութիւնը: Համեստութիւնն ու պարզասիրութիւնը թերեւս աստիճան մը իրմէն վերցուցած են իր ուժերուն վրայ ունեցած ինքնավստահութիւնը. քնացող վագրի մը կը նմանի զոր իր զօրութեան մէջ արթնցնելու համար

վտանգը պէտք է նախ փարատէ իր Թմրութիւնը։ Խոհեմութիւնը առաքինութիւն մըն է իրեն համար, որ քմահաճօրէն կը գործածէ. երբեմն աւելորդ զարդի մը պէս մէկդի նետելով զայն եւ երբեմն ալ անոր պինդ փարելով անհարկիօրէն։

Հաւատարմութիւնը՝ թէ յեղափոխական եւ թէ անհատական յարաբերութեանցը մէջ, անզուգական ընծայած է իր ընկերակցութիւնը։ Անիկա իր նկարագրին ճառագայթը՝ լուսաւոր շողն է, որուն կը բացուին բարեկամութեան ծաղիկները։ Անիկա մագնիսն է իր սրտին որ կը քաշէ բոլորին համակրութիւնը։ Եւ երբ, իրեն կը միացնէ, անխոնջ ու ջղապինդ, քրտնաջան ու կորովի աշխատասիրութիւն մը, մագնիսը կ'ստանայ արեգակի մը ձգողականութիւնը, որուն ելեկտրական անտեսանելի ջիղերը իր բոլորտիքը հաստատուն ու յարաշարժ կը պահեն սէրերու ապրող աշխարհներ։ Երբեմն, այդ հաւատարմութեան ուժը բռնապետի մը ձեւերն առնելով՝ կը հրամայէ, կը սաստէ. յաճախ՝ անիկա խորունկ ու ճշմարիտ սիրոյ մը կրաւորականութեամբը հլուօրէն կը հպատակի։ Սիրելու ուժովդ զինքը կրնաս համոզել, թէեւ յաճախ խստապարանոց է իր յամառութիւններուն մէջ, միայն՝ կը նմանի, երբ յուզուած ու զայրացած ըլլայ, այն ամեհի եւ փրփրերախ ալիքներուն, որոնց կատաղութեանը դէմ կը փըշրուին՝ եթէ չանդգնիս զիրենք դիմագրաւել եւ որոնք հանդարտելով իրենց միապաղաղ ու ջինջ ծփանքները կը տրամադրեն քմահաճոյքներուդ, եւ բարեկամական շոյանքիդ։

* * *

Այս բոլոր առաքինութիւններուն մէջ, Մարտիրոսին յեղափոխական ձեռներէցութիւնը գոնէ, որ՝

պղտոր ստուերներու մէջ փայլող գիսաւոր աստղի մը նըման փայլած է, իր աղբիւրը ունեցած է։

Մարտիրոսին հայրը, կտրիճութեան մարմնացումն եղած է Խարբերդի Քեսիրիկ գիւղին մէջ։ Հսկայ, յաղթակազմ, բարկացոտ եւ իրեն պէս դիւրագրգիռ ու յամառ, դողացնելով գիւղացիները, արհամարհելով Թուրքերը եւ իր հերգիւղոսի ծիծաղը պտտցնելով «Ճինլի Տէրէի» խորհրդաւոր, ստուերոտ եւ ահազդու անտառներուն վրայ։ Նոյնիսկ սարսափ ազդելով իր պապուն, որ բնութեան գաղտնիքներուն հետ խօսող, հիմակուան սպիրիթիստներուն նախակարապետը եղած է՝ եւ ի զուր իր ոգիներուն ահովը դրօշմել ուզած է Մարտիրոսին լուսամիտ և հսկայ հօրը թերեհաւատ անվեհերութիւնը։

Յետոյ՝ կայ իր հօրեղբայրը, պատուական եւ ոսկեժպիտ Գասպար Ամուն, իր մշտադալար երիտասարդութեանը եւ արեւոտ զուարթութեանը մէջ, — սրամիտ ու զուարճախօս Գասպար Ամուն, որ, հայ կնիկներու այդ գեղափթիթ ծաղիկին, Արուսեակի հետ, եղած են խաղաղ եւ առատասրտութիւն բղխող հանդրուան մը յեղափոխականներուն համար։

Այդ քսան Գրէնաթլընը ի՛նչ օրեր է տեսած, եւ անոր եռեւի նեղկակ մասը ի՛նչ խորհուրդներու, ի՛նչ ծրագիրներու, ի՛նչ անձկութեանց եւ յոյսերու, ի՛նչ հայրենասէրներու ներշնչումներովն է Թրթըռացած. անոր խորհրդաւոր եւ մութկեկ մթնոլորտին ամէն մէկ հիւլէն ծանրաբեռնուած է Հնչակեանութեան հերոսներուն բարձրաթռիչ բաղձանքներովը— Մխօն, Զիթճեանը, Շահինեանը, եթէ այսօր գային, անոր խոռոչներուն մէջ տակաւին պիտի լսէին իրենց զուարթ ու գոռ ձայներուն արձագանքները, որ մեղի կը խօսին չարունակ։ Ու Վահէն, Ղեւոնդ

Վարդապետը, Տոքթ. Արշա՛կը. ասոնք ալ տարիներով իրենց կեդրոնատեղին ըրած են զայն, Գասպար Ամուրին հովանաւորող նախախնամութեանը ներքեւ:

Ահա՛ այս հաւատքով առլի մթնոլորտին մէջ է որ ապրած է Մարտիրոսն ալ: Խարբերդի Եփրատ Գոլէճին պտուղը, անիկա քան Գրէնսթընի պատմական միջավայրին մէջ է որ պահած եւ ճոխացուցած է իր նկարագրին հօրենական ժառանգութիւնը:

Ու մատաղ պատանիէ մը, անիկա աղուոր հասակը վեր նետած է հասուն երիտասարդութեան մէջ, համեղ ու շիկահեր գլուխով, լայն ճակատով, կորովի ծնօտով եւ վարդագոյն այտերով, որոնց վերեւ, երկու խարտեաշ եւ ուշիմ, մեղմ ու երբեմն ալ մելամաղձոտ ու խոհուն աչքերը, իրենց ժպիտը կը պլտըտցնեն, փիփին սիկառներու կապուտակ մուխին մէջէն, մշուշապատ խաղողին, նրբերանգ, բոսոր խնծորներուն եւ ոսկեփոշի նարինջներուն վրայ:

Ամերիկա գալէն առաջ, Գարեգին Զիթճեանն է որ իրեն մատակարարած է, երկրին մէջ, յեղափոխական հաւատամքի հաղորդութիւնը: Ան է որ ջերմեռանդ եւ մաքուր ձեռքով մը, անոր անմեղ շրթներուն վրայ է դրած հայրենի զոհաբերութեան արիւներանգ գինիին մէջ թաթխուած նշխարի օծուն բեկորը: Գարեգին Զիթճեան, զինք ճանչցողներուն համար բոլորանուէր առաքեալի պատուական տիպարը եւ մեր ամէնուս աչքին՝ այլեւս աննիւթացած հայրենասիրութիւններու բուրվառը, որուն մշտավառ կրակին վրայ ամէն մէկս կը թափենք մեր սէրերուն, մեր հաւատքին, մեր յոյսերուն հոտաւէտ խունկերը, Զիթճեան՝ որ երկրի ժողովարաններուն բեմէն բարձրացաւ Ամերիկայի հեռաւոր բարձունքները եւ Նոր Սինայի գագաթէն արտասանեց՝ գաղթական հայութեան՝ փրկարար խօսքեր, Զիթճեան՝ որու հոգին, այսօր բաժնուած, անհամար կրակէ լեզուներու պէս կ'իջնէ մեր ամէնուս գլուխներուն վրայ ու բոցեղէն հրայրքով մը կը շողայ, կը վառի ու կը ներշնչէ, առաջին դաստիարակն է եղած մատաղ Մարտիրոսին:

Մարտիրոս, հազիւ Ամերիկա եկած, իր մտքին մէջ կը կրէ սերմերը Զիթճեանի քարոզութեան. անոնք կ'սկսին երեւնալ, օտար հողի վրայ, առուգութեան եւ կենսականութեան ուժով մը որուն տակ հայրենասիրութիւնը իր մէջ արմատ կ'արձակէ եւ ճիւղեր ու ստուերոտ տերեւներ կը տարածէ: Հընչակեան կուսակցութեան անդամ եղած, իր առաջին ըղձանքն է գործը, շարժումը: Զիթճեան կը գնէ Տիգրիս թերթը եւ զայն կը փոխարկէ Ձայն Հայրենեացի զոր չի կրնար իր միջոցներովը շարունակել: Եւ օր մըն ալ, կ'երթայ կ'իյնայ Բրավիտընս, ուր Մարտիրոսն ու Ղեւոնդ Վարդապետը, ընկերներու օժանդակութեամբ հրատարակչական մը կազմելով, կ'ապահովեն Զիթճեանի Ձայնին շարունակութիւնը:

Արփիար-Տամատեան պառակտումներուն շնորհիւ վայրկեան մը տկարացած, Ամերիկայի շրջանակը կրկին ինքզինքը կը գտնէ Վահէի հզօր ձեռքին տակ: Վահէ կորովի իշխանութեամբ կը վերանորոգէ կազմակերպութիւնը, կը շրջի մասնաճիւղէ մասնաճիւղ, կը հաստատէ, առաջին անգամն ըլլալով, հրապարակային ժողովներու հետ, համակրական ժողովները: Եւ երբ Վահէն կը մեկնի, Մարտիրոս՝ որ ուզած էր զինուորական դպրոց մտնել, կազմած էր Արշակունեաց զինուորական խումբը, եւ կը նկրտէր այդ ուղղութեամբ յառաջդիմել, Վահէի թելադրութեան վրայ, կը պատրաստուի Կիլիկիա երթալ: Այդ օրէն, իր կեանքը մէկ նպատակ կ'ունենայ. իր աչ-

քերը հեռուէն կը նային մէկ երկինքի մը՝ Հայրենիքի երկինքին վրայ: Այդ օրէն, ոչինչ կարեւորութիւն կ'ունենայ իրեն համար ու իր անձը՝ կը հալի, կ'անէանայ հայրենական ըղձանքներու բովէն անցնելով:

Ինչպէս Զիթճեանի, ինչպէս Շահինեանի, այնպէս ալ՝ ան՝ կըլլայ նախախնամութիւնը Մխօյի եւ երբ Շահէնն ալ կ'իյնայ դաւաճան սուրին տակ, ինք՝ աւելի կը գօտեպնդուի ու գոհուողներու վրէժին մէջ՝ կը պայքարի որ սնուցանէ՝ ապրող ընկերներուն յաղթելու եւ աւելի՛ ծառայելու կորովը:

Զարեհ Գոչեանն ու Մարտիրոս, այս շրջանին ու մինչեւ երկար ատեն կը մնան հարուածող ուժերը, մինչ Բարաղամեան եւ Տօքթ. Արշակ կը ներկայանան իբրեւ հաշտարար զօրութիւններ:

Անոնք, Զարեհ երկրին մէջ ու դուրսը, Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեան ամէնուրեք եւ Ամերիկա, իրենց օրինակովը հայ ժողովուրդին կը սորվեցնեն իրենց կեանքին միակ ճշմարտագոյն դասը՝ թէ՝ հարուածներու տակ համբերող ու տոկացող սալը, որուն պատկերն եղած է մեր ժողովուրդը, գիտէ եւ կրնայ, յանձին իր արի զաւակներուն, դառնալ հսկայ մուրճ ու զարնել իր կարգին, եւ իր հարուածներուն արձագանքներն հասցնել՝ խորունկ ու մութ, լուիկ ու հեռաւոր անկիւնները ազգային կեանքին:

Այս կռուող տիպարներուն արցունքը, խառնըւած Զիթճեաններու արիւնին՝ ցօղելու է նոր սերունդին կենսականութիւնը:

Ասոնց հարուածներուն մեղեդին, յուզելու է ջարդերէն ու աւերներէն դուրս ցատկող երիտասարդութեան վրէժխնդրութիւնը: Եւ Մխօյէն, Գոչեա-

նէն, Շահինեանէն վերջ Զանգալեաններու եւ Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեաններու յուսալից սիրտը՝ ապագայ հայութեան պատմելու է ազատութեան սէրը մեռնողներուն:

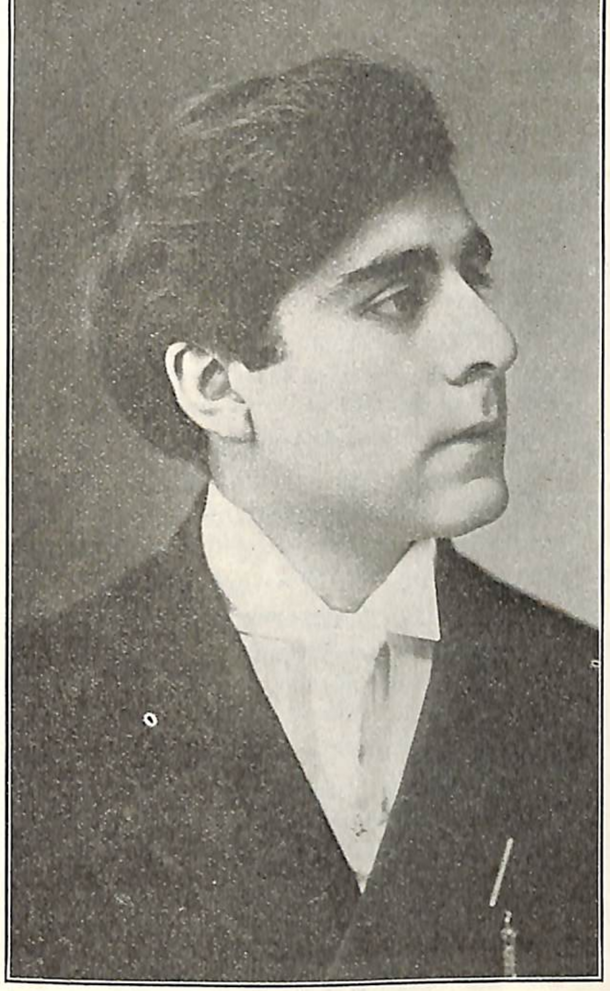

ՀՐԱՉ ԵՐՈՒԱՆԴ

ՀՐԱՉ ԵՐՈՒԱՆԴ

Առաջին տպաւորութիւնս, Հրաչ Երուանդի մասին, համակրանքով եւ, ինչ մեղքս պահեմ, զայրոյթով խառն եղաւ: Զիրար չէինք ճանչնար եւ կուսակցական սին վէճերը ատեն ալ չէին տար զիրար ճանչնալով գնահատելու: Այժմ, բարեբաղդաբար, այդ բոլորն անցած են եւ իր սիրուն երեսը ինծի կ'երեւի՝ երանգուած, այս երիտասարդին խորունկ ըզգացումներովը որ վառ են՝ կրքոտ ըլլալու աստիճան եւ զօրաւոր են, իր պերճախօսութեան հաղորդելու համար չեմ գիտեր ինչ տեսակ լուրջ, խիստ եւ հատու պարզութիւն մը: Իր ատենախօսութիւնը հազիւ հեղ մը լսած եմ եւ այս փակչող խստութեան եւ հատու պարզութեան տպաւորութիւնը մնացած է վրաս:

Անտարակոյս, ասոնք չեն միայն իր պերճախօսութեան տարրերը. ուժ ունի իր խօսքին պարզութեան մէջ եւ դէմքին շնորհները կարծես իրենց թափանցիկ փայլուն շղարշը կը ձգեն շրթունքներէն հատիկ հատիկ դուրս ելլող բառերուն վրայ:

Հրաչ Երուանդի մէջ, աննման՝ Մուշեղ Շահինեանի, կորով մը կայ որ միշտ թագուն կը մնայ: Մուշեղ Շահինեանի էութիւնը համարձակ ու խիզախ զօրութիւն կը պոռթկացնէր: Հրաչ Երուանդ զսպըուած ու պարտկուած ուժ մ'ունի: Խառնուածքով բրիմիթիֆ մըն է եւ դաստիարակութեամբ նոր մը: Թաքթէ զուրկ եւ միանգամայն վարուելակերպի դէ-

ւանագիտութեամբ օժտուած է: Պատրող եւ շուարեցնող է այս վարուելակերպը: Եւ հարկ է նկարագըրին վրայ ձգուած ամպոտ ու անորոշ քօղը պատռել ու զինքն աւելի մօտէն տեսնել, աւելի լաւ ըմբռնելու համար:

Բրիմիթիֆ ու բնազդական ուժերն՝ իր մէջ՝ կարծես կռիւի բռնուած են՝ իր՝ համարձակիլ չուզող, բայց ի բաց ըմբոստանալ ու խիզախել չի կամեցող իմաստութեանը հետ: Երբ բրիմիթիֆը կ'ուզէ խիզախել՝ աշխարհիկը, իր մէջ դաստիարակուած մարդը՝ կը նկրտի սանձել խիզախողը: Իր մէջ միացած են գաղափարապաշտ ու վարպետորդիօրէն դըրական երկու բնութիւններ. անոնցմէ մէկն իրեն կ'ըսէ՝ գործէ, արշաւէ. իսկ միւսը՝ կա՛նգ առ: Հետեւաբար, իր խանդավառութեան եւ յուզումի պահերուն ալ, երբ պերճախօսութիւնը դիւրաւ կը հասնի բռնութիւններու եւ կը գործէ լեզուի անխոհեմութիւններ, բան մը իր մէջ, բնածին քաղաքագիտութիւն մը, բնազդական փաստաբանութիւն մը զինքը կ'ազատէ անպատեհօրէն արտայայտուելէ:

Վստահաբար այս կարողութիւնները իրեն կը դիւրացնեն բոլոր գովելի ջանադրութիւնները: Հըրաչ Երուանդի խառնուածքին ամենէն աչքառու յատկութիւնը՝ աշխատելու, վազվռտելու, գործի հասնելու յօժարութիւնը, ամենէն օգտակար յատկանիշն է իր հանրային կեանքին:

Առաջնորդելու եւ գործեր վարելու այս երջանիկ փառասիրութիւնը, վստահաբար յենած է փայլուն իմացականութեան մը վրայ, որ հետզհետէ, կեանքի փորձառութեանց բովէն անցնելով իր մէջ պիտի զօրացնէ սրտին կարողութիւնները եւ ինչ որ իր երիտասարդութեանը փայլուն էր առաւելապէս՝

պիտի դառնայ իր հասուն տարիքին՝ զօրաւոր՝ կեցուածքով եւ նկարագրով: Պայծառ ու փայլուն նկարագիրները կը նմանին ամառ օրուան մը շողուն աստղերուն, որոնց փայլը աւելի հմայիչ, աւելի դիւթականօրէն աղու կը դառնայ՝ երբ անոնք կը պճլտան ու կը վառին աւելի խորհրդաւոր, աւելի մթնշաղ եւ աւելի խորապէս խաղաղ իրկուան մը երկինքէն:

Հրաչ Երուանդ վստահաբար պէտք չ'ունի մեր քաջալերանքին այս տեսակ տեւական, լուրջ եւ անուշ հրայրքով մը պսպղացող աստղ մը դառնալու համար, սակայն անիկա պէտք ունի մեր գնահատութեանն ու անխախտ սիրոյն, որպէս զի՝ խմբագրի եւ ազգային գործիչի այն փուշով ու տատասկներով ծածկուած ճամբան՝ զոր կորիճ քայլերով կը կոխկռտէ, ըլլայ լուսաւոր շաւիղն ու ծիրկաթինը փառաւոր գլխակի մը՝ որուն ուժովն ու կրակովը կը մաղթենք որ ան յայտնուի հետզհետէ:

Անիկա պէտք ունի նաեւ մեր յարգանքին, որովհետեւ երիտասարդ է եւ գովեստի արժանի: Եւ մեր ծափահարութիւնք զինքը զօրացնելու եւ մղելու են՝ ոչ թէ խենթ փառասիրութեանց մէջ, որ միտքը կեղծ սնունդով կը կերակրեն եւ հոգիին՝ սիրոյ եւ բարեկամութեան պապակը կ'աւելցնեն, այլ անշահախընդիր եւ բոլորանուէր ճիգերու, որոնց հայրենասիրական օգտակարութեան գրաւական և անժխտելի ապացոյց կը կազմեն արդէն, իր կեանքը՝ իբրեւ Ձայն Հայրենեացի երբեմն, եւ այսօր ալ Պահակի խմբագիր, իր մասնակցութիւնը՝ մեր բոլոր շրջանակային եւ պատգամաւորական գործունէութեանց, իր վաստակներն իբրեւ գործիչ՝ երբ կը շրջէր գաւառէ գաւառ, Պոլսէն Շապին Գարահիսար, Խարբերդ, Ա-

բարկլր, Զնդուշ, Բալու, Զմշկածակ, Տիգրանակերտ եւ հին աշխարհէն նոր Ամերիկան։

Եւ երբ այս բոլորին վրայ բարդենք, թէ՝ Եփրատ Գօլճճի ուսանողութենէն վերջ, թէ՝ Պօսթընի իրաւաբանական համալսարանին շրջանաւարտութենէն եւ փաստաբան ընդունուելէն ետք, եւ այդ ուսանողութեան յաղնեցուցիչ ու դժուարին պարագաներուն ատեն ալ, Հրաչ Երուանդ շարունակ միջոց գտած է մասնաճիւղէ մասնաճիւղ վազելով՝ յեղափոխական խօսքը տանելու այն մանկական եւ անուշ ընկերներուն, որոնց անմեղ հայրենասիրութիւնը միակ քաջալերանքն է եղած ամէն գործիչի յուսահատեցուցիչ պայքարումներուն մէջ, երբ կըսենք՝ ասոնց վրայ կ՚աւելցնենք նաեւ՝ մէկն այն կարեւոր ծառայութիւններէն զոր Հրաչ Երուանդ ապահովաբար մատուցած է Վեր. Հնչակեանութեան, զայն եթէ ոչ միշտ միացած, այլ դժբաղդ վայրկեաններուն լման պահելու ծառայութիւնը, այս երկտասարդ խմբագրին ու սիրուած պերճախօսին գովեստն ընել՝ մեզի կը թուի պարտականութիւններուն ամենէն հաճելին եւ ամենէն գեղեցիկը, որովհետեւ ամենէն անկեղծն է եւ ամենէն իրաւացիօրէն զերծը՝ կողմնակալ շողոքորթութենէ։

Լոյսով եւ ստուերով շաղուըւած դէմք մըն է Հրաչ Երուանդ։ Պատահած է որ՝ ոմանք, այդ դէմքին միայն լոյսն են տեսած, իսկ ուրիշներ՝ միայն ստուերը։ Մենք ջանացինք՝ թէ ստուերը ցոյց տալ եւ թէ լոյսը շողացնել, ակողմնակալ եւ անկեղծ եղբայրսիրութեամբ մը բանալով իր հոգին՝ որմէ միայն, եւ ոչ թէ մեր արուեստէն, ան առած է իր նկարագրին թէ շողը եւ թէ շուքը։

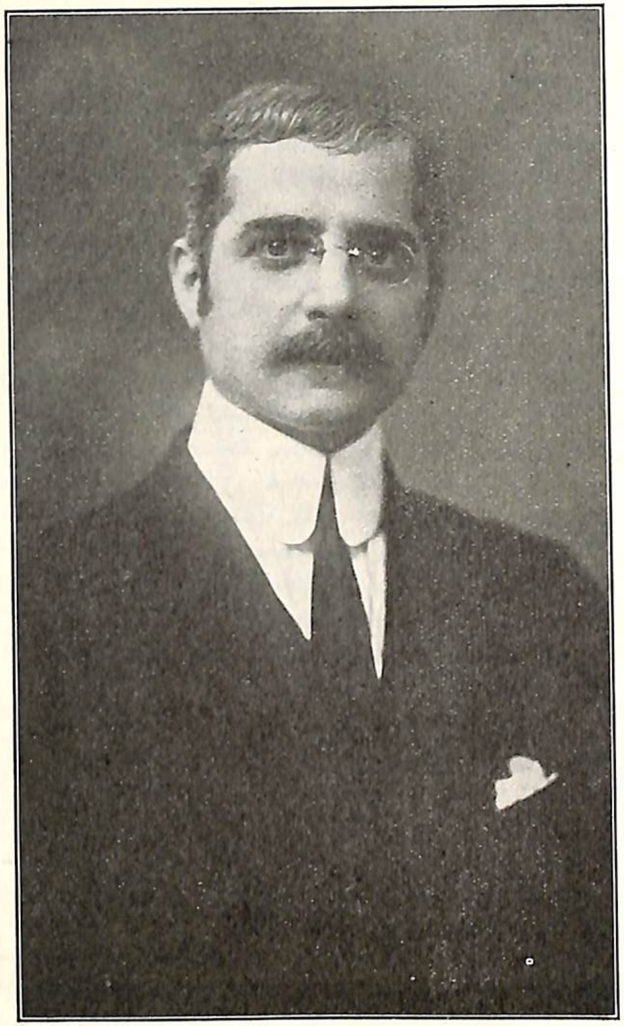

ՏՈՔԹ. Մ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՏՈՔԹ. Մ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Երբ Տոքթ. Յովսէփեանի մասին կը խօսուի, կ'ըսեն՝ «Լաւ տղայ է»: Եւ այս «լաւ» բառը շատ մը աղուոր բաներ կը նշանակէ: Ան կը նշանակէ՝ թէ այս երիտասարդ բժիշկը բարի մարդ մը եւ յօժար ծառայող մըն է: Ան կը նշանակէ՝ թէ այս յամառ յեղափոխականը անկեղծ ու անսեթեւեթ հայրենասիրութիւն մ'ունի, զոր ի սպաս կը դնէ բոլորին, անխտիր: Եւ ան կը նշանակէ նաեւ, որ, Տոքթ. Յովսէփեան, իր սրտի բարութեան, իր վարուելակերպին անկեղծութեան, իր հայրենասէր յեղափոխականութեան մէջ ամէն ժամ նուիրուելու անշահախնդիր պատրաստակամութիւն մը ցոյց կուտայ: Ասոնք գիտեն մարդիկ ու բոլորը, ինչ դաւանանքի եւ կուսակցութեան ալ պատկանին, կը յարգեն զինքը, որ լուրջ է եւ պարզ է, կոկիկ ու կծկուած, մաքուր եւ կոճկուած, թէ արտաքին արեւոյթով թէ նկարագրով:

Թերեւս տարօրինակ թուի, որ այս բոլոր դէմքերուն վրայ կը ցանենք առաքինութեանց նման լոյսեր եւ նկարագրի նման երանգներ: Այս նմանութիւնը վերագրելու է այն յեղափոխական հաւատքին եւ խտէալին, այն գործունէութիւններուն, որոնք՝ միեւնոյն ազգային ճիգերէն բղխելով՝ նմանութիւն մը դրոշմած են տարիներով կողք կողքի քալող դրօշակիր ընկերներու վրայ:

Ոչ ոք պէտք է տարակուսի թէ այն որ ճշմարտա-

պէս յեղափոխականի փուշէ պսակը կը կրէ, կրնայ
անկեղծ չըլլալ, կրնայ արի ու անձնուէր, լուրջ ու
հաւատարիմ, հաւատաւոր եւ խռէալապաշտ չըլլալ։
Եւ Տոքթ. Յովսէփեան, այս առաքինութիւններով
կը հաղորդուի իր ընկերներուն հետ։ Անոնց մէջ
գտնուած տարբերութիւնը, այս առաքինութեանց
իրենց մէջ գրաւած բաղդատական չարքէն միայն կը
ծնի։

Եթէ Տոքթ. Արշակի մէջ «ղօհողն» է որ կար-
կառուն երեւցած է, Տոքթ. Մ. Յովսէփեանի նկա-
րագրին առաջին երանգը կը կազմէ՝ անկեղծութիւ-
նը։ Ասիկա չի նշանակեր թէ Տոքթ. Մ. Յովսէփեան
ղօհող ընկեր մը չէ, այլ՝ թէ՝ երբ իր նիրհուն դէմ-
քը կը ներկայանայ մարդոց երեւակայութեան, ա-
նիկա ողողուած կ'ըլլայ առաւելապէս անկեղծու-
թեան շողերովը որ կը բղխին՝ թփուտ յօնքերու տակ
պղու եւ անքթիթ փայլով մը յառող՝ արեւելեան մար-
գըրիտներու նման կարմիրովն երանգուած աչքե-
րէն, եւ, շողոքորթել ու նրբանալ չի գիտցող խօսքե-
րէն։ Իր ամբողջ վարուելակերպը, ինչքան ալ ջանայ
հաճոյակատար երեւնալ, չի կրնար ծածկել իր սաճ
փասօճ անկեղծութիւնը։ Տոքթ. Յովսէփեան, խա-
թեր համար մարդու հետ երկար քալող մը չէ։

* * *

Եւ այս անկեղծութիւնը շատ յամառ է իր մէջ.
անիկա խստապարանոց անկեղծութիւն մըն է։ Երբ
հեղ մը համոզուած ըլլայ բանի մը ճշմարտութեան,
դժուար է իրեն միտք փոխել տալ։ Իր միտքը, թէեւ
բաց եւ խոհուն, որոշ առեններու մէջ, կը գործէ եւ
կ'ընթանայ մասնաւոր ուղղութիւններով միայն, եւ,
թերեւս, բժիշկ ըլլալն է ասոր պատճառ։ Շնորհիւ

կտրուկ ճամբաներէ քալելուն, անիկա տիրացած է
հաստատամութեան մը, որ յեղափոխականին առա-
ջին եւ վերջին յատկութիւնն ըլլալու է։ Այս հաստա-
տամութեան ապացոյց է իր հայրենասիրութիւնը։
Տոքթ. Յովսէփեան երկրէն յեղափոխական ելած է
ու Ամերիկայի բեմերուն ազդեցութեան տակ չէ չի-
նած իր դրօշակիրի նկարագիրը։ Տառապելով հայրե-
նի հողին վրայ, անիկա շարունակած է տոկալ Թուրք
ուէժիմի զրկանքներուն, հալածանքին եւ ատելու-
թեան։ Եւ վայրկեան մը, մտքէն չէ անցուցած տեղի
տալ, ըլլալ՝ միւսներուն նման հլու համակերպող
դժբաղդ ճակատագրին, կրել՝ ուսերուն վրայ բա-
յայի բեռը եւ քշուիլ սարկութեան հոսանքէն։ Իր
հայու զգացումն ու յեղափոխական հաւատքը, թեթեւ
ու հաստատուն Ողիսեւսական նաւու մը նման դրկեր-
նուն մէջ առած զէնքը, ապահով ու անխաթար ան-
ցուցած են Թուրք կառավարութեան Սիլլայէն ու Քա-
րիպտիսին ընդմէջէն եւ անոնց յօշոտող ճանկերը չեն
կրցած տրորել իր ազգային ոգին։ Իր համոզումը
անյողդողդ յայտնուած է, որովհետեւ իր հայութեան
խմորն եղած է ազնիւ ու հարազատ, իր հայութեան
զգացումին արմատները խորունկ թաղուած են ցե-
ղային հողին մէջ, որուն անապական սնունդովն ու
նեկտարովը կերակրուած իր մայրը, դեռ երէկ, սպար-
տական մայրերու խրոխտ ու վեհանձն կեցուածքը
ցոյց կուտար՝ Կովկաս գացող զաւակները բերելով
եկեղեցիի խորանին առջեւ, իբրեւ նուիրական ող-
ջակէզները՝ հայրենի դատին։ Կ'երեւակայեմ որ այդ
բարի մօրն հոգին յաճախ խօսած է բուժելու եւ կըռ-
ուելու գացող իր զաւակներուն եւ անոնք՝ իրենց ան-
քուն ու յամառ ճիգերուն մէջ լսած են սա հին խօս-

քերը.— Յաղթական սուրովդ վերադարձիր՝ կամ դագաղիդ վրայ:

Տոքթ. Յովսէփեան վերադարձաւ յաղթական սակայն եւ ես կը հաւատամ որ, հրճուանքով պիտի ուզեր դագաղին վրայ դառնալ՝ եթէ, իրեն համար՝ աւելի անհրաժեշտ եղած ըլլար զոհուելու պէտքը քան բուժելու եւ սփոփելու նուիրականութիւնը:

* * *

Ինչպէս գտնուած էր Կովկաս՝ պարտականութեան շաւղին վրայ, այնպէս ալ հոս, անիկա արդէն բռնած է իր աշխատաւորի դիրքը: Եւ իր նուիրումը՝ որ Կովկաս երթալով իր մէջ մտնած էր խելացութիւն մը, պատրաստակամ, անշահախնդիր եւ յարմարադէպ ջանադրութիւն մը, որ արդարօրէն իր վըրայ բարդելու է ամենուն գովասանքն ու յարգանքը, իր անվհատ նուիրումը, հոս՝ շարքերուն մէջ կ'արտայայտուի նոյն բծախնդիր եւ պահանջկոտ գործունէութեամբը: Իր մէջ ա՛յնքան խարսխուած գաղափար մըն է՝ թէ յեղափոխականի մը ջանադրութիւններն ու զոհողութիւնները առաքինութիւններ սեպուելու չեն, այդպէս ըլլալով հանդերձ, այլ սոսկ ամենուն կողմէ կատարուելիք պարտականութիւններ, որ, ինչ պարզ ու բնական հոգիով որով ինք կը նուիրուի հայրենիքի շահերուն, այն բնական եւ մէ-
ԹԸՐ ավ փէֆԹ կերպովն ալ կը պահանջէ որ՝ ջանադըրուին՝ դրօշակի մը տակ հաւաքուած եւ յեղափոխական անունը կրող բոլոր մարդիկ: Ի պատիւ իրեն հարկ է ըսել՝ թէ այսպէս ընելով, Տոքթ. Յովսէփեան միայն կը հնազանդի իր կոչումին եւ կ'առաջնորդուի այն իտէալէն՝ որ այս կոչման անսալով գեղեցկօրէն եւ անպաճոյճ հոգատարութեամբ մը կազ-

մած է իր դրական միտքը: Անիկա չըմբռներ՝ թէ ինչո՞ւ մարդիկ ծառայելու համար ստիպուած ըլլալու են զիրար գործի մղելու եւ հաւատքի մէջ քաջալերելու. եւ իր երեւակայութիւնը կը խորշի բոլոր անոնցմէ, որ պարտականութեան հաւաքական լուծին տակ մտած, իրենց ընկերներէն ետ կը մնան՝ շարունակ խթանուելու պէտքն զգալով:

* * *

Այսպէս կոկիկ ու կլորիկ, գործնական ու հաստատուն, եւ նրբութիւններէ ու դարձդարձիկ մտածողութենէ զերծ հայրենասէր մըն է Տոքթ. Յովսէփեան: Ինչ իւրացուած ու անյողդողդ գիտնականութեամբ որ դեղագիրները կը գրէ եւ պատուէրները կուտայ մեքենական ճշդրտութեամբ, նոյն հաստատ համոզումով կը հետեւի իր ազգային հաւատամքին, որուն պատուէրները կը նկատէ նոյնպէս անփոփոխելի եւ անխոտոր, կասկած ու վիճաբանութիւն չի վերցնող վճռականութեամբ մը: Իր նկարագիրը կարծես մէկ լուսաւոր եւ ստուերազերծ տարրէ մըն է շինուած, եւ զինուորականի մը հլուութիւնն ունի: Իրեն համար տարակոյսներ ու տարբերութիւններ գոյութիւն ունին ամէն բանի համար՝ բացի ազգային քաղաքականութենէն, որուն ճամբան նախապէս գծուած է ամէն հայու խղճմտանքին ու կեանքին մէջ: Իր միտքը կ'ապստամբի բոլոր այն այլասերութեանց դէմ, որոնք կրնան թուլցնել ցեղային ինքնորոյն կեանքը եւ ջլատել հայկական կորովը, որ միշտ ինքնիրմով սնանելու եւ բաւականանալու է, ինքզինքը մնալու համար: Տոքթ. Յովսէփեան բնական դիւանագիտութիւնն ունի իր ցեղին. արդարանալի պահպանողականութիւնը տկարին՝ որ ահար-

կու ու կատաղի կը դառնայ երբ կը վախնայ, եւ երբ իր կեանքին վրայ կ'զգայ օտարին սպառնալիքը։ Խաղաղ, զգօն, զուարթ եւ հաշտարար՝ ընկերական կեանքի մէջ, անիկա ճիրան ու ակռայ կը ցուցնէ իր խնամքին յանձնուած իրաւունքները պաշտպանելու համար եւ կ'զգայ որ, ազգային գոյութեան բոլոր յատկանիշները իր հոգածութեան տակ դրուած աւանդներ են։ Տօքթ. Յովսէփեան իր ցեղին ապրելու եւ տեւելու ինքնածին իմաստութեամբն է օգտուած։ Եւ այս ցեղը պիտի ապրի, ինչքան ատեն որ կ'ապրին իր յամառ նկարագիրն ու տոկուն յատկութիւններն յաւերժացնող մարդիկ, նման Տօքթ. Յովսէփեանի որ անդրդուելիօրէն ինքզինքը մնալով, կը մնայ հայ, ու կը խորհրդանշէ ազգային հանճարին ազնուագոյն արտայայտութիւնը.— ինքնապահպանման բնազդը։

* * *

Իր պատանութեան պատմութիւնը, իր հայրերուն արութիւնները, իր ասպետական եւ խորապէս հայ ընտանիքին համակ կեանքը, չեն յայտներ առաքինութիւն մը, որ աւելի՛ գեղեցիկ եւ աւելի՛ ցեղին յատկանշական ըլլայ, քան՝ այս ինքնապահպանման բնազդը։

Երբ չորս դարեր առաջ, իր պապերը, ինչպէս երգը կ'ըսէ՝ նժոյգ ձի նստած, պեխերնին ոլորած, դաշտ կ'երթային Կիլիկիոյ բարձրաւանդակներէն, իրենց կօշիկներուն կարմիրը նշան մէջերնին եռեփող հայու ազնուական եւ բոսոր արիւնին, ու կը հասնէին Միջերկրականի եզերքը, երբ անոնք, իրենց ընտանիքներովն ու ծառաներովը կը հաստատուէին Քասէոս լերան անտառախիտ կողքին, իրենց հետ, այդ նոր հողին վրայ կը հաստատէին նաեւ

Լեւոններու եւ Թորոսներու վերապրումի այս բնազդը, որ զիրենք յաղթական կը կացուցանէր, այդ պահէն, մօտակայ Թուրքերուն վրայ։ Այս պապերը, Մուսա, Այսա, Յանէս, Սողոմոն եւ Յովսէփ քէհեաները՝ ապրած են կռուելով եւ մեռած են՝ յաւէտ ապրելու համար, նախ՝ Յովսէփ Քէհեայի, Տօքթորին մեծ հօրը եւ հօրը բժիշկ Մինասի մէջ, որոնք, այլեւս սկսած էին յարգուիլ հայէ, յոյներէ եւ Թուրքերէ։

Տօքթ. Յովսէփեան, ծնած Քէսապի մէջ 1876ին, իր չորերուն մէջ իսկ կը շնչէր այս արի քէհեաններու գայրոյթներուն, սէրերուն, մաղթանքներուն եւ առաքինութեանց այն ազուոր բուրումը, որ հիւլէացած ու անտեսանելի կը բղխէր հայրենի օճախին ամէն մէկ անկիւնէն։ Եւ աչքը բացուելուն, ինքզինքը կ'ուխտէր յեղափոխութեան։ Ինչպէս շատերուն, Տօքթ. Յովսէփեանի համար ալ Ամերիկեան գոլէճն է եղած առաջին աւազանը յեղափոխական մկրտութեան։ Եւ այդ Այնթապ գոլէճի ճամբան իրեն ընծայած է իր կորիճութեան առաջին գործը, երբ կողոպտուողներու աղաղակէն տարուած կը յարձակի գողերուն վրայ եւ անոնց զոհերը կ'ազատէ, գրեթէ միս մինակ։

Պատանի էր դեռ, աշխոյժ, ժրաջան, ուսումնասէր պատանի մը եւ ահա ջարդերը կը հասնին։ Ղազար Վարժապետ, գոլէճի հայերէնի դասատուն, տեսնելով որ, ջարդերու սոսկ լուրերը չեն հասնիր Եւրոպա, կ'որոշէ արտասահման անցնիլ իրողութիւնները տեղեկացնելու համար եւ հետը կ'առնէ պատանի Մովսէսը։ Անձրեւոտ, մութ գիշեր մը վեց հոգի ճամբայ կ'ելլեն, օրերով քալելու համար դէպի ծովեզերք։ Զէյթուն ապստամբած էր արդէն ու ՀԸՐ-

ջակները բռնուած էին Թուրքերէ, որոնք կը պաշարեն Ղազար Վարժապետին խումբը։ Ասոնք կը կռուին, իրենցմէ չորսը կ՚իյնան Ղազար Վարժապետին հետ եւ պատանին Յովսէփեան կը փախչի մութին մէջ, կը Թափառի օրերով անօթի, մինչեւ կը հասնի Բիլիս։ Երեք ամիս հոն պահուըտելէ վերջ, Ֆէլլահ ձեւացած, ոտքը բոպիկ, ան կը հասնի իր ծննդավայրը Բէսապ ուր կառավարութիւնը կը հալածէ զինք. հարիւրաւոր զինուորներ իրենց տունը կը պաշարեն, եւ զինքը չի գտնելով կը ձերբակալեն իր հայրը, եղբայրը, եւ ընտանիքին բոլոր արուները ու շղթայի զարկած, ծեծի տակ կը տանին Հալէպի բանտը։

Պատանի Մովսէսը այս միջոցին կրցեր էր արդէն փախչիլ ու նաւ մտած կ՚երթար Եգիպտոս։ Եգիպտոսէն Լոնտոն կ՚անցնի եւ կը տեսնէ Նազար բեկի կեդրոնին ինկածութիւնը. իր հոգին որ մատղաշ եւ Թարմ դուրս եկեր էր երկրի հալածանքներէն, կ՚ենթարկուի արտասահմանեան այլասեռած յեղափոխութեան մը Թարշամեցնող շունչին, ու կը պժգայ եւ կ՚արթննայ։ Եւ մինչ, երեք տարի կը մնայ Լոնտոն դեղագործութիւն ուսանելով, երեք տարի իր սիրտը օտարացած կը մնայ հանդէպ Նազար բեկի կուսակցութեան։ Թէեւ իր նոր փորձառութիւնը կ՚սպառէ իր մէջ ամէն ինչ որ խանդավառութեամբ եւ յոյսով երկրի տառապանքը շինած էր, սակայն՝ անիկա չի կրնար իր գորշ մոխիրին տակ խղդել նաեւ՝ կայծերն իր սպառած յեղափոխական հաւատքին, եւ անոնք կրկին կը հրահրուին Ատանայի ջարդերուն հզօր եւ յուզիչ շունչին տակ ու էութիւնը կը բռնկցնեն ահա։ Կրկին երիտասարդ Յովսէփեան, իր մէջ կը լսէ փըրկարար ազդարարութիւնը մեռնողներուն եւ կոչը իր

հայու խղճմտանքին եւ չի կրնար խուսափիլ ցեղին հըրաւէրէն, որ ազգայնութեան եւ ինքնապաշտպանման հրաւէրն էր՝ բոլորին ուղղուած Վեր. Հնչակեանութեան կողմէ։

Տոքթ. Յովսէփեան, այժմ բժիշկ եղած Ամերիկայի մէջ, կը միանայ ուրեմն Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան։

Իր կեանքը այդ օրէն ի վեր, ինչպէս ատկէ առաջ, մէկն է եղած այն կեանքերէն՝ որոնց մէջ, ամենէն յուզիչ բաները իրենց կրած զրկանքները չեն, որոնց մէջ, ամենէն եզական բաները՝ իրենց կրած հալածանքը, բանտը եւ շղթան չեն — քանի որ ատոնք հասարակ բաղդը եղած են շատ մը հայերու,— անոր մէջ ամենէն դիւթիչ, եւ ամենէն օրինակելի բանը, այն հաւատարմութիւնն է որ Տոքթ. Յովսէփեանի միտքը հմայուած պահած է իր առաջին օրերու յեղափոխական գաղափարականին պատկերովը։ Տոքթ. Յովսէփեանի կեանքին մէջ՝ ամենէն պանծալի առաքինութիւնը կը ծնի այն անդգալի եւ բնազդային զգացումէն, որ իր հոգեկան աչքը շարունակ բաց պահած է ազատութեան վրայ, մինչ ամէն օր ստիպուած էր Փիզիքապէս նայիլ աղէտքի, հալածանքի վրայ երկրին մէջ, եւ գարշելի եսասիրութեան եւ ինկածութեան վրայ՝ արտասահմանի մէջ։ Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան յաւիտենական պարծանքը պիտի մնայ, որ ամենէն դրական մարդիկը, անոնք որ՝ բժիշկ, փաստաբան, վաճառական, գործաւոր, հարկադրուած են առաւելապէս ապրիլ աշխարհիկ կեանք մը, ճիշտ ասոնք՝ ինչպէս այժմ Տոքթ. Մ. Յովսէփեան, ամենէն յամառ անդրդուելիութեամբը եղած են գաղափարապաշտներ, յայտնուած են ամենէն յարատեւօրէն խանդավառուածները հաւատքով եւ յոյ-

սով, ամէն օր եւ իրենց կեանքին ամէն պահը, երբ՝
իրականին մէջ ուրիշ բան չէին տեսներ այլ միայն
չհամոլութիւն, այլ եւ լոկ եսասիրութիւն եւ բոլոր
տափակութիւնները կեանքին:

Եւ՝ միայն գերազանցօրէն քնքուշ հայրենասի-
րութիւն մըն է որ իրենց մէջ կատարած է այս հրաշ-
քը: Եւ միայն՝ իրենց կիրքերուն, իրենց զգացում-
ներուն, իրենց փառասիրութեանց, իրենց շահե-
րուն, իրենց ներքին բնութեան վրայ տիրապետելու
ուժովն է որ՝ անոնք կրցած են այս բարիքը,— հոր
ու ցամաք կեանքին մէջ խօսելով մը հրապուրուելու
այս անհունապէս երկնային բարիքը բերել իրենց
կեանքին մէջ: Եւ ինքզինքնուն տիրելու ուժով է որ
անոնք այսօր կը բաղձան տիրել՝ ուրիշ հոգիներու
վրայ՝ բարութեամբ եւ անշահախնդրութիւնով:

Այս երկու առաքինութեանց լաւագոյն մարմնա-
ցումներէն մէկը յայտնուեցաւ ահա Տոքթ. Յովսէփ-
եան, ոչ միայն իր ամբողջ բժշկական կեանքին մէջ՝
ուր իր փուխ սիրտը չարունակ յօրդած է կարօտին
ու աղքատին համար, այլ Կովկասի մէջ, հայ տա-
րագրեալներուն օգնութեան հասնելով, ինքնայօժար
նուիրմամբ:

Ո՛վ գիտէ որքաննե՛ր իր խնամքին կը պարտին
իրենց կեանքերը որ մեզի համար թանկագին են այ-
սօր եւ իւրաքանչիւր հայ փրկուած, պիտի արժէ ա-
ւելի քան հարիւրաւոր քիւրտ ու թուրք սատկեցուած:

Պէտք է ըսել ուրեմն՝ թէ Տոքթ. Յովսէփեան՝
բժշկութիւն ընելով զինուորութիւն միայն ըրաւ եւ
իր ցեղը պաշտպանեց: Էջմիածինէն Երեւան ու
Թիֆլիս, պայքարեցաւ ան, ինչպէս ընկերներ կը
վկայեն՝ անխոնջ կամքով. գրաւեց բոլորին յարգան-
քը, պատուըւեցաւ իր պաշտօնակիցներէն, պաշ-

տըւեցաւ հէգ վիրաւորեալներէն որոնց աղերսները
որպէս զի ալ չի մեկնի, որոնց երախտագիտական
նամակները՝ լաւագոյն գրաւականը պիտի կազմեն
Տոքթ. Մ. Յովսէփեանի՝ իբր բժիշկ, իբր նկարա-
գըրի տէր մարդ, իբր հայ եւ իբր յեղափոխական՝
հաւատքով եւ սիրով ծառայած եւ ապրած ըլլալուն:

ՃԻՄ ՋԱՆԳԱԼԵԱՆ

ՃԻՄ ՉԱՆԳԱԼԵԱՆ

Առաջին անգամ Բարիզ ճանչցայ Ճիմը: Եգիպտոսէն եկեր ինկեր էր հոն, ընկերոջ մը հետ, եւ քանի մը ժամուան մէջ, գտնելով իր ամերիկեան սան փասօն ազատութիւնը, իջեր էր փողոց: Ամբողջ օր մը մէջտեղ չելաւ· եւ առտուն, ոստիկանատան կայարանէն մեզի հասաւ թուղթի կտոր մը, որով իմացանք թէ, Ճիմը՝ կռիւի բռնուեր եւ առանց այլեւայլի խանութի մը ապակեփեղկին մէջ գլտորեր էր, նախորդ օրը, գաղիացի աբաշ մը:

Նկարագրի գիծ մըն էր՝ որ իր մասին կուտար այս դէպքը: Ճիմը կռուող մըն էր եւ կռուող մը՝ ամերիկեան բաց, անկեղծ, աճապարոտ ու եռանդուն տրամադրութիւններով:

Երբ Ամերիկայի մէջ գտայ զինքը, տարիներ առաջ, իր անունը քիչերուն ծանօթ էր, սակայն, իր գրութիւնները արդէն ունէին իրենց որոշ պատմութիւնը:

Այսօր, անոնք՝ որ Կովկասէն Ամերիկա՝ կռուողներուն նայող համակ հայութիւնը, ճանչցած է իր սիրուն ու գրաւիչ դէմքը, թերեւս շատեր զինքը կը նկատեն յայտնութիւն մը. այսինքն՝ արիւնի խառնարանէն հրով ու սրով դուրս խոյացած նոր հերոս մը կամ պատերազմի աստուծոյն գանկէն զինուած

դուրս ցատկող նոր Հայ Պալլաս մը։ Ինչ որ ան եղած է, սակայն, յեղափոխութեան համար, թագնուած ու համեստ մնալուն համար չէ եղած նուազ անձնուրաց եւ նուազ հերոսային։

Ճիմը մենք միշտ ճանչցած ենք իբրեւ տէր տէվըլ մը, խիզախ, համարձակօրէն դիմադրող, զուարթ եւ խոհուն, բաց սիրտ մը, որ միանգամայն հաշուող յանդգնութեամբ մ'օժտուած է։ Բնական եւ ինքնաբուղխ խելացութիւն մ'ունի՝ որով իր արութիւնը չէ թուած բիրտ, կոպիտ, այլ միշտ նրբին ու ազնիւ։ Ճիմին արութիւնը գիտէ համարձակիլ շարունակ եւ համարձակիլը նշանաբանն է իր խանդավառ գործունէութեան։

Եւ յանդգնիլ գիտցող այս քաջութիւնը, այնքան թագնուած է պարզութեան տակ, որ միշտ կը թուի թարմ, միշտ կը յայտնուի անակնկալ՝ միշտ կը զարմացնէ եւ կ'սքանչացնէ։ Ապշանքով առիւծ մը կը գտնես հոն՝ ուր, խաղաղ թուփերու տակ կը կարծէիր գտնել զուարթօրէն, անկասկածելիօրէն ճռուողող թռչուն մը։ Ա՛յնքան մատղաշ է հոգին, այնքան ժպտուն են տրամադրութիւնները, այնքան սրտաբաց է երեսը, ա՛յնքան հեշտաբարոյ է վարուելակերպը որ, կարծես, մեր ցեղին մռայլ խմորովը չէ շաղուըւած խառնուածքը, կարծես՝ մթութիւն չէ ճանչցած հոգին, եւ, տրտմութենէ զերծ, ապրած է անվախ, բնական, անկախ եւ հրճուալիր։ Երգը շրթունքին եւ ծաղիկները սուրին կապած, կը խիզախէ հին օրերու կարիճներուն փառքովը, ու, ոտքերուն տակ հոսող արիւնը բոցավառ վարդերու նման իր թըրթռացող, լայն թերթերը կը բանայ, կը տարածէ քայլերուն առջեւ։ Օր մը, երբ աշուղները գան, նոր երգեր պիտի հիւսեն անունին շուրջ, եւ գինիով, մեղրով ու կարագով պիտի շաղուեն իրենց ռազմական տաղերը։ Ճիմը Վեր. Հնչակեանութեան Անդրանիկն է։ Եւ Անդրանիկ ու Ճիմ, նոր հայութեան գողթան երգերը պիտի ներշնչեն, անոր վրէժխնդրութիւնը յաւերժացնելով այսօր։

* * *

Այս պարզ, այս զուարթ եւ նոյն ատեն անվախօրէն յանդգնող արութիւնը, ինչքան ինքնաբուղխ, այնքան ներշնչեալ է սակայն։ Ճիմ՝ գիտակցութիւնն ունի իր կատարած գործին, եւ հաւատքն ունի՝ իր հայրենասիրական սկզբունքներուն։ Լոկ կռուող մը չէ, միայն հարուածող ուժ մը չէ, այլ խոհուն եւ ինքնատիպօրէն նրբամիտ գործիչ մըն է։ Ան չի կռուիր՝ զարնելու սիրուն. այլ կը պայքարի նպատակի մը համար. որուն չափով ներշնչեալ մըն է եւ իր ներշնչումը ամենէն մաքուր, ամենէն ազգային իտէալներէն կը բղխի, քանի որ, ամենէն դրականն է իր զոհաբերութիւնը եւ իր գործունէութիւնը ամենէն հասկնալին։

Եթէ սոսկ կռուող մ'եղած ըլլար, ծուլութիւններ ու քմահաճոյքներ պիտի ունենար. ծառայելով գաղափարին եւ առաջնորդուելով իտէալէն, իր շիտակ ճամբան կը գտնէ ու կը յարատեւէ։ Եւ երբ չի կռուիր, կը խօսի, կը քարոզէ, զինուորներու յատուկ հակիրճ, պարզ, բնական եւ ազնիւ համոզկեր լեզուովը։ Անիկա յօժար գործիքն է ազգային այն մտածման, որ խողխողուած ու յօշոտուած ցեղի մը կարմիր արիւնը կը ներշնչէ, ժողովուրդին վէրքերն ու տառապանքներն իրենց մսին ու ոսկորին վրայ ըզգացող կորիճներուն։ Անիկա նաեւ, գերին է իր նուիրական սկզբունքներուն, որոնց ծառայելու հա-

մար լոկ բռնի ուժը չի բաւեր, այլ հարկ է խոհեմու-
թիւն եւ խելք: Ասոր համար ըսի, թէ Ճիմ, մտածե-
լու եւ դատելու նրբութիւն մը կը միացնէ իր անխոնջ
եւ յարատեւ պայքարողի յատկութիւններուն:

* * *

Հոմեր, իր Իլիականին մէջ անմահացուցած է
հերոսներու դէմքեր: Աեաքս, պարծենկոտ ու ծանր
կռուողն է որ իր ուժովն յարգանք եւ հպարտութեամ-
բը՝ ծիծաղ կը ներշնչէ: Աքիլլէս՝ խիզախ եւ ճարպիկ
մարտնչողն է, որուն ճկունութիւնը այնքան ակնա-
ծանք կ'ազդէ ինչքան արութիւնը՝ սոսկում:

Ճիմ՝ Աքիլլէսի նման թեթեւ եւ ճարպիկ կռուողն
է: Ճարտար է ու կը յաջողի. գիտէ հնարամտիլ ու
թեքիլ, թակարդ լարել եւ անոր մէջ չի ձգել ինք-
զինքը: Եւ ինչ որ այս հնարամտութիւնը կը դիւրա-
ցընէ եւ իր ճարպիկութիւնները, իր խիզախումնե-
րը, իր յանդգնութիւնները կը պատսպարէ, իր ան-
կեղծ ու առատաբուղխ նկարագրին ձգողականու-
թիւնն է: Համակրանք ներշնչելու եւ բոլորն իրեն դը-
րաւելու բնատուր ձիրքով մըն է օժտուած. հպարտ
չէ, գիտէ մտերմանալ, գիտէ մխուիլ ու թափանձել
մարդոց սրտերուն խորը.և անոնք որ զինք կը սիրեն,
ճշմարտապէս կը սիրեն զինք հրճուանքով մը, գոհու-
նակութեամբ մը, եղբայրական անաղարտ զգացու-
մով մը: Իր բարեկամութիւնը բեռ մը չէ. այլ հարա-
զատ վայելք մըն է. իր ընկերակցութիւնը ձանրոյթ
մը չէ, այլ՝ իմացական խնճոյք մը, սիրալիր հա-
ղորդութիւն մը: Երբ հետն ես, կ'զգաս թէ ինքզին-
քիդ հետ ես: Բուրումնաւէտ ծաղկեփունջի մը նման,
ազնիւ մտերմութիւն մը կը ծորէ, կը տարածուի՝
պարզութեան տակ թագնուած իր ընկերսիրութենէն

որ իր անկեղծ հայրենասիրութեան մէկ տեսակն է:
Ինչպէս ամէն կռուող, Ճիմ Զանդալեան ալ հզօ-
րապէս իր ցեղին զգացումն ունի: Անոր շնորհիւ,
փոխանակ ամերիկեան կեանքի հաճոյքներուն եւ
ա-
տքնութիւններուն մէջ կորսուելու եւ փճանալու, ա-
նիկա ինքզինքը գտաւ միանգամ ընդ միշտ: Գերա-
զանցապէս գործի մարդ, ոչինչ հրապուրած էր զին-
քը մեր ազգային կեանքին մէջ, ուր յեղափոխական
նախկին հուրը այլեւս չէր տաքցներ մարդոց գոր-
ծունէութիւնը: Զանդալեան կը նմանէր Նաբոլէոնի
Եգիպտական բանակին այն գիշերապահ հսկողին, որ
անգործ հանդարտութեան առեն սկսեր էր նիրհել
եւ աչա հարկ էր որ գործը, պատերազմը, արթուն
պետի մը նման դար զինքն արթնցնել պարտականու-
թեան:

Երբ սակայն, անգործութեան մէջ նիրհած էին
իր ուժերը, իր մէջ չէր թմրած ազգային զգացումը:
Եւ Ճիմ՝ հնազանդելով անոր կոչին, ինքզինքն ըրաւ
անոր ախոյեանն ու վրէժխնդրութեան գործիքը: Իր
օրինակը ներշնչեց ուրիշներ, բոլոր թմրած կամեցո-
ղութիւնները, եւ բոլոր նոր ուժերը: Եւ, ինչպէս
եռանդուն չեշտով մը կը կրկնէ, միակ փառասիրու-
թիւնը՝ որ իր մէջ դրած է նպատակներու ամենէն
ազնուականն ու գեղեցիկը, այսօր՝ իբր զինուոր եւ
իբր վարիչ՝ կռուիլ գացող տղաքներուն մէջ մշակել
ու զօրացնել է՝ իր մէջ եռեփող այս ազգային զգա-
ցումը: Թո՛ղ օտարութեան մէջ ապրող հայը ճանչ-
նայ ինքզինքը, ճանչնալով իր հայրենիքը. թող ա-
նիկա ջերմեռանդ եւ երկիւղած քայլերով ներս մտնէ
իր փլփլած օճախէն եւ ժառանգէ, աւերակներու
մէջ, մոխիրներու տակ տակաւին կենդանի մնացած
ազգային զգացումը: Թո՛ղ հրահրէ այն կայծերը զոր

այսօրուան Թշնամին չպիտի կրնայ լիովին մարել, ինչպէս չէին կրցած զանոնք աճիւնացնել մեր անհետացած ոսոխներն երէկ: Ահա հարիւրապետ Ջանգալեանի միակ ըղձանքը, ահա մեր բոլորին ըղձանքը, որովհետեւ ի՞նչ բան այլեւս, կրնայ մեզի համար աւելի Թանկագին ըլլալ՝ քան մեր ցեղին զգացումը, երբ մեր բոլոր ընկերական եւ քաղաքական բաղձանքները պատրեց Թշնամին, երբ ան օգտուեցաւ մեր միամիտ յառաջդիմականութենէն ու զմեզ քնացուց, երբ շահագործեց ան մեր եղբայրակցական եւ ընկերվարական աղուոր խօսքերը եւ զմեզ հրապուրեց խենթերու այն դրախտին մէջ, որուն նմանեցաւ ամբողջ Թուրքիան Սահմանադրութենէն վերջ: Ազգային այս զգացումը, այսօր, մեզի կը ներկայանայ այնքան աւելի տիրողական գլիթանքով մը, ինչքան մեր աչքերուն կը նսեմանան՝ դարերով իմաստակներու եւ ընկերաբաններու մարդասիրական քարոզութեանց հետեւողները. եւ ահաւոր իրողութիւնները պատերազմին վերջնականապէս կը համոզեն զմեզ՝ Թէ խօսքերն ու քարոզութիւնները չեն՝ որ ազգերը պիտի փրկեն, անոնք չեն՝ որ մարդկութիւնը պիտի առաջնորդեն, այլ ազգային զգացումը, որ, յաւիտենապէս իր հողին, իր լեզուին, իր հանճարին, իր նկարագրին եւ իր քաղաքակրթութեան հաւատարմօրէն փարող ժողովուրդին մէջ, պիտի տիրէ ու վարէ ազգերն ու ցեղերը, իւրաքանչիւրն իր ճակատագրին համեմատ, այնպէս, ինչպէս զայն իրենց սրտովն ու հանճարովը, իրենց ջանքերովն ու տառապանքներովը կը շինեն ամէն ազգի իր զաւակները:

Ինչքան ալ համեստ ըլլան իրենց ջանքերը, բոլոր անոնք որ կ՚երթան կռուիլ՝ մեր ազգային ճակա-

տագրին դարբիններն են ուրեմն, եւ ամէն մէկ հարուած, ամէն մէկ արի վրէժխնդրութիւն, մեր ապագայ կեանքին ուժը կազմող տարրերն են, զորս մեր զինուորները, Ճիմերն ու Անդրանիկները կը բարդեն իրարու վրայ, տոկալով զրկանքներու, զսպելով արցունքներն, ամոքելով բարկութիւններն եւ խրախուսելով քրտնաթոր նուիրումները:

ՃԻՄ՝ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Իբրեւ զինուորական, նախ՝ կազմակերպող ուժ մըն է եղած Ճիմ Ջանգալեան: Ըսինք՝ Թէ որոշ չափով ներշնչուած մըն է եւ իր կատարելիք գործին գիտակցութիւնը առաջին վայրկեանէն զինքը մղած է լրջօրէն իր ուժերը կազմակերպելու: Երբ Կովկաս երթալէ առաջ, Պր. Սիվազլեանին կ՚ըսէր՝ իր դրական իմաստութեամբը՝— ակնարկելով իր առաքելութեան.— Հոս նայեցէ՛ք, սահկա բիճնիճ երթալ չէ,— այդ երկու խօսքին մէջ ան կը խտացնէր իր խառնուածքին ամենէն գործնական եւ ամենէն լուրջ մէկ երանգը,— մեծ գործերու համար, մեծ պատրաստութիւն ունենալու ջանադրութիւնը:

Իր խումբը, Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան պատկանողներէ կազմուած՝ կը բաղկանար յիսուն հոգիէ:

Անոնց գլուխն անցած, Ճիմ կը հասնի Արխանկէլ եւ կ՚երթայ կառավարիչն համոզել որ իրենց տրամադրէ, խումբերու փոխադրութեան համար՝ տասներկու վակոններ: Խումբը Թիֆլիս հասնելուն կ՚իմանայ որ Վանի մէջ հայկական միլիցիա պիտի կազմուի եւ Ճիմ, համաձայնելով կարգ մը Ռամկավարականներու հետ՝ կ՚որոշէ Վան երթալ եւ գաղԹականներն ազատել: Ռամկավարականները չեն օգ-

ներ իրեն սակայն, եւ Ճիմ իր խումբով ճամբայ կ'ելլէ՝ վեց զէնքով։ Որպէս զի լաւ զինուած երեւան, գիշեր ատեն փայտեր կրել կուտայ զինուորներուն։ Գիշեր մը, ճամբան կը կորսնցնեն, եւ խումբը, երկու երեք անգամ գետերէ անցնելէ ետք, կը հասնի մեծ գետի մը առջեւ ու ամէն ոք վախով կանգ կ'առնէ հոն։ Ճիմ՝ կ'զգայ որ կեանքը վտանգելու է ու կը նետուի գետին մէջ, եւ, Փանիւրժի ոչխարներուն նման՝ բոլորն ալ կը հետեւին իրեն։ Այդ գիշեր կը հասնին գիւղ մը, ուր ջարդեր տեղի ունեցած էին. կ'երթան Վան եւ իրենց առաջին գործը կ'ըլլայ Վանը մաքրել ջարդուած հայերուն, փշրուած մանուկներուն, կիներուն եւ ծերերուն դիակներէն՝ որոնց քստմնելի արշաւէրքին առջեւ կը գտնեն ինքզինքնին։ Իսկոյն, Ճիմ կը բաժնէ իր միլիցիան եւ անոնց խառնելով գիւղացիներ, կը ցրուէ զանոնք տասներկու գիւղերու մէջ, որպէս զի ժողովուրդը պաշտպանեն։

Վեց ամիս վերջ, Ռուս կառավարութիւնը խումբ մը կը յանձնէ Ճիմին եւ հինգ շաբաթէն՝ 1916, Ապրիլ 2ին, ան ճամբայ կ'ելլէ դէպի Խօշապ, ուր լուր հասեր էր թէ Թուրք բանակը Ճիւլամերկ կը գտնուէր։ Ճիմ կ'շտապէ իր մարդերով, կը հասնի Սուկանիս եւ Հոգոց Վանքէն կը քալէ դէպի Շատախ։ Հազիւ Հոգոց Վանքէն երկիրը խուզարկելու համար մեկնած՝ ձորին մէջ կը հանդիպին քիւրտերու։ Ճիմի խումբը կը բաժնուի երկուքի, մէկը՝ լերան մէկ կողմը, միւսը ուրիշ կողմ մը, մէջտեղնին ունենալով լայն գետ մը։

Քիւրտերն հոն անձնատուր կ'ըլլան չդիմադրել խոստանալով, բայց ահա, ճամբու ընթացքին, քիւրտի կիներ կ'սկսին խոշոր քարեր գլտորել հայ խումբին

վրայ։ Առնելով իր մարդիկն, որոնց մէջ կային Դաշնակցական ընկերներ ու գաղաքներ, Ճիմ կը մաքրէ այդ գիւղի քիւրտերը։ Եւ, իմանալով որ այդ շրջակաները քիւրտերու ուրիշ գիւղեր ալ կան, հետզհետէ եօթը գիւղ քիւրտ կը նուաճեն ու կանհետացնեն, աւար առնելով անոնց արջարն ու ոչխարը եւ այս վերջինները բաշխելով, ճամբուն վրայ, ռուսական փօստերուն եւ հայ գիւղացիներու ընդմէջ։ Աւարէն ուրիշ մաս մըն ալ կը բերեն Վան ու կուտան՝ թէ՛ ռուս զինուորական սթէֆին, թէ հայ եւ ռուս որբանոցներուն եւ հիւանդանոցին, եւ թէ Համազասպի բանակին, որ Զատկի առթիւ՝ իր աւարն սպառած՝ մնացեր էր առանց միսի։

Վան մտնելուն, Ճիմ ռուս պաշտօնէութեան կը յանձնէ իր տեղեկագիրը, անոնց առջեւ կը պարզէ իր իսկ ձեռքով գծած զինուորական քարտէսը եւ կուտայ լուրեր՝ որոնց մասին ոչինչ լսեր էին։

Երկու շաբաթ վերջ ուրիշ կողմ կը խրկուի։ Կ'երթայ Նիւշար. տասնըչորս քիւրտի գիւղեր իրեն անձնատուր կ'ըլլան եւ Ճիմ հետն առնելով անոնց չեխերը, զանոնք կը տանի բանակին առջեւ, ուր հաւատարմութիւն կ'երդուընան.— այս չեխերը՝ Ալիխան եւ Թէմիր Աղա՝ վերջերս կրկին ապստամբած են ռուսերու դէմ։

Շատ չանցած կը լսուին Վանի նահանջին լուրերը, Մայիսի վերջին շաբթուն։ Ճիմը կրկին կը խրկուի Պէհրիպէյի կողմերը։ Տասներկու օր կը ճամբորդեն ձիւնին մէջ. կը հասնին գիւղ եւ ապահովութեան համար, Պէհրիպէյն ու ընկերները բռնելով հետերնին կը տանին. կը քալեն յառաջ, կ'երթան Մոկս գիւղը, ուր Թուրք պաշտօնեաներ սկսեր

էին քիւրտերը կազմակերպել՝ որպէս զի Պիթլիսէն կտրեն Հայ կամաւորներու ճամբան:

Ասիկա իմանալով, Հայերը ճամբանին կը փոխեն՝ կ'երթան Ոստան՝ Վանի պաշտպանութեան կարեւոր այս լեռնային անցքը, ուր Հսկայ կռիւ մը տեղի ունեցաւ վերջը: Հոն իրենց օգնութեան կը հասնի ռուսական խումբ մը, Հայերու նահանջը դիւրացնելու համար:

Այս պահուն՝ Ռուս կառավարութիւնը կը հետեւի չիլ քաղաքականութեան մը. ան կսկսի Հաւաքել Հայերու զէնքերը մինչ քիւրտերուն զէնք կրելու իրաւունք կուտայ:

Օգոստ. 25ին Վանի նահանջը կսկսի: Կ'իմացուի որ, Թիֆլիսի ռուս զինուորական կաճառէն երկու հոգի, իշխան Շաշովսկի եւ Քիւրտ Քէամիլ Պէյի Թոռը, կառավարութեան կողմէ Վան եկած, կուզէին Հայերը նահանջեցնել, որպէս զի տեղերնին քիւրտեր հաստատեն: Ասիկա իմանալուն, Ճիմ կը տեղեկագրէ Թիֆլիսի վերաշինութեան ժողովին: Սակայն ժողովը ոչինչ կը տնօրինէ այս մասին եւ Ճիմ՝ կ'ըստիպուի լուծել Միլիցիան ու իր տղաքն ետ խրկել:

Բայց երբ նահանջը կուգայ, ժողովուրդէն նոր միլիցիա կազմելով գաղթողներու փախուստը կը դիւրացնէ, նոյն ատեն համոզելով կառավարիչը որ չի նահանջէն ու պաշտպանեն քաղաքը 2300 հոգիով:

Դէպքերու արագութեան առջեւ, Զանգալեան անմիջապէս կուզէ որ Հաւաքուին կուսակցութեանց եւ ընկերութիւններու լիազօրները: Ժողով կը կազմեն՝ Վահան Փափազեան, Գոստին Համբարձումեան՝ քաղաքներու միութեան կողմէ. Պուլղարացի Գրիգոր՝ Դաշնակցութեան պատուիրակ. Արմենակ Երկարեան՝ Ռամկավարներու կողմէ, Աւետիս Թերզիպաշեան, Վանի քաղաքագլուխն ու Ոստիկանապետը, Ջիմ Զանգալեան եւ Դանիէլ Վարդապետ՝ Վանի շրջանէն: Այս ժողովը կ'որոշէ երկու մարմին ընտրել, եւ, զինուորական խորհուրդ կը կազմեն՝ — Վ. Փափազեան, Ա. Երկարեան, Պուլղարացի Գրիգոր, Շատախցի Տիգրան եւ Լեւոն, եւ Ճիմ Զանգալեան: Իսկ ժողովուրդին փոխադրութեան համար կ'ընտրուին՝ Համբարձումեան քաղաքագլուխը, Թերզիպաշեան եւ ոստիկանապետը:

Ասոնք՝ դրեթէ երկուքուկէս օր կը վիճաբանին ու չեն կրնար համաձայնիլ՝ թէ ո՞վ պիտ՝ ըլլայ զինուորներու խմբապետը: Եւ չիկրնալով հասկացողութեան գալ, երրորդ օրը Ճիմ Զանգալեանի որ չէր մասնակցած վէճին, կարծիք կը հարցնեն այս մասին: Ճիմ կը զայրանայ հայկական այս տգեղ ոգիին դէմ ու կ'իմացնէ իրենց՝ թէ առանց սպասելու իրենց որոշման, արդէն իսկ չխառն զինուորներ խրկած էր ժողովուրդին պաշտպանութեան համար, իրենց թողելով որ՝ առանց խմբապետ մ'որոշէին: Միւս առաւուն կ'սկսի Վանի նահանջը, նախ կը խրկուին որբերը, վերջը հիւանդներն ու ժողովուրդը 15,000ի չափ՝ Վանի շրջանէն: Ամէն խումբի հետ կը տրուին զինուած տղաքներ: Երկու հարիւր չխառն զինուած տեղացիներ, Պուլղարացի Գրիգորը, Ճիմ Զանգալեան եւ Շատախցի Լեւոն եւ Տիգրան կը մնան Վան, մինչ երկու պատասխանատու անձեր, Վահ. Փափազեան եւ Ա. Երկարեան, մէկը կը նահանջէ ժողովուրդէն առաջ, իսկ միւսը գաղթողներուն հետ, պատրուակելով որ՝ չեն ուզեր մնալ եւ ջարդի պատճառ դառնալ: Նոր կազմուած միլիցիան կ'որոշէ կռուիլ եւ Վանը չի նահանջեր այս անգամ: Ճիմ կը վստահացնէ ամէն ոք, թէ ռուսերը խաղ մըն է կը

խաղան, եւ թէ անոնց նպատակն է քիւրտեր տեղաւորել գացող հայերուն տեղը։ Եւ, շնորհիւ իրեն ու ընկերներուն, այս երկրորդ նահանջին, գաղթողներէն հազիւ կը վիրաւորուին 16 հոգի, մինչդեռ առաջին նահանջին կորսուեր էին 10—15,000 հոգիներ։

Այս փառաւոր արդիւնքը Ճիմ Ջանդալեան, Վանի միլիցիան ու ժողովուրդը կռիւի համար կազմակերպելով է որ ստացած էր։

Սակայն, հակառակ ժողովուրդը Կովկաս չի խրկելու որոշման, որպէս զի իրենց նահանջն արդարացնեն, Վ. Փափազեան եւ Ա. Երկարեան մաս մը ժողովուրդ հետերնին կը փոխադրեն։ Եւ այս մարդիկ չի կրնալով վերադառնալ, իրենց արտերը կը փճանան։

Որպէս զի հայերը ցրուելու ռուս քաղաքականութիւնն անյաջող մնայ, Ճիմ Ջանդալեան կրկին կը կազմակերպէ զօրաւոր միլիցիա մը եւ կ'սկսի կռուիլ քիւրտերու հետ։ Ամէն կողմէ յարձակումներ տեղի կ'ունենան։ Էրման գիւղի մէջ՝ ուր հայեր ու ասորիներ էին ջարդեր, Հաւսասօրիկի մէջ՝ ուր Պէհրիպէյի մարդիկը խժդժութիւններ ի գործ դրեր էին, ամէ՛ն տեղ՝ Ճիմ կը դիմադրէ քիւրտերուն եւ յաջողելով հեղ մըն ալ բռնել չեխ Պէհրիպէյը, զայն կը տանի Վան եւ Վանէն Թիֆլիս խրկելով՝ կախել կուտայ։

* * *

Այս բոլոր դէպքերուն ատեն, Ճիմ Ջանդալեան սրտի կսկիծով ու զայրոյթով կը պատմէ, ռուսահայերու ցոյց տուած անտարբերութիւնը։ Եսասիրութեան եւ հաճոյքի մէջ այլասերած՝ անոնք խաղաղ աչքերով կը նայէին աղէտքին ու զոհերուն վրայ, եւ

ինքզինքնին ցոյց կ'ուտային՝ մարմնով մօտ, հոգեւին անհունապէս հեռու՝ հայէն ու Հայաստանէն։

Այս անտարբերութեան հանդէպ թրքահայերը, Անդրանիկ մը, Ճիմ մը, կը կրկնապատկէին իրենց զոհողութիւնները։ Ջանդալեան, հոն ուր հայերու հանդէպ անկարեկից սիրտ մը կը գտնէ ռուս շրջանակներու մէջ, կ'ստեղծէ, շնորհիւ իր անկեղծ ու երջանիկ վարուելակերպին եւ քաջութեանց, համակրութիւն մը, որով կը տողորուին Վանի կառավարիչ Տերմէնէն սկսեալ մինչեւ իր հրամանին տակ դրուած հասարակ կազակները։ Իր գործը կը վարձատրուի, հաւատարիմ ծառայութեան համար իրեն կը տրուի մասնաւոր շքանշան եւ ռուս. կառավարութեան Ս. Գէորգի Խաչը։

Ճիմ Ջանդալեանի զարմանալի սիրունութիւնը սակայն, իր խօսքին սրտաբաց անկեղծութիւնը, իր ժպիտին համով արեւը, իր համարձակութեան հրապուրիչ արտայայտութիւնը, մինակ՝ չեն շահած օտարներու համակրանքը, մինակ չեն դիւրացուցած իր դժուարին գործը, այլ ասոնց միացած իր բացարձակ անշահախնդրութիւնը, իրեն համար ընել տուած է բաներ, զորս անհնար պիտի ըլլար ընել՝ այն հայերուն, որոնք հարստանալու պատեհութիւններէն օգտուած են։

Ջանդալեան հոն գացեր էր ծառայելու եւ քամահրեր էր ինչքը, անտեսելով իր աչքերուն ու ձեռքին տակ պատրաստ դրուած հարստութիւնը եւ խրատելով իր մարդիկը նոյն մարդավայել անշահախնդրութեան։ Վարժուած էր մարդ եւ ազնիւ մարդ ապրելու հոս, հոն ալ անիկա ուզած է ըլլալ կռուող ու նուիրուած ճէնթլմէն մը։ Եւ իր գաղափարապաշ-

տուՙթիւնը արձագանք գտած է ռուս հոգիին մէջ, որ լուրջ է եւ երազող, որ խանդավառ է եւ կը յարգէ ասպետական ոգին, որուն ճշմարիտ մէկ օրինակն է ընծայած Ճիմ Զանգալեան։

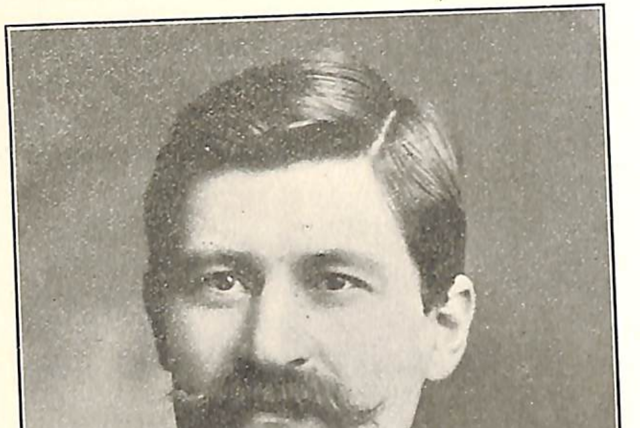

ՍՈՒՐԷՆ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ

ՍՈՒՐԷՆ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ

Սուրէն Սուրէնեան հարազատ զաւակն է Փոքր Հայքի Զէյթունին, լեռներու խոռոշին մէջ հանգչող այն արի կիւրինին, որուն համբաւը ընդարձակօրէն տարածուած էր, բոլոր շրջակայ սարահարթներուն վրայ: Շատ լաւ կը յիշեմ, տղայութեանս, որ այդ լեռնական ամրոցէն մեր սարահարթներն հասնող հարուստ ընտանիքներն անգամ, տոգորուած էին ամենէն զօրաւոր եւ ամենէն հաւատարիմ հայրենասիրութեամբը, տարօրինակ հակադրութիւն մը ձեւացընելով մեր կողմերու հարուստներուն հետ: Անոնք, ժողովուրդին միւս հատուածներէն աւելի, իրենց կեանքին մէջ, իրենց նկարագրին վրայ, անխաթար պահած էին, դրեթէ լման մը, մեր ազնուական տուներուն, մեր նախահայրներուն պատկերը, եւ իրենց շնորհիւ, դարերու մէջէն, մենք դեռ կը նշմարէինք անցեալը, իր հայրենի օճախին պատուաւորութեանը մէջ, իր հիւրասիրութեանց շնորհալիութեան, իր առատաձեռնութեանց պատկառելիութեան մէջ եւ իր տոհմային նկարագրին անյողդողդ ու վիմային հաստատութեանը մէջ: Լուրջ եւ վեհանձն, մեծ եւ փառաւոր, անոնց սերունդներուն վրայէն ժամանակը քնքուշ ձեռքով մը հեռացուցեր էր, գոգցես, ստըրկութեան այն խաւերը՝ որոնք հետզհետէ բարդուե-

լով Հայութեան բախտ մասին վրայ, անոր քնքուշ ու հնօրեայ մարմինը ծածկեր էին՝ բիրտ ու տգեղ կեղեւի մը ներքեւ։ Սակայն, այս ընտանիքներու նրբութիւնն իսկ՝ ա՛յնքան տոկուն էր, որ հողմերու խստութեան տակ կը պահէր իր բնական մարմինն ու երանգը։

Թէեւ աղքատ, Սուրէնի հայրը՝ ահա՝ ցեղին նկարագրով ազնուական այս տարրին կը պատկանէր։ Պատուական մարդ մըն էր այս հայրը, որ բնազդաբար կ'զգար՝ թէ հայն իր ճակատագիրը զուգորդելու էր զարգացման հետ, որպէս զի վերապրէր հոգիով զինուած, մինչ մարմինը ենթարկուած կը մնար թուրք բռնութեան հալածանքներուն, խոշտանգումներուն, բանտին, կախաղանին, շղթաներուն եւ մանաւանդ՝ սպաննող անպատուութեանը։

Սուրէն, այս հօր ներշնչման տակ, դեռ պատանի, իր բնազդական ուժերուն միացուց սորվելու տրամադրութիւն մը, եւ ջանաց որ ինքզինքը կերտէ։ Եւ կերտեց ալ։ Ինչ որ իր անձին մէջ չինած էր, դեռ անփորձ վարժապետ մըն էր՝ որ Աշտո գիւղին մէջ կը նկրտէր ստանալ՝ զօրաւոր նկարագիր մը, որ մօտակայ Զէյթունի հայութեան վրայ կը խմորուէր հետզհետէ, իր ուժին տարրերը քաղելով իմացական աշխատութիւններէ։

Երբ, գիտակցութիւնն աւելի կ'արթննայ, Սուրէն, կ'որոշէ աւելի ուսանիլ եւ կ'երթայ Մարզուանի գոլէճը։ Հոն, Գայաճանի եւ Թումայեանի ազդեցութեան տակ ստեղծուած կը գտնէ գաղտնի կազմակերպութիւն մը, որուն կ'անդամակցի. ասիկա հայրենասիրական կազմակերպութիւն մըն էր, մինչ յեղափոխութիւնը դեռ անորոշ ներշնչում մը կը մնար երիտասարդութեան համար։ Այս ներշնչումը կը զօրանայ սակայն, եւ երբ կը յաջողին Հնչակ ձեռք ձգել, այլեւս՝ Մարզուանի ներշնչեալներուն մտքին մէջ հոմանիշ կը դառնան յեղափոխութիւնն ու ազգասիրութիւնը։ Այդ միջոցներուն, Գայաճանի ազդեցութեան տակ կազմուող այս խումբին զօրաւոր առաքեալը կը դառնայ Թումիկ Արթին, եւ կ'սկսին գործի։ Կը կազմակերպեն Մարզուան, Ամասիա, Լատիկ, Զօրում, կը զինեն ու կը զինուին։

Շատ չանցած, Սուրէնի մէջ կ'արթննայ աւելի խորունկ հետաքրքրութիւն մը, որ զինք կը մղէ դէպի Պոլիս, դէպի արտասահման, եւ գոլէճը թողելով, օր մըն ալ ինքզինքը կը գտնէ Պոլիս։ Հոն՝ Սուրէն կը տեսակցի Մուրատի, Ատոմ Ասլանեանի, Ջիհանկիւլի հետ եւ մինչ զանոնք տեղեակ կը կարծէր յեղափոխական գաղտնի շարժումներու, կը տեսնէ որ՝ անոնք ալ ոչինչ գիտէին այդ մասին։ Սուրէն կ'որոշէ Պուլկարիա անցնիլ, սակայն՝ տեսակցելով Խրիմեան Հայրիկի հետ 1890ի Մարտին, անկէ պատուէր կ'ընդունի կրկին վերադառնալ Մարզուան եւ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան պատրաստել։

Սուրէն կը վերադառնայ՝ զօրացած իր հաւատքին մէջ եւ այդ վայրկեանէն սկսեալ՝ ան կ'ըլլայ հայդուկ ու կռիւի կը մղէ. ան կ'ըլլայ՝ քարոզիչ՝ ու կը ներշնչէ, իր անձին մէջ միացնելով առաքեալն ու զինուորը, լեռնականն ու քաղաքացին, մարտիկն եւ ուսանողը, որոնց նախատիպարները այնքան հրապուրած էին Րաֆֆիի արկածախնդիր հանճարը։

Այդ վայրկեանէն նաեւ, Մարզուանը կեդրոնատեղի ըրած, Սուրէնի ընկերներն իրեն կը յանձնեն շրջակայ գիւղերը զինելու եւ կազմակերպելու պաշտօնը։ Առաջին գիւղը կ'ըլլայ Հաճի Գիւղ, վերջը Տուրնալար՝ ուր ժողովի մը մէջ Սուրէն բոլոր ներ-

կանները իր կողմը կը գրաւէ եւ յետոյ՝ Հագիւ Պէկ Տաշի Շէյխին օգնութեամբ կը յաջողի ինքզինքը Մարզուան նետել՝ խուսափելով զինքը փնտռող ոստիկանութենէն:

Հաճի գիւղ գտուած միջոցին է որ տեղի կ'ունենայ Գում Գարուի ցոյցը, որմէ վերջ Ջիհանկիւլը կը ձերբակալուի. իսկ Մուրատը կը փախչի: Լռիկ համաձայնութեամբ մը իրար կապուած, Պոլսոյ ու գաւառներու այս տղաքը կ'զգան, որոշ ծրագիրներու պակասին մէջ, թէ անգիր դաշինքով մը իրարու են կապուած եւ զիրար անհրաժեշտօրէն ոգեւորելու են՝ ինքնաբերաբար: Իրենց մէջ գործող հայրենասիրութեան այս գաղտնի զօրութենէն մղուած՝ Շմաւոն կ'երթայ Մարզուան ու կը խանդավառի՝ հոն տեսնելով տղաքներ, որ ոչ միայն զինուած էին Փիզիքական իմաստով, այլ իրենց զինեալ մարմիններուն մէջ դրած էին նաեւ զրահուած հոգիներ, բուռն խիզախութիւններով, զորս գիտէին զսպել ու սանձահարել ի հարկին: Եւ այս՝ զայրոյթնին ու հոգինին չափաւորելու, այս իրենց խանդավառութիւնները մեծ ծրագիրներուն հետ դաշնաւորելու գործը, ա՛յնքան աւելի դժուար կը դառնար, ինչքան՝ մեր կռուող իմացականները ինքզինքնին կը գտնէին հայ կորիճներու հանդէպ, որոնք, հեղ մը իրենց կեանքերէն վաղ անցած, այլեւս, շարունակ ջարդելէ եւ հարուածելէ զատ՝ տրամադիր չէին գտնուիր իրենց մարտական արշաւանքներուն դայլ դնելու:

Հարկ է, այս շրջանի գործիչներն ու գործունէութիւնները լաւ ըմբռնելու, դատելու եւ զանոնք գնահատելու համար, թափանցել ժամանակի ոգիին, պարագաներուն եւ մարդոց հոգեբանութեան մէջ:

Ժողովուրդը կ'արթննար եւ իր զարթնումը, ազգային սահմանադրութեան հեռաւոր արձագանքները ձայն կուտար գաւառներու անկիւններէն: Հայրենասիրութիւնը այսօրուան հաշւողութեան երանգներէն մերկ, համակ բանաստեղծութիւն մըն էր, բնական երգ մը՝ որ կը թռչէր ամէն կուրծքէ, երգը կը խառնուէր արեան հետ, ու գլուխները կը բռնուէին ծանր գինովութենէ: Ոչի՛նչ այնքան միամիտ կը գտնենք այսօր. սակայն՝ ոչի՛նչ ա՛յնքան բնականօրէն եւ գերազանցօրէն կը պատմէր ապրիլ ուզող ժողովուրդի մը իմաստութիւնը, որ իր կեանքին հիմնաքարը կ'ընէ զոհողութիւնը: Եւ այս ապրելու ու տեւելու, տիրելու եւ ազատելու զոհաբեր իմաստութիւնը ժառանգական էր. անիկա վեր կը ցատկէր մարդոց նիրհող էութիւններէն եւ գիշերուան մէջ վառուող ճրագի մը նման շողուն ճառագայթով մը կը լուսաւորէր տոհմային գիտակցութեան խաւարը: Անիկա արշալոյսն էր մռայլ գիշերէն ծագող եւ մարդոց հոգիները տաքցնելէ աւելի, ոսկեմշուշ լուսաւորութեամբ մը կը գրաւէր ամէն ինչ, կը տարածուէր ընդարձակօրէն եւ կը փառաւորէր հայութեան հորիզոնը, կը պճնէր կեանքը ու կ'աւետէր եկող արեւը: Զարմանալի չէր ուրեմն որ, մարդիկ հմայուէին, գիւթուէին եւ գինովնային նախ անոր փառքէն, եւ ուզէին հայրենասիրական գինովութեան մէջ ըմբոշխնել իրենց քաջութիւնը, իրենց բռունցքներուն ուժը, իրենց հաւատքին ջերմութիւնը: Հայութիւնը դեռ կը նմանէր նոր կրկէս ելած ըմբիշի մը, որ ճարպիկութիւններ սորվելէ առաջ, հարկ էր՝ որ նախ իր զօրութեան գիտակցութիւնն ունենար, եւ ասոր համար ալ՝ նախ՝ հարուածելու էր, անխորհուրդ, բոլորանուէր, խօլական կատաղութեամբ մը, որով մի-

այն պիտի կրնար ինքզինքը գտնել, ինքնավստահութիւն զգալ եւ ինքզինքը ճանչնալ:

Ասիկա էր մեր կորիճներուն հոգեբանութիւնը, ու մենք հարկ է որ խոնարհինք իրենց հզօրութեան առջեւ, ու մէկդի դնենք մեր թեթեւսօլիկ դատողութեան խծբծանքները, անոնց տղայական եռանդաւորութեանց մասին:

Ինչ որ մեր ցեղը պահած ու պահպանած է, բոլոր այն բնազդական ուժերն են եղած՝ որ, յանկարծ, մեր հերոսներուն մէջ պոռթկացած են անլուր դղրդիւններով՝ հաչուող ու գլխանգէտ ստրկութեան մը կապանքներէն փրկելով ցեղին հոգին. շնորհիւ այս բնազդներուն՝ հայրենիքի սէրը և տոհմային զգացումը մեր սրտերը աննկուն են ընծայած, նուիրական միւռոնի նման անոնք յաւերժօրէն թարմ մնացած են այն ապակենման, թափանցիկ ու փխրուն, լուսաւոր այլ նուրբ անօթներուն մէջ, որոնց նմանած են մեր մարմինները՝ բռնութեանց հարուածներուն, բնութեան խստութիւններուն եւ բաղդին անշնորհ խաղերուն ենթակայ:

Մեր առաջին գործիչները՝ Գայաեաններ, Թումիկ Արթիններ, Սուրէններ, վերածնող սերունդին այս հոգեբանութիւնը ըմբռնելո՛վ միայն կրցած են զանոնք սիրել խանդակաթօրէն եւ յաջողած են ուղղել անոնց քայլերը: Անոնք սիրած են Զէյթունները, եւ նկրտած են սանձահարել զանոնք, որովհետեւ, միայն սիրելով, միա՛յն պաշտելով կրնային խրատել զանոնք եւ իրենց կրակոտ այլ բիրտ սրտերուն վրայ ցօղել՝ ազգային գիտակցութեան զգացումը, անոնց հոգիներուն ջամբելով կազմակերպուած հայրենասիրութեան մ'ու հաւաքական գործունէութեան մը սնունդը:

Որքան լաւ ըմբռնէին ապստամբներու հարուածելու անզուսպ տրամադրութիւնները, նմանապէս, այնքան յաջող կ'ըլլային գուշակելու եւ արգիլելու անոնց անխոհեմութիւնները, որոնց առջեւ կը գտնուէր ահա Սուրէն, երբ օր մը, Մարզուանի ուսանողութիւնը կազմակերպելու ջանքերուն մէջ, նամակ կ'առնէ Արաբկիրէն՝ թէ պիտի ապստամբէին: Արաբկիր հարիւր քան տասնապետ ընդունած էր եւ կ'ուզէր գլուխ վերցնել Թուրքին դէմ, խնդրելով իրենցմէ, որպէս զի՝ Մարզուանն ալ ապստամբեցնեն: Թումիկ Արթին, Գայաեան եւ Սուրէն, որ ապահովութեան համար կրկին մտեր էր Մարզուանի գօլէճը, կ'ընդդիմանան այս մտադրութեան 1891ին: Սուրէն կը փութայ Արաբկիր, կ'անցնի Սվազէն, կը հասնի Տէրսիմ: Այս ճամբուն վրայ է որ երբ զինքը բռնելով անունը կը հարցնեն, «Սուրէն» կեղծանունը կ'առնէ: Արաբկիրի մէջ կ'իմանայ՝ թէ ապստամբութիւնը լովլին պարապ բան մըն է եղած, եւ այդ պատրուակով Թուրք կառավարութիւնը աքսոր քշած է քաղաքին հարուստները, բանտերը լեցնելով քաղաքին կարեւոր մարդոցմով:

Այս պահուս, Սուրէն՝ ինքն ալ խիզախ է, սակայն Բաւուր Պետրոսի մը ճարպիկութեամբ կը պրծի վտանգներէ: Երբ ճամբան զինքը բռնելով, գրպանէն թուղթ մը կը հանեն, Սուրէն ժպիտով մը թուղթը կ'առնէ, ու անոր վրայ կը կարդայ «Տօքթորին» երգը, կ'երգէ զայն, օձեր հմայող փագիրի մը անհոգ զուարթութեամբը եւ իրապէս՝ օձերու նման Թուրքերը դիւթուած՝ թող կուտան որ երթայ: Ան կ'երթայ Տիվրիկ, Սվազ եւ հոն կը գտնէ Գայաեան եւ ուրիշ աքսորեալներ որ վերադարձին կ'սպասէին: Հազիւ Սվազ մտած, կ'իմանայ սակայն որ Արաբկիր

պատահած հրդեհի մը հեղինակը նկատելով զինք, կը փնտռէին: Լալի ծպտուածքը կը թօթափէ, կը դնէ գօլէճական ուսանողի երկար փէսը, կը ներկայանայ կառավարութեան եւ անցագիրն առնելով կը վազէ Կեմերէկ՝ ուր կը տեսնէ Յակոբ Պաշլաւունին: Ուրիշ բան չէ ինք, այլ կաթիլ մը սնդիկ՝ որ չի բռնուիր, կը խուսափի շարունակ, կը վազէ հզօրապէս եւ ուր որ կ'երթայ՝ զինքը կը կոչեն «Սնդիկ» յեղափոխական ծածկանունով:

Կեմերեկի մէջ Պաշլաւունիի հետ ժողով կ'ընեն, կը կազմակերպեն. Սուրէն, այն ատեն մօրուքաւոր գործիչն է, որուն անունը ոչ ոք գիտէ, «մօրուքաւոր մարդը» որով յատկանշուած է անգլիական պլիւպուքերուն մէջ, երբ խորհրդաւոր դէմքը՝ որ դաշտերէն, որ ձորերէն, անտառներէն, գեղերէն, քաղաքներէն կ'անցնէր՝ իր գործունէութեան շնորհներովը եւ իր հաւատքին թարմութեամբը դրօշմելու համար հայութիւնը:

Կեմերեկէն Սուրէն կ'անցնի Կեսարիա, կ'երթայ Էֆքերէ, Թալաս. կը հասնի Եօզղաթ. կ'անցնի՝ Ալաճա, Զօրում եւ այս գիւղերը կազմակերպելէ վերջ կրկին կը դառնայ Մարզուան:

Այս 1891ի աշնան, Մարզուան իրեն կուգայ Թորոս Ծառուկեան, քաջարի Ջելլօն. «Լսեցի որ գաղտնի կազմակերպութիւն ունիք, կ'ըսէ, զիս ալ անդամ գրեցէ՛ք:» Ջելլօն Գաղատիոյ մէջ ամէն ունեցածը ծախեր, ձի մ'ու փամփուշտ գներ ու Մարզուան ինկեր էր: Կ'աշխատին զինքը տարհամոզել. իզո՛ւր. Թորոս կ'ուզէ լեռ ելլել ու կռուիլ: Այնքան անվախ է եւ անկասկած՝ որ տոպրակներով փամփուշտ բերեր է քաղաք եւ խան մըն է ձգեր բոլորը, ու հարկ է որ Սուրէն կռնակը զարնէ այդ տոպրակները, ու

շամիչ ու պաստեխ է ըսելով՝ տանի զանոնք ապահով տեղ մը:

Շատ չանցած զէնք մը կուտան Թորոսին ձեռքը եւ կը խրկեն Պօզօխի հայ գիւղերը: Իրեն կը յանձնարարեն միանալ Աւշար Իսմայիլի, որ լեռները աւազակութեան ելած էր: Աւշար՝ կոխէն հարստացած կը քաշուի և Ջելլօն կը մնայ՝ իր քաջութեանց համակ սպառնալիքները կախած գիւղերու գլխուն: Անգամ մը քիւրտ մը կ'սպաննէ եւ մարդուն ձին նստած կուգայ Մարզուան: Կը համոզեն զինք որ լեռը դառնայ. կուտան Մարթինի հրացան մը եւ երկու հարիւր յիսուն փամփուշտ:

Այդ միջոցին Սուրէն կ'ելլէ դպրոցէն ու Մարզուանի խումբը լեռը կը քաշուի: Եւ այս շրջանէն վերջ է որ, Ջելլօն, կրկին Մարզուան այցելելէ ետք, կը հեռանայ եւ կ'սկսի իր անուանի ասպատակութիւնները. կը զարնէ սուրհանդակներ, կը նուաճէ ոստիկաններ ու զինուորներ, կը պրծի Խոսրէվ փաշայի ձեռքէն: Ու իր անունին շուրջ կը կապուի երգերով, առասպելներով ու գովասանքներով հիւսուած այն պսակը, որուն բուրումը երկար ատեն թարմ մնացած է հայոց եւ թուրքերու յիշողութեան մէջ:

1892ի աշնան, Սուրէն Կիւրին կը քաշուի եւ հոն դասատու կ'ըլլայ: Պարծանքով կը պատմէ, թէ ամէն հայ, մանաւանդ Կիւրինի հարուստները, կրցած է միացնել յեղափոխական դրօշին տակ: Այդ տարուայ աշնան, Թորոս Ծառուկեան յանկարծ Կիւրին կ'երթայ. «կարգուիլ եկայ» կ'ըսէ. եւ կ'ելլէ շուկայ՝ ինքնավստահ եւ իր յաղթանակներէն գինովցած. վստահ՝ թէ ոչ ոք պիտի համարձակէր զինքը բռնել եւ անգոսնելով իրեն եղած խոհեմութեան յորդորնե-

րը՝ զինք ձերբակալող ոստիկանին հետ հանդարտօրէն Ջէյլօն կը քալէ կառավարչատուն: Փոքրահասակ եւ գրեթէ նրբին Ջեյլօն տեսնելով, մարդիկ կարծես կը մերժեն հաւատալ իրականութեան եւ, սակայն, պատմած է հայրս, որ իրեն բանտակիցն է եղած Սըվազի մէջ, բան մը իր մէջ կը մտնէր գերբնական զօրութիւն մը. ատիկա՝ Ջեյլօյի աչքերն էին, որոնց մէջ կեդրոնացեր էին անոր ապերասան յանդգնութիւնը, անոր բոցավառ ատելութիւնը, անոր խենթ արութիւնները:

Սվազի ճամբուն վրայ Ճանօն եւ Սուրէնի մարդիկը կը փորձեն զինքն ազատել. փորձը կը վիժի: Մանճըլըխի մէջ՝ կրկին կը փորձեն ազատել զինք, աս հեղ՝ ինքն է որ կարծես անօգուտ ճակատագրէն մղուած — կը մերժէ փախչիլ: Ռուսմոնկի, Թէք Կէօգի մէջ կրկին կուզեն ազատել Ջէյլօն. Ճանօն ու ընկերները կը պաշարուին. Ճանօն կը զարնուի եւ Սուրէն կը վտանգուի: 1895ին Ջէյլօն կը կախեն Գաղատիոյ մէջ եւ երբ Սուրէն գուժկանը կը հասցնէ անոր ծերուկ մօրն. ասոր հրաշալի պատասխանը կ'ըլլայ. «Տղաս ազգին ուղուրին գնաց»...:

Կեանքը անտանելի կը դառնայ Սուրէնի համար եւ նշանաւոր Մարանեան Յարութիւնը՝ ճամբու ծախք մը տալով, զինք կը խրկէ Սամսոն: Թուրքիան ոչ մէկ տեղ կրնայ ապաստան մ'ընծայել այլեւս, եւ Սուրէնեան կ'ստիպուի Լոնտոն անցնիլ:

Լոնտոնէն, 1894ին, Սուրէն կը հասնի Աթէնք, եւ Նազար Բէկի հրաւէրով եօթն ամիս կ'ստանձնէ վարել՝ երկրի եւ արտասահմանի թղթակցութիւններն ու կ'օգնէ Հնչակի խմբագրութեան: Եւ երբ Հնչակեան կեդրոնը կը փոխադրուի Լոնտոն, Սուրէն, զբաղած բրոբականտի գործերով, լոկ խօսքով

ու գրիչով կռուող մը չի մնար, այլ կը պահէ իր մարտիկի ոգին, կը դնէ շուրջը, կ'ուզէ վերլուծել մարդիկը եւ սակայն՝ դեռ չի համարձակիր զանոնք դատել: Հարկ է որ, դէպքերն իրարու յաջորդեն, հարկ է որ հասնին երկրի ապստամբութիւնները, որոնք իր առջեւ կը պարզեն՝ իր պետերուն անկարողութիւնը: Հարկ է որ Սուրէն վկայ ըլլայ՝ Նազար Բէկի անտարբեր ու ինքնահաւան անգիտակցութեանը, որով ան մէկդի կը դնէր հայասէր Սըր Չարլս Տիլքի խրատը.— «Թող հայերը չ'ապստամբին. որովհետեւ Անգլիան ձեզի չպիտի օգնէ»: Հարկ է որ, Պապը Ալիի ցոյցը տեղի ունենայ եւ Զէյթունը անձնատուր ըլլայ եւ Սուրէն տեսնէ՝ որ կեդրոնը՝ ո՛չ միայն անոր օգնութեան չի հասնիր, այլ՝ այդ նպատակով եղած օժանդակութիւններն ալ կը չեզոքացընէ:

Եւ երբ այս բոլորը կը պատահին, Սուրէն կ'արթըննայ. ու Պոլիս կը խրկէ իր նշանաւոր տեղեկագիրը կեդրոնի գործունէութեան մասին, կեդրոնի պետին շպարուած փառքը մերկացնելով:

Այդ պահուն, Սուրէնեան ամենէն անշահախընդիր գործիչն է, կ'ապրի անօթի, կ'ապրի զայրոյթներով եւ ընդվզումներով առլի, կը վազէ Լոնտոնէն Ամերիկա. կը գործէ, եւ, կ'աջակցի այն նոր ուժերուն՝ որ Պոլսէն ու Ամերիկայէն կը փութային կեդրոնը մաքրել իր անարժան ծառաներէն: Նազար Բէկէն վերջ Արփիարն է որ կ'զգայ Սուրէնի անկաշառ զայրոյթներուն հարուածը: Եւ երբ մէկ կողմէն, գէշերը կ'անհետանային, ու լաւ տարրերը կը զօրանան, տարիներուն հետ, իր մէջ կրկին կ'սկսի երգել՝ հին օրերու ազատութեան ոգին, նման Տիքընսի ճպուռին, որ մաքուր եւ հարազատ օճախներու երջան-

կուլթեան խորհրդանշանն է ու կոկիկ մը կծկուած, փակուած իր ծակին մէջ, իր յաւիտենական երգը կը լսեցնէ, կեանքին յաւերժութեան նշան, բոլոր աղմուկներուն ընդմէջէն. մինչ բուքը կը փչէ դուրսը, մինչ ցուրտ հովերը կը սուլեն տիեզերքի վրայ, ճըպուռը հոն է, իր երգը ներկայ է, ան չպիտի մեռնի, ու բոցին եւ կրակին ընդմէջէն, ծուխին ու գոլորշիին ընդմէջէն, անոր երգը պիտի պատմէ կեանքին տեւականութիւնը, ինչպէս, այսօր, Սուրէնի հին ոգին, հին երգը, հին խանդավառութիւնը, հին կեանքը՝ իր բոլոր սիրալի յիշատակներով, տառապանքներու ընդմէջէն, ողբերու, ծխացող օճախներու մուխին ու աճիւնին հակառակ, կը պատմեն յաւիտենականութիւնը հայրենասիրութեան եւ անմահութիւնը ազգային կեանքին:

ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ ԻԲՐԵՒ ԳՐՈՂ

Դժբաղդաբար՝ աչքի առջեւ ունիմ, Սուրէնի գրական արտադրութեանց լո՛կ մէկ երկու նմուշները: Իր գրական տաղանդը աւելի լման ներկայացնելու համար ատոնք անբաւական են եւ միայն ճաշակ մը կրնան ընծայել՝ գաւառի պատկերներով շինուած եւ գաւառական բարբառի նմուշներով համեմուած իր արտայայտիչ գրականութեան:

Սուրէն բլաստիք արուեստ չունի. եւ կամ՝ իր արուեստը շինուած է պատմելու միամտութենէ, տղայական շնորհներէ, շինական բնականութենէ, որոնք ատեն ատեն, գիտեն վսեմ ալ ըլլալ: Իր ոճը կարելի է նմանցնել սարահարթի մը թարմ, վէտվէտուն, մարգուէտ, տարածուած ընդարձակութիւնը ներկայացնող կանանչին, որուն վրայ, յանկարծ,

անակնկալօրէն առջեւդ կը կանգնի՝ պերճ բարձունք մը, բիրտ ապառաժ մը, ձիւնասպիտակ լեռ մը:

Երբ գրածները կը կարդաս՝ կարծես դիմացդ ունիս զինքը՝ որ կը խօսի: Բնութիւնն ու կեանքը, սովորոյթներն ու տեղական բարքերը, տեսարաններն ու մարդոց խօսքերը՝ առանց նոյնիսկ գրողին քուրայէն անցնելու, հետզհետէ, իրենց տողանցուող շարքին համեմատ, յաջորդաբար հարազատ ու անխաթար պատկերնին կը դրոշմեն Սուրէնի բիբերուն մէջ, ու անոնցմէ կը ցոլանան, իրենց գեղեցկութիւններովն ու տգեղութիւններովը: Եւ որովհետեւ, լուրջն ու տղայականը, հաճելին ու վսեմը, մաս կը կազմեն՝ այս ապրելով տողանցուող կենդանութեան, Սուրէն՝ զանոնք նոյն երանգներով նկարելով՝ նորէն արուեստներուն լաւագոյնն է որ կ'իրագործէ:

Տեսարանի եւ նկարագրութեան մանրամասնութիւնը, արուեստի բնականութենէն վերջ, Սուրէնի գրական փառքը կը կազմէ: Հոմերական առարկայականութենէն բան մը կայ իր կիտուածանկարումներուն մէջ: Յայտնի է որ երեւակայութենէն չի քաշեր իր գոյները. իր ամէն մէկ պատկերը՝ ինքն անձամբ ապրած ու շինած է՝ անոնց լոյսն ու շուքը քաշելով պճլտացող աչքերէն: Երբ կռիւի պատրաստուող զինուորը պիտի նկարագրէ, փոխանակ ըսելու՝ ինչպէս շատերս պիտի գրէինք. «Վտանգի նշանին վրայ՝ հրոսակները պատրաստուեցան կռուելու» Սուրէն կ'ըսէ, եւ դուն աչքիդ առջեւ կը տեսնես զինուորին յաջորդական շարժումներն ու դիրքը. «Ամէնքն ալ տարբեր ուղղութեան վրայ՝ կայծակի արագութեամբ գետին գլտորեցան. հրացաններու ընդունարանները քննեցին. փամփուշտները տեղաւորեցին. կայծհանը քաշեցին ու բուները ուսերնուն կոթնցուցած՝ մատ-

ուընին ըլթակին վրայ՝ կրակելու պատրաստու-
ցան:» Լման չէ՞ աս պատկերը· բայց զինուորի քա-
չած պատկեր է ան, ԲՐԻՄԲԻՖ արուեստի կաշըմ-
բուռն, խօսուն, եփած կիտուածանկարումն է, որուն
բացարձակապէս անկարող կը դառնան հետզհետէ՝
ընդհանուր ու անորոշ քաղաքակրթութեան մը տար-
բերովը սնող քանիերորդ դարու տաղանդները:
Դիտելով ասպատակներու նկարագիրները զօրս
կենդանացուցած է, իւրաքանչիւրն իր մասնաւոր
յատկանիշներովը, կ'զգաս թէ՝ ա՛յնքան ապրած է՝
այդ պարզ ու գեղջուկ, այդ բռնութեանց մէջ խիզա-
խող եւ դաժնի հայրենասիրութեանց ու մեծ խոճալ-
ներու ըղձանքներուն վերասլացող լեռնականներուն
հետ, որ, անոնց միամտութիւնը իւրացուցած է,
ա՛յն աստիճան, որ՝ իր լեզուէն, իր գրիչէն կը բըղ-
խի անոնց համակ արկածախնդիր կեանքին հրապու-
րիչ դիւթանքը: Ինք որ ուսեալ է, եւ գիտակցու-
թիւնն ունի հայու ճակատագրին, կարծես մանուկի
մը կեդրոնացնելու կարողութեամբն է որ դիտած եւ
թուղթին յանձնած է ասպատակներու զարմացնող,
ըմբոստ, անտաշ այլ ոչ կոպիտ, այլ բնազդականօ-
րէն աղուոր զգացումներով տոգորուած հոգին, որ,
իրենց մէջ գիտութեան պակասը լրացուցած է բնա-
ծին իմաստութեամբ եւ տգիտութեան պարապն ալ՝
լուսաւոր հաւատքով: Անփորձ, տգէտ, միամիտ,
պարզօրէն շինական՝ շնորհիւ իրենց բնազդական
հայրենասիրութեան՝ անոնք կրցած են նշմարել բաց
ու կապուտակօրէն ջինջ մաս մը այն խոճալի երկին-
քէն, որուն աստղերուն կապած էին իրենց կառքերը,
ուսեալներն ու առաջնորդները:
Եթէ այս կորիճները, բնազդաբար, իրենց մէջ
չզգային իսկ ազգային խորունկ զգացումներ, եթէ

անոնք գերիներ չ'ըլլային իրենց մէջ ինծէ գոյութիւն
ունեցող ուժերուն, եթէ անոնք լո՛կ ըմբոստներ,
լո՛կ ապրող բողոքներ եղած ըլլային իրենց անհա-
տապէս կրած խժդժութեանց ընդդէմ,— զարնելու
եւ տապալելու կատաղութենէ մը բռնուած,— նո-
րէ՛ն, նուազ պերճախօսութեամբ չպիտի պատմէին
քաղաքակիրթ մարդկութեան, սա՛ յաւիտենական
ճշմարտութիւնը, թէ՝ դարերով ստրկութեան մատ-
նուած հայութիւնն ալ, հանդարտ ու երեւութապէս
մեռած հրաբուխի մը նման, ատեն ատեն, յանկարծ
իր ծոցէն դուրս պոռթկացուցած է բոցէ եւ լաւայէ
շինուած էակներ՝ որ իր խորքերուն մէջ եռեփող կեն-
սականութիւնը ապացուցած են թերեհաւատ մարդ-
կութեան:
Միակ թերութիւնը, որ իրենը չէ իսկապէս, սա
է՝ որ՝ Սուրէն այս կենսունակութիւնները վերապ-
րեցնելու ատեն, չի կրնար զսպել իր առատ զգա-
ցումները, որպէս զի ոճը իր շնորհներուն հետ պահէ
նաեւ շատ ջիղ, այնքան ձգտուած, այնքան ամուր ջիղ՝
ինչքան կը ներկայացնէին իր ապրող հերոսները: Սու-
րէն կը տարուի իր զգացումներէն ամէն վայրկեան,
եւ կը մատնէ յաւէտ տարածուելու, լայննալու, երկա-
րելու եւ յաճախ վարդապետելու զգայնութիւն մը:
Եւ, ինչպէս դիտեցինք, իրը չէ այս թերութիւնը·
անիկա պարզապէս կը բղխի այս շրջանի յեղափոխա-
կան կեանքէն:
Մեր հրոսակներուն հաղորդուիլը՝ քիչ շատ
կարդացողներու եւ նոր զարթնող իմացականներու
հետ, յեղափոխական պատմութեան ամենէն սրտա-
ճըմլիկ եւ ամենէն աղու տեսարանն է: Սուրին եւ գը-
րիչին, գնդակին ու խօսքին հաղորդութիւնն է ան,
բուռն իրականութեան եւ խոճալին հաղորդութիւնն

է, որ, ա՛յնքան բանաստեղծութիւն, ա՛յնքան գորով, այնքան հմայք դրած է անոնց կեանքին մէջ, որ, ի՛նչ չափով որ զգացումներ է արթնցուցած եւ երեւակայութիւններ է խանդավառած, ա՛յն չափով ալ չեզոքացուցած է՝ ծրագրող, հանդարտօրէն եւ պաղարիւնութեամբ հաշուող վարիչներու դրական ջանքը։

Հոգիները վառօդի նման դիւրաբորբոք եղած են, այս ատեն. կեանքերը կրակէ գնդակներու պէս խոյացած ու խիզախած են. համբոյրները ուխտեր են եղած. արցունքները ցօղի կաթիլներ, եւ արիւնը հոսած է՝ խրախճանքի եւ զուարթ գինովութեանց մէջ առատօրէն չոռող մաքուր եւ հրերանգ գինիներուն նման։

Այս շրջանին, վառօդով կը խնկաւէտէին նոր կորիճի մը մկրտութիւնը եւ վտանգներու վայրկեանին՝ ատեն կը գտնէին՝ հաւատաւոր, ու գերազանցօրէն գրական ըլլալու աստիճան աղուոր խօսքեր շռայլելու, որպէս զի իրենց մկրտութիւնը նուիրագործուէր եւ օծուէր՝ խօսքով ու համբոյրներով, մեղրով ու կարագով, երգով ու ժպիտով, եւ այս նուիրագործման մէջ հերոսները նման էին աստուածներու՝ ինչպէս նմանած են անոնք՝ դիւցաբանութեան Հերգիւղներէն մինչեւ մեր Զէյլօները։

Ու, իրենց հոգին գրի առնողն ալ, իրենց պէս օժտուած ըլլալու էր, հերոսի եւ մանուկի հոգիով մը, որուն զգացումները յորդէին, որուն միամտութիւնները զուարթացնէին և որուն վսեմութիւնը աստուածացնէր՝ ինչպէս Րաֆֆին ըրած էր։ Ասոր համար զգացումով առլի է Սուրէն Սուրէնեան, եւ ասոր համար ալ, իր կորիճները, իրենց անմեղութեան մէջ, հերոսներու հոգին ունենալով՝ կը նմանէին մանուկ-

ներու, որ քմահաճ են եւ բուռն եւ զօրս սիրելու ուժով միայն կրնաս համբոյրով մը խաղաղցնել և ժպիտով մը մխիթարել։

Եւ, երբ այսօր, իրենց մանկականութիւնը կը վիճեն իմաստացածները, հարկ է նաեւ անոնց ըսել, թէ իրենց իմացական անմեղ միամտութեան մէջ, այս հերոսները կը նմանէին մեր ժամերու այն ճերմակաթեւ հրեշտակներուն, որոնց մէջ աստուածներու զօրութիւնը կը բնակի եւ կ'արտայայտուի չարիքին դէմ, ինչպէս դիւցազնային այս ուժը բնակեցաւ մեր լեռներու ասպատակներուն մէջ եւ հովանաւորեց մեր գեղջուկներուն կեանքն ու օճախը, պատիւն ու երջանկութիւնը, իրենց զոհողութեան շնորհիւ եւ արեան գնով։

ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ՝ ԻԲՐԵՒ ԸՆԿԵՐ

Սուրէնը Վեր. Հնչակեանութեան արքեպիսկոպոսն է։

Իր խօսքը այնքան օծուն է եւ զօրաւոր ու հաստատ, ինչքան օծուն է դէմքը, ինչքան հուժկու է ճակատը՝ իր աղ ու պղպեղ հոծ մազերու պսակովը, եւ ինչքան հաստատուն է իր յաղթամարմին կազմուածքը։ Ասոնք չեն, ոչ ալ զարմանալիօրէն արթուն, կայծկլտող, սեւ փոքր աչքերն են,— արտայայտիչ ու կենսախայտ,— որ իր ածիլուած դէմքին կուտան Պապական փառք։ Այլ այն տէրվիշային, մոլեռանդ, հզօր, հաւատաւոր, ինքզինքն զգացող ու ճանչցող, ինքզինքը ուրիշներու վրայ հարկադրող զօրութիւնը, զոր Սուրէնեան գիտէ — ուզած ատենը — հաճելի ընծայել՝ համեմելով զայն իր հին յեղափոխականի խօսքին հրապոյրներովը, իր զուարթ ու լուրջ պատմութիւններուն կատակներովն ու խր-

բատովը, եւ, իր աղուոր յիշողութեանը մանրակըրկիտ ու յստակ դիւթանքներովը:

Իր միտքը շտեմարանն է յիշատակներուն, զորս իր համով լեզուն եւ Եզովբոսեան իմաստութիւնը գիտէ ներկայացնել եւ ապրեցնել՝ ծերացած եպիսկոպոսի ժպտուն ծիծաղներովն ու օրհնուած շունչովը: Եւ Սուրէնի միտքը, Սուրէնի կեանքը՝ այս անհամար եւ այլազան յիշատակներուն մէջ շարունակ ամփոփուած կը հոլովուի, կը դառնայ շարունակ ինքն իր վրայ եւ կ'ապրի լիովին ներքին կեանք մը, որ առանձնութեան մէջ ինքնիրով հրապուրուած կը մնայ, իսկ համայնքներու մէջ ալ, ժպտուն եւ ամըչկոտ վերապահումներէ ետք՝ կը բացուի, կը տարածէ իր թեւերը եւ կը խայտայ, ինչպէս գիշերուան մէջ փակ պատատուկին գեղաթոյր ծաղիկը՝ որ ցորեկուան արեւին տակ կը բանայ իր թերթերը, կը տարածէ իր ճիւղերը եւ ամէն ինչ կ'առնէ կը դրաւէ իր սաղարթներուն տակ:

Սուրէն Սուրէնեան՝ այս տեսակ բաղեղի մը մածուցիկ եւ համայնատարած զօրութիւնն ունի: Ժողովուրդներն իր վրայ կը գործեն արեւին տպաւորութիւնը. անոնք կը բանան իր հոգիին թերթերը եւ ահա իր պերճախօսութիւնը, իր շարժումները, իր ամբողջ էութիւնը եւ իր եսէն բղխած ուժը՝ ծանրօրէն, ազդուապէս, ճամբանին շօշափելով, ինքզինքնին զգացնելով, երկարելով, բամբ եւ սուր չեշտեր արձակելով, շրթունքներէն լախտի հարուածներու նման վար իյնող խօսքերուն հետ կը տարածուին՝ սրահներու մէջ, ու իրենց անտեսանելի, եթերային այլ կաշկանդող շուրջառին տակ կ'առնեն ու կը դրաւեն ունկնդիրներու ամբոխը:

Պզտիկութեանս, եկեղեցիներու գմբէթին վրայ

նկարուած կը տեսնէի փառաւոր հայր աստուածներ՝ որ իրենց ծածանող պատմուճանը կը տարածէին ամենուն վրայ եւ իրենց թեւերով աշխարհը կարծես կը դրաւէին: Սուրէն Սուրէնեան, երբ կը ճառախօսէ բեմէն, այս տեսակ պատկառելի այլ անմօրուք հայր աստուծոյ մը շունչն ունի եւ անոր պէս կարծես աշխարհն իր տրամադրութեան տակ կ'ուզէ առնել: Հովանաւորող բան մը կայ իր շարժումներուն մէջ. հայրական անուշութիւն մը կայ իր շեշտերուն մէջ եւ յուզուի ու խանդավառի ալ, զայրանայ եւ վսեմանայ ալ, այս պարպուկի, այս գմբէթներու հայր աստուածին քաղցրութիւնը կը պահէ դէմքին վրայ, լայն թուշերուն քրտնաթոր ծալքին եւ պճլտացող աչքերուն զննող խելացութեանը մէջ:

Կը կարծեմ նաեւ, որ, այս աղու քաղցրութեան հետ, Սուրէն Սուրէնեան՝ շատ յախուռն, շատ ինքնավստահ, դիւրագրգիռ եւ քմահաճ բնութիւնն ունի հրէաներու Եհովային: Զինուոր եղած է, եւ կռուողի մը վրէժխնդրութիւնը կը պոռթկա՛յ հոգիէն. եւ երբ կը մտածէ Թուրքին ու քիւրտին վրայ, իր միտքը թերեւս կը մրթմրթայ մեծ Եհովային սա խօսքերը.— Ձեր ճամբուն վրայ պառկած մեռելներէն պիտի ճանչնաք՝ թէ ես Տէ՛րն եմ: Իր ձեռքը զարնելու պատրաստ է, և իր ցեղային զգացումը թեքել չի գիտեր: Ճշմարտապէս հին մնացած է Սուրէնը եւ ասոր համար պիտի ապրի ու սիրուի: Այս հիները տարօրինակ կորով մ'ունին, քանի ծերանան, կարծես ա՛յնքան իրենց մէջ կը զօրանայ աճող կամք մը, որ տիրելու, վարելու եւ յաղթելու դիտումներովը կ'արտայայտուի: Կտրիճներ են ասոնք՝ որ տոհմային հաստատ կազմին եւ մնայուն տոկունութեան նմոյշները կը ներկայացնեն մարդկութեան եւ յար կռուիլ

գացող նոր երիտասարդութեան հետ աշխարհի կը չարչարուին՝ մեր պանծալի ցեղին չաղթելու կամքը եւ վերապրելու ընդունակութիւնը։

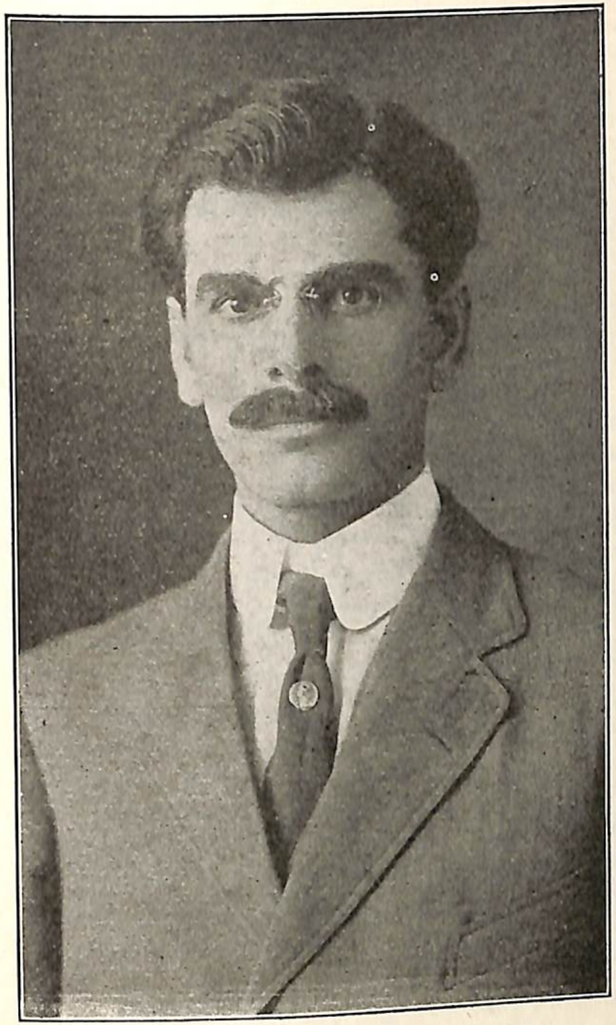

ԱԼԵՔՍԱՆ ԱՐՋՈՒԵԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆ ԱՐՋՈՒԵԱՆ

«Դրախտը սուրերու շուքին տակն է:»

Հայ յեղափոխութեան կէս դարու մօտեցող աղէտալի կեանքին մէջ, ոչ մէկ յեղափոխական այնքան հոյակապ համբաւ մը չինած՝ ու նոյն ատեն՝ այնքան անիրաւութիւն կրած է՝ ինչքան Ալեքսան Արջուեան:

Համակ ջիղ ու ոսկոր, եւ լար մսաններ որ պլինդ ձգտումով մը անոր երիտասարդ հասակին ամբողջ առնականութիւնը կը կեդրոնացնեն պրկուած ու խոհուն գլուխի մը մէջ, Արջուեան, մարտիկի կեցուածքին մէջ Ռոտէնի «Խորհողը» կը յիշեցնէ․ սա տարբերութեամբ որ, այս պայքարող մարդուն նայուածքը կը հանդչի՝ թաւուտ յօնքերու տակ հսկող երկու մութ եւ վայրագօրէն նշդրակային, հատու աչքերու հմայքոտ ու երբեմն ամէնէն շողարձակմանը մէջ: Այն ատեն, երեւակայութիւնդ եւ հայրենասիրութիւնդ կը հրճուի՝ հեղինակութեամբ հրամայող անոր ճակտին ներշնչած դիւթանքովը,— լայն ու անբիծ ճակատի մը, որ ինքզինքը կը յանձնէ գաղտնի լռութիւններու քմահաճոյքին, շռայլօրէն մորթին սպիտակութեանը վրայ թափուող սեւ, գանգրաւոր մազերու գգուանքին տակ, այնքան զմայլելիօրէն խաղաղ՝ ինչքան մարմարէ անարատ տաճարի մը խորա-

նը, որուն մաքուր ճերմակութեան վրայ կ'իջնեն, խունկի կապուտակ ծուէններուն հետ, աստղազարդ գիշերուան մը շղարշային ստուերները:

* * *

Արգուեան, մարմնացումն է եղած յեղափոխական խտացուած գաղափարին, կենդանի հաւատքին եւ խրոխտ ու յանդուգն գործունէութեան, որուն դէմ բաղխելով փշրուած են այն ստորնամիտ զրպարտութիւնները ու իրենց ախոյեան ասպետները, որոնց փառասիրութիւնները մերկացուցած եւ համբաւները ջախջախած էր Վահէն:

Տխրօրէն ճարճատող այդ տխեղճ ճիւղերը՝ վըտիտ ու փտտելէ ազատուած նկարագիրներու, սնած՝ յեղափոխական կենսունակութեան ուռճացնող հիւթովը, բայց դեռ տհաս ու անոյժ, դեռ չի մաքրուած իրենց խոնաւ աղտէն, իրենց խակ կանանչութեանը մէջ փրցուելով յեղափոխութեան այրող կրակին վըրայ նետուած, չէին կրնար անոր կայծկլտացող կրակին ուժ տալ, ոչ ալ կը յաջողէին, իրենց հեծեծող ու ջրոտ մուխին սեւ թանձրութեանը մէջ խղդել՝ անոր ոսկեգոյն բոցը:

Վահէն հայկական յեղափոխութեան նոր ու խիզախող ուժը եղած է որմէ ահաբեկած է թուրք բըռնապետը. անիկա նաեւ հարուածող ձեռքը եղած է, որու բռունցքին տակ ինկած են աղտոտութեան եւ չանթաժի տխրահռչակ լաբախաղացները, բոլոր ծախուած խղճմտանքները, դասալիքները եւ յեղափոխական գիրքերը իրենց փառասիրութեան ի նըպաստ շահագործողները:

Վահէն եղած է յեղափոխութեան ոգին, գործունէութեան անկախ տրամադրութիւններու մէջ

դնելով՝ այլաշրջող ու առողջ հաւատքը զուտ հայրենի շահերու եւ ազգային տեսակէտներու. ոգին, որ յեղափոխական կազմակերպութեան ներշնչած է նոր սերունդներու անշահախնդիր եռանդը, անոնց գլուխէն վտարելով՝ ախտաւոր առաջնորդները. ոգին, որ ազգային ուժերու միացման աշխատած է իր երիտասարդական կորովին համակ կարողութեամբը եւ դողացուցած է Աբտիւլ-Համիտը իր յանդգնութիւններով. ոգին, որ նկրտած է յեղափոխական կազմակերպութենէն կռուի պողպատեայ գործիք մը դարբնել, զայն շաղակրատութեան եւ ապիկարութեան բոյն մը ըլլալէ ազատելով. ոգին վերջապէս, որ յեղափոխական մտածումին մէջ բարեշրջում մը մտցուցած է, շատ արմատական բարեշրջում մը, որպէս զի անիկա համապատասխանէ այն յոյսերուն, ծրագիրներուն եւ երազներուն, որոնք ծնան եւ լոյս տեսան ազգին համար զոհուած բոլոր հայրենասէրներու ներշնչմանցը մէջ: Ու անոր այս ոգին ապրեցաւ ապագային համար՝ անհատին բոլոր կարողութիւնները ներկային մէջ շարժման դնելով. ապրեցաւ սէր ու համերաշխութիւն ներշնչելու համար յեղափոխական դրօշին տակ հաւաքուող երիտասարդութեան, այն տեսակ համերաշխութեան սէր մը եւ բարեկամական վստահութիւն մը՝ որուն դէմ դաւելու համար մարդկային սիրտը Կայէնի մը նախանձոտ յիմարութենէն բռնուած ըլլալու էր:

Անոր կեանքը կարելի է նմանցնել հրաշալի թատերգութեան մը որ առաջին տպաւորութեան յանկարծական ու աղմկայոյզ անակնկալներէն ետք, խորապէս կ'ազդէ հանդիսատես մտքերու վրայ: Թատերգութիւն մը զոր աննման դերասանուհին Ռէժան կը սիրէ ներկայացնել.— եւ զոր՝ նախ կը

սուլեն ու կը ծափահարեն միանգամայն, առանց անկէ բան մը հասկնալու, բայց քանի օրերը անցնին ու ներկայացումները իրարու յաջորդեն, անոր ոգին ամբողջօրէն կը թափանցէ ամբոխին միտքը,— ամբոխին՝ որ ա՛լ չի սուլեր, չի պոռար, այլ իր հեծկլտացող ու անհանդիստ հեւքը կը զսպէ յուզմունքներով թրթռացող կուրծքին տակ, որպէս զի, լի ու լի զգայ՝ ուժն այն իրականութիւններուն, զորս այնքան բնականութեամբ, պարզութիւնով եւ լեցուն զգացումով ներկայացուցած էին իրեն՝ առաջին վայրկեանէն:

Այսպէս եղած է ահա Վահէի կեանքը. մարդիկ չեն ըմբռնած զայն նախ, ատած են զայն շատերը, բայց՝ ինչպէս Արիսթոփանէս կ՚ըսէ Ալկիբիատէսի համար՝ ակնարկելով մարդոց անոր հանդէպ տածած զգացումներուն. «անոնք կը սիրեն ու կ՚ատեն զինքը, բայց՝ առանց իրեն՝ ոչինչ կրնան ընել,» հայ յեղափոխութիւնն ալ չէ կրցած առանց անոր բան մը ընել ու ժողովուրդը՝ տեսնելով որ առանց իր ուզելուն առիւծ մը ծնած էր իր մէջը, ստիպուած է առիւծի վայել յարգանք մատուցանել իրեն:

* * *

Ալեքսան Արզումանի հոգեկան պատկերին բրոֆիլները կը համապատասխանեն իր դրսերեւոյթին ազուոր գիծերուն. երբէք աւելի յարմար էակի մը չէին պատշաճած Սբէնսըրի բանաստեղծական խօսքերը.—

Այսպէ՛ս ամէն հոգի, իր մաքրութեան եւ երկնային
Լոյսին համեմատութեամբը կ՚ընտրէ՝
Իրեն համապատասխանող մարմին մը.
Քանզի մարմինը՝ հոգիին ձեւը կ՚առնէ.
Հոգին կաղապարն է՝ որ մարմինը կը կազմէ:

Այդ հոգին, Վահէի կեցուածքին խրոխտութեանը ընդմէջէն մեզի երեւցած է, մեր տառապանքի եւ երազի օրերուն, վիպական ու աներեւոյթ հերոսի մը լոյսովը, զուրկ՝ Գաւիէրեան տատանող ու մշուշապատ ստուերներէ, մութ շուքերէ: Եւ անոր յատականիշները նկարելու համար հարկ չկայ իր կեանքը ենթարկել էմբրէսիօնիզմի ազդեցութեան: Անոր պատկերը համակ պայծառութիւն է, լուսազծուած վարպետի մը հզօր վրձինին մէկ քանի ճառագայթող շողերովը, որոնք, իբրեւ արեւէ մը կը բղխին իր զօրաւոր ու մեկին անհատականութենէն:

Վահէի ուժն ու քաջողութիւնը կը յորդին այս անհատականութենէն: Իբր յեղափոխական, իբր մարդ, իբր ընկեր, իր տիրապետութեան գաղտնիքը պէտք չէ փնտռել այնքան իր փորձառութեանը, ինչքան անձնականութենէն բղխող հրապոյրին մէջ: Իր ուժը լոկ քաշող զօրութիւն մը չէ, այլ կապտող, այլ ներշնչող զօրութիւն մը, որ ճախրող արծիւի մը նման թեւեր ունի, ջղուտ ճիրաններ ունի ան, որոնք ըզքեզ կը վերցնեն անհասանելի բարձունքներ, որոնք զքեզ կ՚իջեցնեն նաեւ՝ ամէնամութ դահավէժներու յատակը: Իր հետը, անգիտակցաբար, իր արծիւի բիբերէն դիւթուած, կը սաւառնիս իրականութիւններու աշխարհի մը մէջ, եւ այնքան սիրով ու անգիտակցութեամբ կը գլտորիս անել վիհի մը մէջ: Իր ազդեցութիւնն ու հմայքը անուշ երաժշտութեան մը մեղմ ու ծորող դիւթանքը չունին, որ վայրկեան մը հոգիդ պարուրելէ վերջ, թեթեւ անուրջի մը պէս կը մարի առանց մտքիդ վրայ հետք ձգելու, կ՚զգաս թէ իր մէջ՝ անոնք շարժող ու ապրող ուժի մը արտայայտութիւններն են, որ հիմնուած են որոշ կարողութիւններու վրայ,— ձեռներէցութեան, յատկանե-

սութեան, անվախ յանդգնութեան եւ անփառասէր
նուիրումի վրայ:

Ձեռներէցութիւնը՝ կազմակերպելու եւ գոր-
ծելու մէջ, Վահէի անձին մէջ ծնած է յեղափոխական
առաջնորդ մը, որուն պաղարիւնութիւնը իրերը ըմ-
բռնելու եւ գործունէութիւնները ծրագրելու մէջ,
կը հաւասարին՝ չարժելու ատեն ցոյց տուած խան-
դավառութեանը:

Ինքը՝ հրամայելու եւ վարելու համար է ծնած,
այն բոլոր առաջնորդներուն պէս՝ որ զինուորութեան
մէջ իրենցմէ մեծը ճանչնալու չեն վարժուած եւ նոյն
ատեն ալ, իրենց պատասխանատուութենէն չեն
խրտչիր: Իր շեշտը տիրական է ու պատասխանի չի
հանդուրժեր,— բայց կը հրամայէ երբ գիտէ որ կը
սիրուի, երբ կ՚զգայ որ, իր անհատականութեան
հմայքը աւելի տիրականօրէն պիտի իշխէ հրամայե-
լով, քան տեղի տալով:

Վահէի անհատականութիւնը կը յայտնուի նա-
եւ, իր հուժկու մտքովը: Խորհուրդն ու խօսքը, իր
մէջ, պատկերներն են հոգիին. խօսքը կը բացատրէ
հոգիին զօրութիւնը. ինչպէս ոչ մէկ անորոշութիւն
կամ տարակոյս ու վախ կայ իր հոգիին մէջ, այնպէս
ալ ոչ մէկ տարտամութիւն, աւելորդաբանութիւն,
խրթնութիւն, խորհրդաւորութիւն եւ իմաստա-
կութիւն կայ անոր խօսքին մէջ: Խորհուրդը այնքա՛ն
պղուոր, մէկին ու յստակ է իր մէջ, որ, Նարկիսի
գեղեցիկ երեսին նման, կը ցոլանայ իր խօսքերուն
հոսող ու անուշ ջուրին մէջ, ու մէկը միւսէն կ՚առնէ
իր հրապոյրը: Բայց բառերը, հոգին հայլիացնելէ
զատ կըլլան նաեւ հատու տէգեր, որոնց մէջ խտաց-
ուած, զարբնուած կ՚զգաս՝ ոչ միայն խորհուրդին
հարազատ ու պողպատեայ տոկունութիւնը, այլ ըն-

նող ու պատճառաբանող մտքին եւ զարնելու կամ
փրկելու պատրաստ կամքին հարուածելու ուժը:
Արզուեան, խօսած ու գրած պահուն, ճշմարիտ ար-
ուեստագէտի մը կարողութիւնը կը մատնէ, վարպետ
քանդակագործ մըն է ան, որ մուրճի մէկ քանի հար-
ուածով մէջտեղ կը հանէ առնականութեան, արու-
թեան եւ կեանքի շունչովը ներշնչուած հսկայ կոթող
մը:

Իր անձնականութենէն բղխող ուժը ազդած է
ամենուն վրայ. իր իմացական զօրութիւնը, եռանդ-
րութեան եւ անտարբեր հաճոյամոլութեան այս դա-
րուն, զինքը ըրած է, իմացականութեան եւ յեղա-
փոխութեան ընտրեալ շրջանակներուն մէջ ալ, պատ-
կերը անյաղթելի տաղանդի մը:

Արզուեան կրնար, հայերէ տարբեր ժողովուր-
դի մը մէջ, ըլլալ նշանաւոր զինուոր մը, որովհետեւ,
իր առաջնորդելու կարողութեան կը միացնէ, վըս-
տահութիւն ու համակրանք ներշնչելու անզուգական
տրամադրութիւններ: Իրեն հետ քալելով, ինքզինքդ
ապահով կ՚զգաս եւ իրմէն բաժնուելուդ, պարտու-
թեան տարակոյսէն կը հալածուիս: Գիտես որ, հա-
ւատք կայ հոն՝ ուր Վահէն կը գործէ եւ թերեհա-
ւատութիւնը յաջողութեան՝ ուր անոր հոգին չի տի-
րեր: Իր ներկայութիւնը յաջողութեան գրաւական մը
սեպուած է և իր բոլոր ընդվզումները, բոլոր ձեռն-
պահութիւնները գործերու հանդէպ,— որ իր մէջ
յուսահատութեան նշաններ սեպուած են, եւ որոնք,
անուանական յեղափոխութեանց մէջ, մատն անգամ
չի շարժելու որոշմանը վերագրելու է,— ձախողան-
քի ստուերոտ քօղը կը ձգեն յեղափոխական ձեռնձը-
գութեանց վրայ:

Ոնայնօրէն ուժ սպառող մը չէ Արզուեան, եւ իր

յեղափոխականի համբաւն ու մեծութիւնը որ իր անհատականութեան ուժին մունետիկներն են, անիկա կը պարտի իր հոգիին հետ անհամերաշխ եղող գործունէութեանց մէջ ցոյց տուած իր իմաստուն ձեռնպահութեանը: Իր հմայքին գաղտնիքը, ժողովուրդի աչքին, պարապ մարդոց եւ ունայն խնդիրներու մէջ չ'երեւնալու խոհեմութեամբը կը բացատրուի:

Արզուեան փառասէր մը չէ ուրեմն. ան գիտէ իր դերը եւ կը ճանչնայ իր դիրքը ու կը շարժի՝ լոկ գործ մ'ընելու համոզմամբը մղուած:

Քառորդ դարու հայ յեղափոխականի գործունէութեան միջոցին, հազիւ մատի վրայ համրուող քանի մը յօդուածներ է գրած կամ ցանցառ ժողովներու է մասնակցած. մնացեալ ժամանակամիջոցին, ան՝ կազմակերպած է, ծրագրած է ու նկրտած է՝ մէկ կողմէն կազմակերպութիւնը ուժովցնել, միւս կողմէն ալ՝ ծրագրածները յաջողցնել: Եւ յաջողութեան պահուն, գովեստ ու ծափ չէ փնտռած, նման այսօրուան փանթօմ *յեղափոխականներուն, որ իրենց եսասէր փոքրոգութիւններուն մէջ ինքզինքնին հերոս կ'երեւակայեն,— վաճառատան պզտիկ աշկերտներուն պէս որ բադրօնին մէկ յանդիմանութեանն ու գովեստին ընդմէջ ատեն կը գտնեն երեւակայութիւննին մեծութեան կապիտոլները բարձրացնելու:*

Սակայն, եթէ Արզուեան իր անձին փառասիրութիւնը չունի. ունի՝ յեղափոխական պատիւին ու անունին հաւասարող մեծութեամբ մը, հաւատքով մը, խղճմտանքով մը գործելու փառասիրութիւնը, որուն՝ եթէ կիսով համապատասխանած ըլլային իրեն տրամադրուած միջոցները, հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը՝ այսօրուան ողբի, յուսահատութեան, տխրութեան եւ վիժումի էջերէն շատ աւելի ապրող ու ներշնչող երեսներու վրայ արձանագրուած պիտի ըլլար վստահաբար:

* * *

Արզուեանի անհատականութեան ամենէն կարկառուն եւ ամենէն յատկանշական երանգը, անոր անվախ յանդգնութիւնն է, որ իր կռուողի, զինուորի տրամադրութիւնները հասցուցած է հերոսական կոչուելու արժանի աստիճանի մը: Այո՛, ինչպէս մարգարէ մ'ըսած է՝ «Դրախտը սուրերու շուքին տակն է», անիկա կը պատկանի Վահէի նման հերոսներուն, որ արդարութեան, ճշմարտութեան եւ հայրենիքի ազատութեան համար՝ իրենց սուրը ի սպաս կը դնեն մարդկութեան: Դրախտը վախկոտներունը չէ, այլ յանդուգններունը, կորիճներունը: Դրախտը իրենց սուրերը՝ աւերի, կողոպուտի եւ մարդասպանութեան ծարաւին դարպասողներունը չէ, այլ անոնցը՝ որ, Տիգրան Երկաթի նման կը հիւծին ազգին համար իրենց հոգիին գանձերը շռայլելով, իրենց մասններուն հիւթը քամելով, Մխօյի մը պէս ազատութեան համար մաքառելէ վերջ, կը խողխողուին, եւ Վահէի մը պէս ամբողջ երիտասարդութիւն մը կը ծնին յեղափոխութեան ամենէն արիւնոտ դրօշակը բարձրացնելու համար: Կեսար մը, Աղէքսանդր մը, Նաբօլէոն մը հերոսներ չեն.— հերոսները՝ իրենց գաղափարին եւ իրենց ժողովուրդին երջանկութեանը համար ողջակիզուող բոլոր մարտիրոսներն են: Հերոսը՝ մարդասպանը չէ որ վախէն կը զարնէ, ջարդողը չէ որ նախանձէն կը ջարդէ, այլ ան՝ որ կը սրածէ բռնութիւնը, որպէս զի մարդկային եղբայրութեան եւ ժողովրդային խաղաղութեան ծառայելով, դրախտներու ամէնաերջանիկին — մարդ-

կութեան երախտագէտ յիշողութեանը — արժանանայ։

Հերոսային այս անվախ յանդգնութիւնը Վաչէի նշանաբանը եղած է կարծես, ինչպէս եղած էր Մարայլի նշանաբանը,— յանդգնիլ, դարձեալ յանդգնիլ, միշտ յանդգնիլ՝ յաղթելու համար։

Կազմակերպութեանց պատմութիւնը, մեծ գործերու յիշատակութիւնը, յանդուգններու պատմութիւնն է եղած։ Ժան Տարք մը կը ծնի եւ ահա ազատութեան եւ հայրենասիրութեան երկար դարեր կը հետեւին իր հաւատաւոր յանդգնութեանը։ Ցուլիոս Կեսար մը կը ծնի եւ ահա՛ հզօր Հռոմէական պետութիւն մը կը հիմնուի ու կ'իշխէ դարերով։ Ուաշինկթըն մը կը ծնի եւ ահա՛ լայնածաւալ հասարակապետութիւն մը կը գրաւէ ամենէն բարգաւաճ երկիրը· Վաչէ մը կը ծնի եւ ահա՛ Վեր· Հնչակեանութիւն մը մարմին ու հոգի կ'առնէ եւ իր համեստ ուժերը հայութեան տրամադրելով, քաջարի եւ անձնուէր հերոսներու արիւնովը կը շառագունէ ազգային վերածնունդի արշալոյսը։

«Իմաստուն մարդը, ըսած է Էմըրսըն, ամբողջ պետութիւն մըն է·» յանդուգն մարդը հիմնադիրն է այդ պետութեան։ Ռիւպիգոնը անցնիլը միայն վիճակուած է անոնց՝ որ կը յանդգնին ու կայսրութիւններ կը հիմնեն, ինչպէս ըրաւ Կեսար։ Պատմութեան ճակատագիրը փոխող բաները, յանդգնութիւններու արդիւնք են եւ ոչ թէ հաշուող շրջահայեցութեանց։ Հաշուելով՝ սովորական արարքներու մակարդակէն չի կրնար մարդ բարձրանալ, որովհետեւ ան կը համարձակի միայն՝ ան ատեն՝ երբ յաջողութեան պատկերը կը տեսնէ որոշակի։ Գերմարդկային հերոսութիւններու բարձրանալու համար, մարդուն իմացա-

կան կարողութիւնները շատ կարճատես առաջնորդներ են։ Հերոս մը մարգարէ է, բանաստեղծ է եւ ո՛չ միայն ապագան գուշակելու կարողութիւնն ունի, այլ ուրիշներու չի նշմարած հորիզոնները գտնելու եւ հոն թռչելու խիզախութեամբն է օժտուած։ Յանդգնութիւնը հաւատքին տեսլականութենէն կ'առնէ իր ուժը եւ հոգիին աչքերովը կը չափէ տիեզերքներու բարձրութիւնը։ Բացարձակապէս ինքնածին է ան ու ներքին յատկութիւն մը, որ շատեր կը շփոթեն կոշտ ու բիրտ մարդու մը ամբարտաւանութեան հետ։ Անիկա խտացումն է անհատի մը յուզումներուն, բղձանքներուն, իմաստութեանը, որ իրար խառնուելով, շաղուըւելով մարդկային հոգին կը վերածեն արտակարգօրէն պայթուցիկ գունդի մը, որ լոկ իր ներքին ուժին կը վստահի եւ զինքը եռեփող ճակատագրական մղումին հպատակելով կը նետուի, կը պայթի, կը բռնկեցնէ, կաւերէ եւ կը մաքրէ։

Արդուեան, որովհետեւ յանդուգն է եւ մարգարէի մը տեսլականութիւնն ունի, շատ անսովոր, շատ սուր ըմբռնողութիւն մը ցոյց տուած է քաղաքական երեւոյթներու հասկացողութեանը մէջ։ Դէպքերը, ինչքան ալ հեռաւոր, անոր վճիտ բիբերուն մէջ թօթափելով իրենց անորոշութիւնը, պայծառ պատկերներու պէս ամփոփուած են, ու իր յանդգնութիւնը կը հանդչեցնեն իրողութիւններու հաստատութեան վրայ, զերծ կը կացուցանեն զայն կոյր ինքնավստահութեան սայթաքումներէն, եւ փառասիրութեան մոլորումներէն։

Անիկա ճարպիկութիւն, արագաշարժութիւն ու հնարքներ ունեցող յանդգնութիւն մըն է, որ կը ճանչնայ իր ուժերը, կը ճանչնայ իր թշնամիին զօրութիւնը, իր զինուորներուն հոգեբանութիւնը եւ գիտէ

հասնիլ՝ հոն, ուր թշնամին իրեն չըսպասեր, գիտէ հարուածել՝ այն պահուն՝ երբ զինքն ամենէն քիչ կ'ակնկալէ ոսոխը։

Անիկա բիրտ ուժի ցուցադրութիւն մը չէ, այլ վարպետ քաղաքականութեան. եւ, թէեւ՝ չողոքորթող ու աղուէսային սադրանքներով չի հրապուրեր, իր ծրագիրներուն գործադրութեան համար այ տրամադրուած ուժերը համերաշխելու եւ մեթոտիկ ու կարգապահ գործօնութեան դնելու համար, իր նմանը չունի եւ անզուգական է Արզուեանի մէջ։

* * *

Եւ եթէ յանդգնութիւնը հերոսային ընծայած է Արզուեանի դէմքը, յանձնապաստանութիւնը արդիւնաբերած է անոր հերոսութիւնը, պտղաբերած է իր յանդուգն ջանքերը։

Արզուեան իր համոզումին թէ՛ հաւատքը ունեցած է եւ թէ զայն յառաջացնելու համար գիտցած է ամէն ինչ զոհել։ Յանձնապաստան ըլլալ կը նշանակէ իր հոգիին, իր զգացումներուն, իր համոզումներուն եւ սկզբունքներուն համերաշխ կեանք մը ապրիլ։ Կեանք որ ինքնատիպ է, ինքնիրմով կը շարժի, կ'ապրի և կը գործէ, կեանք որ մակաբուծական չէ, գողոնածածուկ առաքինութիւններով չի փայլիր, կեղծաւոր ըլլալ չի գիտեր գեղեցիկ երեւնալու համար, այլ կը մնայ բնական՝ իր աղուորութիւններով եւ թերութիւններով։ Յանձնապաստանը, այնպէս ինչպէս ապրած է Վահէ, յեղափոխական խստապահանջ ու անկեղծ հաւատապաշտութեամբ մը կը նմանի Կատոնին, որ աւելի կը նախընտրէր իր հաւատամքին համեմատ անշուք ու անփառունակ կեանք մը ապրիլ, քան իր սրտին ու հոգիին օտար եղող շրջանակներու մէջ տիրելով փայլիլ։

Վահէ Արզուեանը պէտք է կոչել ու պատմութեան մէջ յաւէրժացնել՝ յեղափոխութեան գործաւորը, այն իմաստով որ, ստեղծող մ'եղած է եւ ոչ թէ հետեւող մը, անսացած է իր հանճարին ու խղճմտանքին եւ նախընտրած է միայն գործը ապրիլ՝ ա՛յնպէս՝ ինչպէս իր յեղափոխականի ուղեղը եւ երիտասարդ հայրենասիրութիւնը ծնած էր, սնուցած էր, մեծցուցած եւ պտղաբեր ընծայած էր։

Ինքզինքը մնալու ճիգ մը ոգորած է անոր բոլոր գործունէութիւնները. իր բնութեան, իր խառնուածքին հաւատարիմ մնալը, իրեն կրօնքն է ըրած Վահէ։ «Մեծ մարդը ան է, կ'ըսէ իմաստասէրը, որ իր առանձնութեան անկախութիւնը կը պահէ ամբոխին մէջ, կատարեալ քաղցրութեամբ։» Արզուեան այս մեծ մարդը եղած է ահա իր առանձնութեանը մէջ, ուր՝ արդար է նկատել՝ թէ ան բացարձակապէս զուրկ եղած է, նախանձոտութենէ, հպարտ գոռոզութիւններէ, իր ուժերը տրամադրելով ամէն անգամ որ խորհած է թէ առաջադրուած գործերուն մէջ պիտի կարենար գտնել իր հոգիին եւ իր ըղձանքներուն պատկերը։ Ու երբ անոնց վճիտ պատկերին տեղ, իր սրաթափանց աչքերը տեսած են անոնց պատրող ստուերը, անիկա կրկին լռիկ ու համեստ՝ պահած է մեկուսացումն իր հոգիին։ Իմաստասէրի, հոգեբանի համերաշխող համակերպութիւն մը ցոյց տուած է, եւ, մարդկային հոգիին գաղտնիքներուն լիուլի թափանցած, մարդկային տկարութիւններուն կատարելապէս գիտակից ըլլալով՝ իր լմանութիւնը, իր ինքնատիպութիւնը անխաթար պահել ուզած է անգործութեան մէջ, քան թէ՝ իր հոգիին յստակ պատկերին վրայ ձգել՝ շուքերը՝ իրեն օտար եղող գործունէութեանց։

Շնորհիւ այս ձեռնպահութեան, անիկա պահած է իր յեղափոխականի հմայքը, որ անհատականութենէն կը բղխէր, անիկա, կը պահէ նաեւ, իր կատարած գործին շատ որոշ գոյնը: Եւ եթէ ճշմարիտ է որ ամէն մարդ իր կատարած մասնաւոր գործովը կը ճանչցուի, եւ որքան քիչ ձեռնարկած ըլլայ քավնոտի աշխատութեանց եւ երկրորդական գործերու, ա՛յնքան մարդոց մտքին մէջ կը յաւէրժացնէ ինքզինքը, Արզուեան ալ, յանդուգն, յանձնապաստան յեղափոխական մնալով, ընկերութիւններէ եւ այլազան գործերէ խուսափելով, ժողովուրդին մըտքին մէջ պայծառ պահած է հերոսի այն տիպարը, զոր, յեղափոխութեան մէջ, կրցած էր անաղարտօրէն դըրոշմել ազգին յիշողութեանը մէջ՝ իր երիտասարդութեանը:

ԱՐԶՈՒԵԱՆ՝ ՊԱՊ Ը ԱԼԻԻ ԴԷՊՔԻՆ

Ալեքսան Արզուեան, առաջին անգամ իբր յեղափոխական դուրս եկած է Պապ ը Ալիի ցոյցին ատեն: Կեդրոնական Վարժարանէն ուղղակի Եւրոպա գացած՝ անկէ ալ, վերադարձեր էր՝ Ատանայի ճամբով Պոլիս: Հայկական զարթնումի այս շրջանին, ինքն ալ կարդացեր էր Հնչակը եւ բաղձացեր էր Հընչակեան մ՚ըլլալ: Սասունի ջարդերը նոր տեղի ունեցեր էին եւ Արզուեան, դեռ մատղաշ երիտասարդ, յանկարծ ինքզինքը գտեր էր ոչ միայն յեղափոխական, այլ բռնի ուժի կազմակերպիչը եւ ծնած պետը խիզախ շարժումներու:

Հարկ է մտիկ ընել իր յիշատակներուն պատմութեանը եւ տեսնել՝ թէ այս լռիկ ու սակաւախօս մարդը, անգամ մը յուզուած իր անցեալէն, անգամ

ՏՈՔԹ. Ս. ՓԱԶԱՆԵԱՆ

մը մխրճուած իր երիտասարդութեան ամենէն արի եւ ամենէն հեշտալիօրէն վտանգաւոր անցուդարձերուն պատմութեանը մէջ, հետզհետէ կը տաքնայ, կը դառնայ պերճախօս, աչքերը կը հրահրին, այտերը կը վառին եւ մարդ կը մղուի մեղքնալ՝ թէ ինչպէս՝ այսքան կորով, թոյլ տրուած է որ մնայ ինքնամփոփ ու չի փոխանցուի նոր սերունդին մէջ: Անոնք որ կը դաւանին նուիրական աւանդութիւններու պահապաններն ըլլալ, արդեօք նուիրական աւանդութիւն չե՞ն նկատեր Վահէի հերոսային անցեալը որ ինքնին գործօն ուժ մը մնալու է, օգտակար զօրութիւն մը ըլլալու է դառնալով ստացուածքն ու իրաւունքը նոր երիտասարդութեան:

Յուզուած, ինչպէս ես դուրս ելայ իր քովէն, հմայուած՝ ինչպէս այժմ կուզեմ գրի առնել, իր լայն գիծերուն մէջ, Վահէին գործունէութիւնը, իր կեանքը վստահաբար պիտի յուզէ եւ հմայէ նաեւ կռուող երիտասարդութիւնը, որ հազիւ թէ անոր անունին հրապոյրէն աւելի բան մը կրցած է ըմբոշխնել:

* * *

1894ի ատենները Պոլիս կը հասնի Արղութեան, եւ տարի մը վերջ ինքզինքը կը գտնէ կռուի հրապարակը, Պապ ը Ալիի առջեւ:

Տեսարանը որ աչքերուն առջեւ կը պարզուի, այդ պահուն ահարկու է: Հայեր սպաննուած են բազմաթիւ եւ հալածուած ամէն կողմ. ամբոխ մը անզէն ու անպաշտպան մարդոց՝ զօրս Պապ ը Ալիի ցոյցը կազմակերպողներն հոն քշեր էին, առանց նախապէս որոշելու՝ թէ խաղա՞ղ պիտի ըլլար Սասունի ջարդերուն դէմ իբր բողոք պատրաստուած այդ ցոյցը, կամ, բռնի ուժի ցուցադրութիւն մը: Անցնելով արիւնոտ փողոցներէն՝ Արղութեան կը հանդիպի

կտրիճներու որ առանձինն, մինչեւ վերջին շունչ, կը դիմադրէին Թուրք խուժանին ու կը մեռնէին հերոսաբար: Քանի կը շարունակէ նայիլ քոմնելի տեսարանին վրայ այնքան իր մէջ կը զօրանան դիմադրութեան զգացումները. մէկ վայրկեանի մէջ, ան կ'ապրի Հայրենիքին տառապեալ, յուզումնալից, եռանդախիտ ու արի կեանքը եւ երբ կը հասնի Ղալաթիոյ եկեղեցին, ուր սկսեր էին Հայերն հաւաքուիլ, արդէն, ինքզինքը պատրաստ կ'զգայ գերագոյն զոհողութեան. – պայքարելով մեռնելու: Նախ, իր մէջ կը ծնի վարիչը. օգտուելով, իր մօտ գտնուող ընկերներէն, Վահէ լուր կը խրկէ տղոց որ հաւաքուին, ու կ'անցնի Բերայի եկեղեցին: Հոս է որ կսկսի իսկական գործը: Պապ ը Ալիի ցոյցին պատմութիւնը իրապէս պատմութիւնն է այս եկեղեցիին մէջ Ալեքսան Արզումանի ապրած կտրիճի կեանքին: Հազիւ եկեղեցին քաշուած, հայեր՝ երիտասարդ, կին, ծեր, երեք հազարի մօտ, օրէ օր կը խուժեն ներս, կը հաւաքուին, կը խռնուին: Հարկ է զանոնք մխիթարել, հարկ է զանոնք սնուցանել, եւ, նոյն ատեն պատրաստուիլ կռիւի: Կազմակերպութեան առաջին գործը՝ հո՛ն է որ Վահէն կ'առեղծէ, եւ, երբ, գաւազան մը ձեռքը, անդուլ կը շրջի փակուած ամբոխին մէջ ու ամէնքն իրեն կը հնազանդին, ան կը ճանչնայ իր կոչումը: Ինքը՝ գտեր էր սիրող ժողովուրդը եւ ժողովուրդն ալ՝ իր մէջ գտեր էր բնականօրէն, անձնուէր առաջնորդը:

Առաջին գաղափարը որ կը ծլի մտքին մէջ, նախ՝ պատրաստուիլ է, զինուիլ է: Պատսպարուիլ՝ տոկալու համար եւ զինուիլ թէ՛ թշնամիներու դէմ որ կրնան եկեղեցիէն ներս սպրդիլ գառնուկի մորթով եւ թէ Թուրքին դէմ՝ որ արդէն սկսած էր սպանալ ու եկեղեցին պաշարել: Վահէ՝ կը կազմէ ատեան մը, քննել կուտայ լրտեսները, կը քաղէ դուրսէն բերուած լուրերը, կ'որոշէ հարուածողներու արի խումբ մը եւ պահակներու խումբեր կը դնէ պատնէշին ետեւ: Ապահովուած ներքնապէս, կը դիմէ Թաղական խորհուրդին եւ անոնք, աղաներ ինչպէս սովորաբար ճանչցուած են — կը գտնուին հայրենասէր ու կը սնուցանեն պաշարուածներու ամբոխը: Կը դիմէ անհատներու, տղամարդ՝ որ ծպտուած կը շրջի շուկաները ու կ'ազդարարէ հայերուն իրենց խանութները գոցել, կին՝ որ մուրացկան ձեւացած, կը յանդգնի խիզախել ամէնավտանգաւոր պարտականութեանց մէջ: Ամէնքը կը հնազանդին իրեն, եւ երբ, Վահէն կ'անցնի այս հոծ մարդկութեան ընդմէջէն, ձայներ կ'ըսեն՝ «Ժամանակ պիտի գայ՝ որ ձեզ պաշտելով մեր գլուխներուն վրայ պիտի տանինք», աւա՛ղ, այսօր, ժողովո՞ւրդն է փոխուած՝ որ այս հոմերական դէմքը, Աքիլլէսի մը նման ստիպուած է վրանին տակ քաշուիլ ու մեռնող բարեկամի մը նման դառնօրէն ողբալ հերոսներ պատուող այդ հին ժողովուրդը:

Ընդհանուր շփոթութիւնը որ խանութներու փակուելէն եւ Վահէի մարդերուն ներշնչած սոսկումէն առաջ կուգայ Թուրք կառավարութեան շրջանակներուն մէջ, կ'ստիպէ Սուլթանը, իր սովորական խարդախութեանց դիմել: Երբ իր Հայ ու Թուրք պատուիրակներն ետ կը դարձուին. երբ իր լրտեսները բռնուելով, եկեղեցիի կտրիճներէն կը պատժուին, երբ իր շարք շարք եկեղեցին պաշարող զինուորները չեն կրնար հայերը վախցնել, Սուլթանը կրկին ափ կ'առնէ դեսպաններու դուռը: Եւ աս հեղ, յեղափոխական կազմակերպիչէն, Արզումեան կը դառ-

նայ կըլլայ՝ քաղաքական առաջնորդ մը։ Անիկա, խումբ մը հայերէ՝ կլինէր, մարդիկ, թափօր մը կազմած՝ կը խրկէ անգլիական դեսպանատուն բողոքի համար, մինչդեռ, դեսպանական թարգմանները ի զուր կը ջանան զիրենք համոզել՝ որ զէնքերնին յանձնեն ու ցրուին։

Ամբողջ երկու շաբաթ կը տեւէ պաշարումը Բերայի եկեղեցիին։ Ամբողջ երկու շաբաթ, Վահէ Արզումեան, կ'ապրի անօթի, անքուն, սարսռալով չոր աթոռի մը վրայ, հսկելով լման գիշերներ ամենուն վրայ, եւ ասիկա, տարիքի մը, երբ ուրիշներ կը հետապնդեն լոկ իրենց հաճոյքներուն պատկերները։ Ամբողջ երկու շաբաթ, որու միջոցին Պապ ը Ալիի ցոյցին կազմակերպիչները կը դողան, կը կծկուին անկիւննին, կը պահուըտին ամէն կողմ, Վահէն կը բանակցի, դեսպանական թարգմաններուն միջոցաւ, կը ներկայացնէ բարենորոգումներու ծրագիր մը եւ նոյն ատեն կը զսպէ իր կտրիճներն անխոհեմ արարքներէ, կը պահէ զանոնք արիւնհեղութիւններէ եւ այն ատեն միայն կը յօժարի տեղի տալ ու հանդարտիլ՝ երբ դեսպանական խոստումներով կ'ապահովուի՝ թէ Սուլթանն ստորագրած է բարենորոգումներու ծրագիրը, իսկ Թուրքը չպիտի հալածէ զինքն ու ձեռքին տակ հաւաքուած հայութիւնը։ Աւա՛ղ, շատ չանցած պիտի մատնուէր այս հայութեան իրեն ամենէն երախտապարտ մէկ անդամէն ու յեղափոխական ընկերէն։

ՎԱՀԷՆ՝ ՀԵՐՈՍԻ ՏԻՊԱՐ

Անհնար է քանի մը էջերու մէջ խտացնել այն խիտ ու անձնուրաց կեանքը՝ զոր Վահէ ապրեցաւ Պապ ը Ալիի դէպքէն վերջ։ Հարկ է որ, ինք, մօտաւոր ա-

պագայի հանդարտ օրերուն, այս շրջանին ամբողջ հերոսային պատմութիւնը գրի առնէ, հայ յեղափոխութեան պատիւին եւ պարծանքին համար։

Հոս, ինչ որ այժմ կը փորձենք ընել, պարզ ու համառօտ փուլերն յիշել է՝ այդ պատմութեան, որ կարելի է ըսել՝ թէ եղած է պատմութիւնը Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան։ Վահէ Արզումեան, յայտնուած առաջին վայրկեանէն իբրեւ ամէնայանդուգն խիզախութիւններուն ախոյեանը, իր քաջութիւններուն, իր մարտնչումներուն, իր կրած զըրկանքներուն եւ հանդիպած հակառակութիւններուն մէջ, միայն մէկ բան ունեցած է իրեն ներշնչիչ.— յեղափոխական հաւատքը, և միայն մէկ բանէ մըն է առաջնորդուած.— հայրենիքի շահէն։

Եթէ իր սիրտն ըմբոստացած է ներքին ապիկարութեանց, անխիղճ շահագործումներու, ծոյլ ու թոյլ անհոգութիւններու դէմ, եթէ հոգին փրփրած է արիւնկզակ բռնարարութեան եւ մաշեցուցիչ հալածանքին դէմ, եւ եթէ այս ըմբոստ ու զայրալիր տրամադրութիւններով անիկա նետուած է պայքարին մէջ բոլոր ազատ ու առատասիրտ կամեցողութեամբը, անիկա ըրած է ամէն ինչ յեղափոխական խղճմտանքին համեմատ եւ ազգային օգտին համար։

Ոչ մէկ անձնական նկատում մրոտած է իր նըպատակներուն անբիծ մաքրութիւնը։ Եւ, իր զըրկանքները, բանտերը, շղթաները, սպառնալիքները, անքուն, անօթի, անձկալի օրերն ու գիշերները, երբ յոգնութիւնն ու հանդիստը քամահրած է, իր ջիղ բզքտող ճամբորդութիւնները ամբողջ Եւրոպայի, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի մէջ, երբ՝ մարդոց ու բնական եւ մեքենական տարրերուն դէմ հաւասարապէս պայքար է մղած, այս բոլորը որ զինք հիւանդացու-

ցած են ու ջլատած երբեմն, որ զինք հոգեվարք ու կիսամեռ ձգած են կեանքի ու մահուան սայթաքող եզրին վրայ,— ոչի՛նչ, բացարձակապէս ոչ մէկ ազդեցութիւն կրցած են գործել իր երիտասարդ յեղափոխականի հոգեկան կորովին եւ բարոյական արութեան վրայ: Յեղափոխութիւնը, իրեն համար եղած է նոր աստղը որ երեւցաւ արեւելքի մոգերուն. Վահէն, զայն տեսնելով հորիզոնին վրայ, այդ մոգերուն պէս քամահրեր էր աշխարհային փառքերն ու հարըստութիւնները եւ դիմագրաւելով տարրերու խստութիւնները, անապատներու կիզիչ արեւն ու չորցնող աւազը, ուզեր էր երկիրներ ու լեռներ ճղքել անցնիլ ու վերջապէս գտնել՝ այդ աստղէն առաջնորդուած, միածին լոյսը, որ Հայոց համար՝ նոր ազատութիւնն էր:

Եթէ Արղուեան լիովին չի յաջողեցաւ զայն գըտնել, իր ջանքերուն, իր հերոսութիւններուն եւ իր զարմանալի ուժին շնորհիւ որ յայտնութիւն մ'եղաւ Թուրքիոյ մէջ եւ անկէ դուրս, ան՝ շա՛տ աւելի ազդող գործ արտադրեց քան ոեւէ, նման պայմաններու տակ մաքառող յեղափոխական կրցած է ընել: Եւ, ինչ որ հրաշալի է, իր այս քաջագործ խիզախումներուն մէջ, անիկա ցոյց տուաւ այնքան խելք՝ ինչքան կորով, այնքան խոհականութիւն ինչքան խոյանք, այնքան քաղաքագիտութիւն՝ ինչքան ուժ: Եւ, վըստահաբար, անոնք որ ուզած են իր մէջ տեսնել միայն խիզախ արութիւն, կամ՝ չեն ճանչցած իր գործելու իմաստութիւնը, եւ կամ՝ կը բաղձան ինքզինքնուն վերագրել քաղաքական խոհեմութիւն մը, որ, իրականին մէջ պակսած է իրենց:

Ասոնք եւ ուրիշներ ալ, անգիտակցաբար, Ալեքսան Արղուեանի դէմքը շինած են շատ խոժոռ ու

խիստ, դէմք մը՝ զայրոյթներու մէջ պարուրուած, դէմք մը մթին ու սուր, խայթող ու թափանցող նայուածքներով. ասոնք բոլորն ալ ունի Արղուեան. բայց միայն այս խոժոռութիւնները չունի: Անիկա, երբ կը ճանչնաս զինք, շատ սիրուն տղայ մըն է, երբեմն պատանեկան դէմք մը կ'առնէ, անուշ ու դիւթիչ ժպիտով. եւ, փոթորիկներէ հանդչող ջուրերու ծփուն, խաղաղ, խոհուն եւ անմեղօրէն ծիծաղկոտ հանդարտութիւնը կ'ստանայ:

Այս մոգական ուժերովն ու ինքզինքը տարբեր ցոյց տալու կարողութիւններովն օժտուած, զարմանալի չէ որ Արղուեան, իր թշնամիներուն երեւցած է հեռուհետէ՝ ահարկու, անտեսանելի, շարժուն եւ անըմբռնելի ուժ մը, որ համակրելի է, ճարպիկ է ու շարունակ բարեկամներ գտած է՝ հոն, ուր, ուրիշներ զոհ ինկած են անպաշտպան եւ լքուած:

Իր ամբողջ այս շրջանի կեանքին մէջ, իրեն անծանօթ բարեկամներուն շուքը կարծես զինք կը հովանաւորէ: Եւ այս հովանաւորութիւնը կը տարածուի իր վրայ Բերայի եկեղեցիէն ելլելէն մինչեւ երրորդ եւ վերջին ձերբակալումը Պոլսոյ մէջ: Ահա այդ շրջանին ուրուագիծը:

* * *

Երբ, դեսպանական թարգմաններու խոստումներուն եւ ապահովութեան վրայ, Բերայի եկեղեցիէն կը մեկնին հայերը, եւ Արղուեան կրկին ինքզինքը կը գտնէ փողոցին մէջ, լրտեսները որ զինքը կը հետապնդէին, եկեղեցին գտնուող հայու մը մատնութեան վրայ կը ձերբակալեն զինք: Ասիկա առաջին ձերբակալումն ու առաջին փորձառութիւնը կըլլայ հայ դաւադրութեան եւ չի կրնալով մատնիչ հայու մը ներշնչած կատաղութիւնը պարտկել, Արղուեան,

հաւաքուած ու սպառնացող, հայհոյող ու ահաւոր Թուրք ատեանին ներկայութեան, կը յարձակի զինք մատնող հայուն վրայ եւ կ'ուզէ զայն պատժել։ Առաջին անգամ ըլլալով, Թուրք կառավարութիւնը կը ճանչնայ թէ Հայ յեղափոխութեան ՎԱՀԷՆ, Ալեքսան Արզումեանն է. ու իր բազուկը կը յանձնէ չերքէզ դատաւորի մը, որ զինք երկար նեղելէ վերջ, դեսպանական թարգմաններու պնդումին վրայ՝ քանի չորս ժամէն զինքն ազատ կ'արձակէ, սպառնալով.— Գնա՛, կ'ըսէ ան, դուն ապրելու արժանի չէիր՝ եթէ ձեռքս թողուէիր։

Կառավարութիւնը կը պահանջէր որ Արզումեան երկրէն հեռանար քանի չորս ժամուան մէջ։ Վահէ չուզեր մեկնիլ եւ կը յաջողի ոչ միայն մնալ, այլ իր ներկայութեան ոստիկանութեան նախարարին յանդիմանել տալ՝ շարունակ իրեն սպառնացող չերքէզ դատաւորը։

Ինչքան կը բազմապատկէ ան իր յեղափոխական գործունէութիւնը, ա՛յնքան Թուրք կառավարութիւնն իր շուրջը կը սղմէ լրտեսներու շղթան։

Ասիկա շրջանն էր Զէյթունի ապստամբութեան։ Զէյթուն ոտքի ելած էր ու սկսած էր ազատութեան այն յարատեւ պայքարը՝ զոր մղելու համար պաշտանքի եւ զուրզուրանքի առարկայ դարձաւ այս ամէհի լեռնաբերդը։

Հազիւ թէ Արզումեան ինքզինքը գտած էր, եւ ահա Պոլսոյ Պատրիարքարանը կը հասնի Զէյթունի նամակը։ Այս նամակը, կ'ըսէ Վահէ, Պատրիարքէն կը խնդրէր երկու բան, կամ՝ իրենց օգնութեան հասնիլ, զէնք ու պաշար խրկելով, եւ կամ՝ եթէ անկարելի էր օգնել, դիմել դեսպանական միջնորդութեան, որպէս զի Զէյթունը ազատ մնար աւելորդ արիւնհեղութենէ։

Պատրիարքը իսկոյն խորհրդակցութեան կը կանչէ Հնչակեան պետերը։ Հոն՝ ուր կը կարծուէր որ լման պատրաստութիւն կար Զէյթունի օգնութեան համար, ոչինչ կը գտնուի. եւ Պատրիարքը յուսախաբ եղած կը դառնայ Հնչակեան կուսակցութեան գործադիր մարմնին։ Վահէ անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ, եւ քիչ ատենէն կը հանդանակուի դրամ, զէնք, զորս պատրաստ էին, արշաւանքի մը մէջ Կիլիկիա փոխադրել՝ բոլոր այն երիտասարդները՝ որոնք Բերայի եկեղեցիին մէջ հաւաքուեր էին Վահէի շուրջ եւ զորս՝ արտասահման փախցնելով, Արզումեան կուզէր ազատել Թրքական հալածանքէն։ Ասոնք, կեղեքումներու եւ բռնապետութեան ահարկու օրերն էին, այն օրերը երբ Սուլթանը շարան շարան գաւառները կ'աքսորէր բոլոր Պոլիս գտնուող երկրացի հայերը, ու, այն յաղթանդամ Վանցի բեռնակիրները, որոնք մասնաւոր համբաւ մը շինած էին իրենց էսնաֆին։

Դժբաղդաբար, Լոնտոնի կեդրոնը, իմանալով թէ դրամ ու զէնք հաւաքուած էր Պոլսոյ մէջ, Կիլիկիոյ արշաւանքին համար, որուն Վահէ կուզէր ձեռնարկել Զէյթունը ազատելու համար, դրամը կը պահանջէ ու կը խոստանայ որ արտասահմանէն զէնք ու մարդ խրկէ Կիլիկիա։

Արզումեան, այս ռազմական ջանքերուն հետ, կաշխատի նաեւ, որպէս զի Պատրիարքարանը փնտռէ դեսպաններու միջամտութիւնը։ Եւ ահա, կրկին կը ձերբակալուի։ Աս հեղ ալ ազատուելով դեսպաններու միջնորդութեամբ, Արզումեան կը մեկնի Լոնտոն, իբրեւ լիազօր Պոլսոյ Հնչակեաններուն։ Հոն կը տեսնէ Նազար Բէկի պաղութիւնը՝ իրեն հանդէպ՝ որ եկեր էր կեդրոնի գործերը քննել եւ՝ ստուգել այն

բոլոր ամբաստանութիւնք, զորս նամակով մը Պոլիս տեղեկագրած էր Սուրէն Սուրէնեան։

Այս միջոցին կը պառակտուին Պոլսոյ ընկերները եւ Արգուեան կ'ստիպուի ետ դառնալ՝ ապարդիւն։ Իր ջանքերը կրկնակ նպատակ մ'ունէին։ Նախ՝ ընկերներն յորդորել համերաշխութեան, երկրորդ չարժիլ ճշմարիտ յեղափոխականի նման, այսինքն՝ կռուիլ միշտ Թուրքին դէմ։ Իր հոգին, իր ամբողջ երիտասարդ պայքարողի ըմբոստ հոգին չարունակ կ'ապըստամբի ընկերական պառակտումներուն, եւ անհատական պզտիկութիւններուն դէմ․ ինք՝ մատղաշ է եւ չի կրնար ըմբռնել՝ որ պայքարներու ամենէն նուիրականին մէջ անգամ, մարդիկ կը մղուին ու կ'առաջնորդուին իրենց անհատական կիրքերէն։ Արգուեան, ոչինչ կ'ուզէ գիտնալ մարդոց հոգեբանութենէն, եւ կը մաքառի անդադար ու, բաղխելով ուրիշներու, կարծր մետաղի մը բաղխող կայծքարին նման՝ իր նկարագիրը կը յայտնէ իր մէջ թագուն կայծկլտացող զօրութիւնը։ Բաղխելով իր ընկերներուն, Արգուեան կը ճանչնայ զանոնք, ու կը գտնէ անոնց մէջ ամենէն անկեղծը, Երուանդ Զաւուշեանը, ու կը հաղորդուի անոր հետ․ ինք կայծքար էր, Երուանդը պողպատ, եւ երկուքին բաղխող կուրծքէն կը ժայթքի մաքրող հուրը, անկեղծ ու անշահախնդիր հայրենասիրութիւնը։

Բոլոր ատենը որ գրաղած է ներքին հարցերով, կառավարութեան անպիտան ու լրտեսող աչքը վըրան է, եւ, եթէ կը հնարամտի ատեն մը գաղտնի գործել, այլեւս չի կրնար երկար խուսափիլ գլխուն վերեւ առկախ ձերբակալութեան դամոկլեան սուրէն, եւ կրկին, կը փախչի արտասահման, պանքայի ցոյցէն վերջ։ Կ'երթայ Աթէնք, Եգիպտոս։ Կրակը

զոր խանդավառութեան մը վայրկեանին դրած է հոգիին մէջ, յեղափոխութեան անմահ կրակը, այժմ չարունակ կը վառի իր մէջ․ եւ իր երեւակայութիւնը, իր խանդը, իր անպարտասելի նուիրումները, մէյ մէկ վեստեան կոյսեր են որ մաքուր ձեռքերով անդադար, կարգաւ եւ փոխն ի փոխը կուգան նոր ատաղձներ բարդել անոր վրայ եւ զայն վառ պահել, պայծառօրէն եւ կենսախայտօրէն վա՛ռ։ Անոր շողուն աբոցներուն մէջ նայելով է որ Վահէն կը կարդայ ապագան, կը մեկնէ ճակատագրին նշանները, կը տեսնէ աներեւոյթ ձեռքը՝ որ արիւնոտ տառերով պատին վրայ կը գրէ իր վճռագիրներն ու պատգամները, Մանէն, Թէկելն եւ ըփարսին կարմիր սուլթանին, եւ կ'որոշէ կրկին Թուրքիա մտնել, աս հեղ փորձելու համար սուլթանին սպանութիւնը, որուն համար Դաշնակցականներ՝ Եգիպտոսէն՝ իրեն օժանդակութիւն կը խոստանան։

Ահա Թուրքիա է․ Նաւաստիի տարազով կրցած է անգամ մըն ալ երթալ՝ վեր առնել՝ մարտնչելու հրաւէրը զոր Թուրք բռնապետութիւնը, ամբարիշտ գողեաթին նման միանգամ ընդ միշտ ըրեր էր հայ յեղափոխականներուն։ Իր մէջը կայ ուժ եւ կայ նաեւ խոհականութիւն․ Վարդանն ու Վահանը իրար խառնուած։ Իր շուրջը նորանոր հալածանքներ կը պատրաստուին, դիւային-խաղեր հայերը բնաջինջ ընելու։ Սուլթանը սկսած է իր մաքիավելական էնթրիկները եւ հայկական ցոյցերու պատրուակին տակ կը սպաննայ ջարդերով։ Բռնապետին ամբաստանութիւններն հերքելու համար Վահէն ու իր ընկերները կը պատրաստեն բողոքի նօթ մը, զոր, հանդարտօրէն, կտրիճօրէն հերոսուհին Աննիկ կը տանի կը յանձնէ դեսպանատունէ դեսպանատուն։ Աննիկ կը

ձերբակալուի եւ յեղափոխական նոր նօթ մը կը խըր-
կուի՝ խալական դեսպանատան մէջ գործուած այն
անարգ լրտեսութեան դէմ որ Աննիկը մատնած էր։

Բաշարի Աննիկը, որուն նմանը չէ ծնած քառորդ
դարու ընթացքին Թուրքիոյ Հայութիւնը, անձնու-
րաց եւ տոկուն Աննիկը, ամբողջ տարի մը կը մնայ
բանտ, հակառակ դեսպանական դիմումներուն եւ
խոստումներուն, հակառակ իր կրած չարչարանքնե-
րուն։ Կը ծեծեն զինք, կը տառապեն զինք, ոչի՛նչ,
ոչ մէկ ընկերի անուն կը խուսափի փակ շրթունքնե-
րէն եւ գոնէ աս հեղ՝ Վաշէն չի բռնուիր։ Այս հայ
աղջկան չքնաղ եւ հաւատաւոր, հարազատ եւ յան-
դուգն տիպարը՝ որուն անունը հազիւ հասած է այ-
սօրուան սերունդին, այս ամենապատուական ընկե-
րուհին, որ, հակառակ իրեն եղած խոստումներուն,
հաւատարիմ մնացած է իր դրօշակին եւ իր կազմա-
կերպութեան, թէեւ չքաւոր եւ առանձին ու անօգ,
մնալով շարունակ եւ յամառօրէն անդրդուելի, վեր-
ջապէս ազատ կ'արձակուի, օր մը, շնորհիւ անգլիա-
կան դեսպան Սըր Փիլիփ Քըրրիի, որ սուլթանին շը-
նորհը կը խնդրէ իրեն համար՝ մասնաւորապէս։

* * *

Աննիկի ազատուելէն առաջ խոկ Վաշէ կը մեկնի
Արտասահման։ Համիտ, իմանալով որ ան հասած է
Բարիզ, իր դեսպանին միջոցաւ հետը բանակցութեան
կը մտնէ հոն։ Վեց ամիս բանակցութիւնները կը տե-
ւեն։ Սուլթանը կը խոստանայ բարենորոգումներ
մտցնել եւ կը բաղձայ՝ հանդարտ պահել յեղափո-
խականները։ Իր մտքին մէջ ինչ որ կը դառնայ այս
միջոցին՝ ճիւաղային է. մէկ կողմէն պատրուակ կը
փնտռէ հայերը ջարդելու, միւս կողմէն՝ կը հնարա-

մըտի յեղափոխական ուժերը պառակտուած պահել։
Այն պահուն երբ իր դեսպանը կը բանակցի Վաշէի
հետ, Տատեան Յարութիւն Փաշան ձեռք կ'առնէ
Դաշնակցականները։ Բայց երբ Սուլթանին կը հե-
ռագրուի անունը Վաշէի, խկոյն՝ Տատեանի ճիգերն
ի դերեւ կ'ելլեն, եւ Թուրք դեսպանը կրկին կը վե-
րսկսի իր բանակցութիւնները։ Սակայն բարենո-
րոգումի խոստումները չեն կրնար պատրել Վաշէն,
որուն, երբ սուլթանին խոստմնագրերը ցոյց կը տըր-
ուին, կը պատասխանէ՝ յիշելով անունները բոլոր ա-
նոնց՝ որ դեռ բանտերու մէջ կը չարչրկուէին.—
Մուրատը եւ ուրիշներ ու իր խսկ եղբայրը՝ անձնու-
րաց կտրիճը Ստեփան Արգուեան, որ Հայկունի փա-
շա կեղծ անունին տակ, տանջուած է Ատանայի բան-
տին մէջ, իր խումբին գլուխն անցած եւ զարմացու-
ցած է զինք դատող ատեանները իր հերոսային կեց-
ուածքովը։ Հազիւ թէ Վաշէն կ'արտասանէ այս ա-
նունները, եւ ահա, ազատ կ'արձակուին Պոլսոյ բան-
տէն հարիւրի չափ յեղափոխականներ, ազատ կը
թողուի նաեւ Ստեփան Արգուեան։ Ստեփան, բան-
տէն ելլելուն հազուստ մըն ալ չինել կուտայ կառա-
վարութեան ծախքով եւ շունչը կ'առնէ Մերսինէն
Եւրոպա մեկնող նաւու մը մէջ։

Երբ վերջապէս Բարիզի բանակցութիւնները կը
դադրին Տատեանի էնթրիկներուն երեսէն, սուլթա-
նը Պոլիս կը հրաւիրէ Վաշէն.— քանի որ բարենո-
րոգումները կը գործադրեմ, դուք ալ եկէք, կը
գրէ ան. ու Վաշէ՝ իրեն կը պատասխանէ այն միակ
լեզուովն՝ որով կարծէր որ պատասխանուէր այս
անարգ հրաւէրին.— Լաքսիօն բէքօնտրա ա վօթր
էնսօլանս. «Ձեր ամբարտաւանութեան պիտի պա-
տասխանէ յեղափոխական շարժումը»։

Հակառակ այս խրոխտ պատասխանին, որով Վահէ կը մերժէր բացէ ի բաց Պոլիս մտնել, իսկոյն կը պատրաստուի հոն երթալ գաղտնի: Մեկնելէն երկու շաբաթ առաջ, սակայն, հայ լրտես մը կը գտնէ զինք, կը հետեւի իրեն, ու սուլթանին կը տեղեկագրէ անոր շարժումները:

Վահէ, ապահովութեան համար կը դիմէ Բարիզի հայասէր բարեկամներուն ու ներկայ նախարարապետ Ժօրժ Գլէմանսօյի, որ իրեն յանձնարարական մը կուտայ Յունաստանի ճամբով երթալու. Բիէր Քիյեար, Բրէսանսէ, կը խոստանան իրեն օգնել՝ թէեւ յանդուգն կը գտնեն իր ձեռնարկները:

Մարսիլիա հասնելուն՝ նաւապետի տարազ մը կը գնէ եւ իրմէ առաջ կը խրկէ նշանաւոր ու արի Ֆրանսուհին: Հոն ուր անհնար կըլլայ իր Պոլսոյ ընկերներուն իրեն համար ապահով բնակավայր մը պատրաստել՝ Պոլսոյ մէջ, Ֆրանսուհին կրնայ տուն վարձել իր անունով ու պատսպարել Վահէն լրտեսներու խուզարկութեանց դէմ:

Իբրեւ նաւապետ, ծխափողը բերնին, Վահէն կ՚իջնէ նաւամատոյց ու շարուած լրտեսները բարեւ կը կենան: Ան կ՚անցնի խաղաղ, կ՚ապշեցնէ իր բարեկամները ու կ՚երթայ, իբրեւ Ֆրանսացի բժիշկ մը, Տոքթ. Գահորդ անունով պատսպարուիլ Ֆրանսուհիին պատրաստած տանը մէջ:

Օր մըն ալ արթննալուն ինքզինքը կը գտնէ լրտեսներէ շրջապատուած, տունը պաշարման տակ, եւ ոչ ալ իր պաղարիւնութիւնը, վտանգին հանդէպ իր հանդարտութիւնը կրնան զինքն ազատել այս վերջին ձերբակալումէն, որու միջոցին, շքեղ կառքով զինք կը տանին, իբրեւ Ֆրանսացի բժիշկ, ոստիկանատուն: Այդ օրը, խնդումի օր մը կըլլայ սուլթանի

լրտեսներուն համար — եւ գայլոյթի օր մը ոստիկանապետ փաշային համար՝ որ սուլթանը ապահովցուցեր էր Պոլիսը յեղափոխականներէ մաքրած ըլլալուն:

Մինչ ամբողջ գիշերներ՝ այս գաղանը, կատաղի եւ ատող, հրազէնը Արգուեանի քունքին դրած կը սպառնայ՝ որ դուրս հանէ պոմպաները, արի Ֆրանսուհին կը պաշտպանէ զինքը, կը պահանջէ զինքը՝ ոտքը դրած դեսպանատան սեմին վրայ: Ու Եւրոպայէն բողոքները կը տեղան Պոլիս: Բոլոր անոնք, որ յախուռն դատեր էին ծրագիրները, այլ զմայլեր էին իր կորովին վրայ.— Գլէմանսօ, Քիյեառ, Բրէսանսէ, բոլորն ալ իրենց բողոքները կը խրկեն Պոլիս եւ աս հեղ ալ, շնորհիւ իր օտար ու մեծասիրտ բարեկամներուն, շնորհիւ հերոսական Ֆրանսուհիին, Վահէն կ՚ազատի ստոյգ մահէ, երեք ամիս բանտարկութենէ վերջ: Եւ երբ կառավարութեան կողմէ կը տարուի պուլկարական սահմանագլուխ, առանց անցագրի, կրկին իր բաց սիրտ անկեղծութիւնը կը գրաւէ օտարը, եւ կրկին, ներս կ՚առնուի Պուլկարիա, հովանաւորուած ազնիւ պաշտօնեայէ մը, որ իրեն կը յայտարարէ՝ թէ աւելի կը նախընտրէր իր պաշտօնը կորսնցնել՝ քան զինքը Թուրքիա վերադարձնել:

* * *

Պատուհասը Թուրք բռնապետութեան, Ալեքսան Արգուեան արտասահմանի մէջ կը դառնայ խարազանը մաքրագործումի: Յեղափոխութիւնը վերածեր էին կեդրոնին մէջ Երուսաղէմական տաճարի մը եւ անոր դաւիթներն հաւաքուած, կեդրոնի պետերը կը շահագործէին ժողովուրդը, իբրեւ անարգ առեւտրականները Սողոմոնի տաճարին՝ ուրկէ Վահէն, նման հին Բարեկարգիչին, եկեր էր զանոնք խարազանելով դուրս վռնտել:

Այդ կեդրոնի կռիւները արդէն պառակտեր էին ոչ միայն գլխաւոր գործիչները, այլ լիովին կազմալուծեր էին յեղափոխութիւնը: Վաշէն կը վկայէ թէ Թուրքիոյ գաւառներուն եւ մինչեւ իսկ Պոլսոյ մէջ՝ մարդ մնացած չէր. չկային հինգ հոգի որոնց հետ կարելի ըլլար սոսկ թղթակցութիւն մը կատարել:

Փուշերով ու տատասկով աւլի այս արտասահմանեան կեանքին մէջ կը մնայ ահա Արղութեան: Ամերիկան որ միշտ գաղթավայրերու ամենէն արթունն ու հայրենասէրն է մնացած, կընդունի զինք ու իրմով կը խանդավառի: Վաշէն կըլլայ լիազօրը կուսակցութեան, կը մաքրէ կեդրոնը իր անշահ տարրերէն ու կ'անցնի Եգիպտոս՝ անկէ ուղղելու համար Կիլիկեան նոր գործունէութիւն մը, որուն համար Ամերիկան իրեն կը տրամադրէ տարրեր.— անփորձ ու անմըշակ տարրեր, սակայն, որ զինքն յուսախաբ կընեն, որ բարոյապէս կը լքեն զինք, մինչ արդէն Ֆիզիքական ցաւը, կրած զրկանքներէն ծնող անխուսափելի հիւանդութիւնը սկսած էր զինքն զգետնել:

Այդ վայրկեանէն սկսեալ, իր դերը կարծես նոյնը կը մնայ. զօրացնել կազմակերպութիւնը՝ ներքնապէս զայն մաքրելով անշահ տարրերէն եւ ազնիւ ուժերը մարզել իսկական գործի համար՝ յեղափոխական ճիգերու մէջ: Այս կրկնակ պայքարին մէջ իր դէմ հաւաքուած չկամութեան ու նախանձի կուտակեալ ամպերը մարած ու ցնդած են իր անկեղծ հայրենասիրութեան շողերուն տակ: Մարդիկ վախնալով իր ուժէն, չեն սիրած զինք. ու շնորհիւ քաղաքական նոր պայմաններուն, որ կ'սպառնային հայոց բաժանութիւնն յաւէրժացնել, շնորհիւ պահպանողական ոգիի մը՝ որ սկսած էր իր թոյնին թմրութիւնը տարածել նոյնիսկ անոնց մտքերուն վրայ, որ Արղութեանէն

նուազ խանդավառ չէին գտնուած անցեալին մէջ, խիղճի չարժութեններու համար,— շնորհիւ վերջապէս տեսակ մը յեղափոխական պարտասանքի՝ որ հոգերանական յոյլ վիճակ մըն էր ստեղծած հանդէպ Լաքխիօն տիրէքթի քաղաքականութեան, Վաշէի ներկայացուցած տիպարը այլեւս ժամանակի պահանջներուն անհամապատասխան կը նկատէին:

Այսօր, դէպքերը եւ անողոք պատմութիւնը եկան միանգամ ընդ միշտ հաստատել, թէ հայուն համար ամենէն իրական, ամենէն անհրաժեշտ եւ ամենէն շատ արժէքութիւն ունեցող տիպարը՝ Վաշէ Արղութեանի տիպարն եղած է եւ շարունակելու էր ըլլալ: Անոնք միայն պատիւի կ'արժանանան, որոնք աշխատանքէն չեն խուսափիր: «Դրախտը սուրերու ստուերին տակն է:» Եւ Վաշէ Արղութեան իր անմահութիւնը շահած է այդ դրախտին մէջ, որովհետեւ իր կեանքն ու իր սուրը չէ խնայած դատերու ամենէն արդարին համար:

ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՐԴՈՒԿԷՍԵԱՆ

ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ. ՄԱՐԴՈՒԿԷՍԵԱՆ

> Եթէ գործն, զոր շինեաց ի վերայ հաւատոյն հիմանն, ոսկի է եւ արծաթ եւ ականս պատուականս, որք ոչ ապականին՝ այլ եւ սրբին ի հրոյն, գործողն կեցցէ եւ վարձս առցէ:
>
> ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Ղեւոնդ վարդապետ Մարդուկէսեան մէկն է այն հեգնող մարդոցմէն զորս շատեր չեն սիրեր, անոր անձին մէջ իսկական պարսաւի ամենանուազ տարրերը գտնելով հանդերձ:

Ժողովրդական տիպար մըն է անիկա, որ շատ քիչ կը նմանի ժողովուրդին. խիզախ է իր անկեղծութեանը մէջ, եւ խոհուն, ազնուօրէն խոհական պիտի ըսէի՝ աւելի ճշգրիտ ըլլալու համար: Սիրելի է ան իր բարեմիտ bonhomie*ովը. ատելի՝ անձկուն նկարագրին համար, անսանձ անկեղծութեանն համար, որով օժտուողները, մանաւանդ եթէ կղերական են, ծայրագոյն վարդապետէն անդին չեն կրնար անցնիլ: Սակայն, Ղեւոնդ վարդապետ, ինքը, այնպէս կը կարծէ որ՝ շատ թաքթ ունի, մինչդեռ իր ունեցածը՝ տեսակ մը ճակատաբաց վարուելակերպ է՝ որ երիտասարդութեանը՝ շրջահայեցողութենէ զուրկ է եղած, որովհետեւ միշտ պարզամիտ գտնուած է, եւ յաճախ՝ վարպետութիւն ձեւացուցած տեղն՝ դառ-*

նորէն խաբուած է՝ շնորհիւ իր անսահման ու բա-
րեսիրտ միամտութեանը: Ուրիշ խօսքով, Ղեւոնդ
վրդ. Մարգուկեան, բարիք ընելու համար միայն
հնարամտելով՝ երբեմն ակամայ չարիք է գործած:

Իր դրսեւորումը, այս խորապէս մաքուր եւ անձ-
նուրաց բարեսրտութենէն նշոյլ մ'իսկ չի ցոլացներ՝
զինքը մօտէն չ'ճանչցողներու աչքին. միւսները,
զինքը ճանչցած ըլլալնուն համար խանդաղատանքով զինքը
սիրողները, վստա՛հ, միշտ վստահ են որ, երբ վար-
դապետը կը նստի անխօսուկ, մռայլ, լռիկ ու սեւ
դէմքով, եւ խանձած մրկած բիբերը կը յառէ վրադ,
տխուր եւ հողահար պահերուն, ուրիշի մը ցաւովն է
հողահար, կամ երբ՝ ամպոտ ճակտէն յոյլ խոկում-
ները վանելու համար, երկու բաց ափերովը դէմքը
ծածկելէ ետք, տխքրէ ժպիտով մը կը պարզէ՝ աւելի
պայծառ երես մը, անիկա դժբաղդի մը օգնելու մի-
ջոցը գտած ըլլալուն համար է խնդումերես:

Կոկիկ՝ ճառախօսած ատեն՝ հատիկ հատիկ ար-
տասանած բառերուն պէս կոկիկ է Ղեւոնդ վրդ.
Մարգուկեան, բայց ոչ անոնց չափ հարուստ ու
շռայլ՝ իր խնամքով կոճկուած սեւ վերարկուին մէջ,
ուրկէ դուրս կանգնած գլուխը, եկեղեցիներու լու-
սաւոր եւ խնկաբոյր պատկերներուն գունագեղ ե-
րանգներովը չէ նկարուած, այլ կերտուած է Գառ-
երի գլուխներուն համակ ծանրածաւալ շուքովը.
կարծես՝ միջոցին մէջ ուր զինք կը նշմարես.— են-
թադրենք շրջանակի մէջ առնուած լայն կտաւի մը
միջոցն ու բոլորակը,— ամէն ինչ կ'աներեւութա-
նայ՝ բացի անոր սեւի սեւ գլուխէն, որ իր մռայլ ըն-
ջութեանը մէջ կտաւը կը լեցնէ, կը գրաւէ զայն, իր
անձնականութեան խորհուրդովը, ըղձալիր հոգիին
անդուսպ խոյանքովը եւ արտայայտութեան հարըս-

տութեամբը, որու շնորհիւ Ղեւոնդ Վարդապետ գի-
տէ հեգնել, Բէնս-Սան Ռիբի ներքին հաճոյքով, եւ
խնդացնել՝ գործէ քաշուած գաւառացի ծերուկ ե-
պիսկոպոսի մը՝ պատմութիւններով համեմուած զը-
ւարճախօսութեամբը:

Չեմ գիտեր ո՛ր իմաստակը, ակնարկելով Ղեւոնդ
վարդապետի ինքնաբուղխ պերճախօսութեանն ու
հմայիչ improvisationներուն, ըսեր է. «Երեսը հնա-
յիս՝ խօսիլը լսես:» Անտարակոյս, Ղեւոնդ վարդա-
պետին երեսը՝ յաւերժահարսներու ժպտող երոսնե-
րուն ծանծաղ շնորհը չունի, բայց հուժկու Ռօտէնի
մը ջղուտ ու կաշմրուն ձեռակերտն է, որ չի հմա-
յեր — պէտք ալ չունի ատոր — այլ կ'ազդէ, կը խօ-
սի՝ իր ազուոր բառերէն անհունապէս աւելի արտա-
յայտիչ տպաւորութեամբ մը:

* * *

Ղեւոնդ վարդապետ Մարգուկեանը սիրելու
համար զայն տարբաղադրելու է. ճերմակ լոյսի ճա-
ռագայթին կը նմանի անոր հոգին, զոր ճանչնալու
համար հարկ է պրիսմակէ անցնել եւ իր բնական ու
բազմազան երանգներուն վերածել:

Եւ, հարկ է նախ զինքը մերկացնել — ոչ թէ իր
կարգէն — այլ՝ այն բոլոր զրպարտութիւններէն եւ
դիտումնաւոր չարախօսութիւններէն,որոնցմէ հաստ-
կեկ մուշտակ մը շինած հագցուցած էին իրեն, օքեմի
տեղ:

Զինքը լաւ ըմբռնելու համար, վար առնելու է
ուրեմն՝ կռնակէն, ամբաստանութեանց այս մքլած
մուշտակը եւ վրան թողլու է, իր իսկական թերու-
թիւնները՝ որոնց երեւէն գրեթէ ամէն ոք՝ իրեն
թշնամի ըրած է:

Իբր հայրենասէր՝ նախ առջեւնիս կը գտնենք իր

պարզ ու թագուն առաքինութիւններովը գրաւիչ մարդ մը, որ տաճարին նուիրուած է, ոչ թէ դեռ իր ուժերուն գիտակցութիւնը չունեցող ժողովուրդի մը անզօր տեսլականէն հրապուրուելով, այլ գիւթուած՝ այն հաւատքէն որով հայրենասիրութիւնը կը վարձատրէ իր դրօշակիրները:

Ցեղային ազատութեան խոյալէն արբշիռ, Ղեւոնդ վարդապետ, դեռ Խարբերդէն եկած երիտասարդ պատուելի մը, իր հայրերուն եկեղեցին կը դառնայ՝ իր նուիրումը աւելի՛ լիակատար եւ բոլորանուէր ընծայելու համար:

Անիկա, այդ պահուն, անփորձ է ու կորիճ, յանդուգն է եւ յանձնապաստան, եկեղեցական կարգի տակ մտնող պաշըպօզուքի ըմբոստ խառնուածք մը ունի, որ հիմա տարիները մեղմացուցած են, անհետացնելու աստիճան: Երիտասարդութեանը, ոչինչ կը տոկայ իր կամքին, եւ, մինչ ուրիշներ պոռոզութեան կը հրաւիրէ, շատ քիչեր, այս նիւթապաշտ, այս ամօթալիօրէն կեղծ ու շահամոլ կեանքին մէջ՝ կրնան իր մէջ նշմարել հազուագիւտ պոռոզը, որ, օգտակար ըլլալէ զատ ո՛եւէ փառասիրութիւն չունենալով, նորօրինակ Զէյլօյի մը պէս կը պայքարի՝ ունեւորէն աղքատը, հարուստ դասակարգէն թշուառ ժողովուրդը հաստատել՝ պարտքի այն կապը, զոր միայն հայ ընչաւէրները ուրացած են մեծամեծ պէտքեր ու կարօտութիւններ ունեցող ազգի մը մէջ: Եւ ահա՛, Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկէսեանի բարիք ընել փնտռող գթասրտութիւնը որ յաճախ քարէն ջուր հանելու ձեռներէցութեան փոխուած է, մէկ երանգն է իր լուսաւոր նկարագրին՝ որ անկեղծ ու անկողմնակալ զննութեան Պրիսմակէ մը անցնելով կը բաժնենք:

Անոր հոգին առջեւնիս կը բանայ իր բարիք ընելու անսահման կարողութիւնը, զոր անհնար է չափել. անիկա կը նմանի ընդարձակ դաշտի մը հորիզոնին, զոր նայուածքդ չափել կը կարծէ, բայց քանի մօտենաս՝ հորիզոնը այնքան կը հեռանայ քեզմէ ու կ՚ընդարձակուի:

Անոր սիրտը կը նմանի՝ բարութեան զարմանալիօրէն առաձգական ընդունարանի մը՝ զոր կաթիլ մը ջուրով կը խորհիս լեցնել, բայց նայիս, ովկիանի մը տարողութիւնը կը յայտնէ:

Եւ կամ՝ Ղեւոնդ վարդապետի բարութիւնը կը նմանի այն զօրաւոր կաթիլ մը բոյրին, որ անհամար վարդերու խնկաւէտ թերթերէն զտելով կը խտացնեն ցօղի մը մէջ. ո՛վ կը գուշակէ անոր զգլխիչ բուրումը՝ եթէ զայն երբեք չէ կրցած ըմբոշխնել. բայց ցօղ մը վարդի հիւթը, օդին մէջ տարածուելով՝ աշխարհ մը կրնայ հոտաւէտել:

Ա՛հ, ո՛վ կրնայ չափել խորունկութիւնը բարի սիրոյ մը, ուր տառապեալներու եւ կարօտներու հոգին՝ իր խոնարհ հանգրուանը կը գտնէ ու կը խաղաղի եւ կամ՝ եռեփելով իր խորքին մէջ, խնդութիւններ գործել կուտայ՝ իրմով ջանադրուած հոգիներուն:

Եւ մենք որ բարիները կը յաւակնինք դատել, մեր զգայարանքներու տպաւորութիւններով, կը նըմանինք մանուկներու, որ իրենց անչափահաս ու տըկար աչքերուն պատրանքէն դատելով՝ ամբողջ լուսընկան ափերնուն մէջ բռնել կը կարծեն, մինչդեռ, անոր մէկ շատ հեռաւոր ու աղօտ նշոյլն է որ կը բըռնեն անոնք իրենց ապշած բիբերուն մէջ: Նկարագիրները հասկնալու համար՝ ա՛յնպէս՝ ինչպէս որ են, մեր գիտակցութիւնը խորունկնալու է եւ դուրս գալու է մեր սահմանափակ զգայարանքներէն, ինչպէս կար-

միր վարդի մը թերթերը զիրենք բռնող կոկոնը պայթեցնելով դուրս կը պոռթկան արեւին տակ։

* * *

Որովհետեւ մարդոց մեծ մասը թերութիւններ միայն տեսած է, Ղեւոնդ վրդ. Մարգուկեանի նըկարագրին մէջ, երբ ծաղիկի մը աղուոր թերթերուն պէս մէկիկ մէկիկ կը զատեմ անոր առաքինութիւնները, շատեր չորս դիէն կը գոչեն ինծի.— ո՛վ դըրո՛ղ, փուշերը, ծաղիկին շուրջը խռնուած, խայթող տատասկները տե՛ս։ Բայց ես կը մտածեմ.— որո՞ւն հոգը փուշերը — նկարագրի մը թերութիւնները — ես զանոնք չեմ ուզեր տեսնել սիրած անձիս մէջ. եւ, եթէ՝ ճշմարիտ ու իրական ըլլալու համար, բնութիւնը գրի առնողը բնականօրէն ընդօրինակելու է զայն, իսկական նպատակը պատմագրին, անձէն աւելի հոգին տեսնել է եւ անոր մեծագոյն արժանիքը՝ իր հերոսներու առաքինութիւնները գտնելով պանծացնելուն մէջ կը կայանայ։ Եւ յետոյ, ամբոխը չեմ սիրեր ես. եւ ինչ որ ան կը դատապարտէ, արդար իսկ ըլլայ, ինծի միշտ կը թուի որ, անիրաւ է, որովհետեւ՝ դատողութենէ զուրկ է, անարդար է. որովհետեւ, ամբոխը չի կրնար սիրել իր սրտովը, այլ կը սիրէ ականջներովը՝ իր լսածներուն համեմատ։

Բայց իմ զմայլանքս ալ, Ղեւոնդ վրդ. Մարգուկեանի մասնաւոր պարագային, խայթ մը կը կրէ իր մէջ։

Ես ալ կը նշմարեմ ամենամեծ թերութիւն մը անոր մէջ։ Եւ, ինչ որ ես իբր թերութիւն կընդունիմ, թերեւս, ընթերցողը առաքինութիւն նկատէ։ Սակայն, արդեօք առաքինութի՞ւն է ներել՝ քեզի դէմ դաւադրողներուն, քեզ մատնողներուն, գողերուն, քսուներուն եւ կեղծաւորներուն... ոչ, որովհետեւ

եթէ այդպէս ըլլա՛ր, Ղեւոնդ վրդ. Մարգուկեան չպիտի ըլլար խաբուածներուն եւ միամիտներուն ամենէն տարօրինակն ու անըմբռնելին զոր վստահ ես յաւիտեանս խաբելուդ։ Ու վատերէն խաբուողներու առաքինութիւնը միայն անօգուտ առաքինութիւն է։ Զինքը շնականօրէն զրպարտող ու մատնողներէն մէկը որ շատ հեղ վարդապետին բարութեանը կը դիմէր, սովորաբար կ'ըսէր. «Վարդապե՛տ, գիտեմ որ զիս չես սիրեր ու օր մը գլխուս փորձանք մը պիտի բերես։» Ի՛նչքան կը սխալէր ստրուկը, աւաղ, վարդապետը՝ կը ներէ՛ր իրեն։ Ու բարութենէն ետք, այս ներողամտութեան մէջ կը մխրճուէր անոր հոգին, առատուան ցօղոտ մարգերուն մէջ զուարթօրէն ոստոստող արտոյտի մը պէս։

Ղեւոնդ վարդապետ շիտակ խօսելու թերութիւնն ալ ունի. աններելի թերութիւնը՝ սեւին բնա՛ւ ճերմակ չ'ըսելու։ Փափկանկատ չէ իր խօսակցութեանց մէջ եւ ա՛լ աւելի իր ատենախօսութիւններուն ատեն։ Մարդոց զգացումներուն հետ կը վարուի ան, ինչպէս՝ իր հզօր ուժին գերազանցութիւնը զգացող առիւծ մը պիտի վարուէր բոլորտիքը հաւաքուողներով,— անտարբերութեամբ՝ եթէ ոչ քամահրանքով։ Իր բառերը պճնուած ու քօղարկուած չեն մարդոց մեղքերուն պէս, այլ մերկ են անմեղութեան նման եւ չեն հաճեցներ, իմաստակներու ծաղկեալ ու փաղաքշող լեզուին վարժուած ժողովուրդը։

* * *

Ահա՛ մարդը իր կարկառուն երանգներով։

Երիտասարդ՝ անիկա դիմացկուն ու ջղային եղած է, մարտիկի աղուոր շինուած կազմով մը որուն ձգտուած լարերը թրթռացած են, յուզուած են, երգած են հայրենի փառքին համար։ Իր սրտին ճո-

խութեննէն յորդած է երգը, մինչդեռ սիրոյ, հաւատքի, բարութեան եւ անըմբռնելի ներողամտութեանը շնորհիւ կը բացատրուին թէ՛ իր թերութիւններն ու սխալները, որոնց չարժառիթը, ինչ որ ալ ըսուի, իր անձնական շահն եղած չէ, և թէ՝ իր առաքինութիւններն ու իմացական կարողութիւնները, որոնց կարգին՝ նախ կը տեսնենք՝ Ղեւոնդ վարդապետի ատենախօսելու ինքնաբուղխ, հայրենաշունչ եւ զարմանալիօրէն պարզ ձիրքը... նո՛յնքան խարուսիկ երեւոյթնե՜ր՝ խօսքն ու երգը — պիտի ըսէինք ու ժպտէինք՝ միամտութեանը վրայ բանաստեղծին՝ որ յայտարարեր էր՝ թէ՝ «Զարերը երգ չունին,» խօսք չունի՛ն, եթէ մեր առջեւ ունեցած չըլլայինք անձ մը, որուն սիրտը ձեռքին պէս բաց եղած է, ընթեռնլի եղած է եւ որ՝ ազատ ու վանդակուած՝ կամ՝ երգը պահած է ինքն իր մէջ եւ կամ՝ երգ մ'եղած է իր համակ բուրվառող տենչաւորութեամբը:

Հասուն մարդ եղած՝ ի՞նչ մնացած է սակայն, այդ սրտէն, այդ երեք ողջագուրուող շնորհներուն խորհրդանիշը եղող առաքինութիւններէն.— անձնուիրութիւն, բարութիւն եւ ներողամտութիւն:

Հասուն մարդ եղած՝ Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկէսեան արեւելեան գորգի մը հրապոյրն ունի: Շնորհալի ձեռքեր չիներ էին զայն, արեւելքի եփուն ու անուշ գոյներով հիւսեր էին պատկերը, երփներանգ, ճոխ, արեւոտ, եւ, երգով ու երազով հիւսուած այդ պատկերին մէջ նախշեր, ընդելուզեր էին ցեղին հաւատաւոր եւ յուսալիր հանճարը: Եւ ահա՛, ինչպէս հազուագիւտ ու չքնաղ գորգը կոխկռտող քայլերը զայն կը գեղեցկացնեն, Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկէսեանի ալ վրայէն անցնող տառապանքի, յուսախաբութեան եւ կսկիծի տարիները զայն աւելի պղտորցուցեր են

նկարագրով, ու քանի հիներ՝ այնքան ազնուացեր է անիկա:

* * *

Ըսինք՝ թէ Ղեւոնդ վարդապետի թերութիւններն՝ իր առաքինութիւններն են: Այս առաքինութեանց մեծագոյնը, իր մէջ, որ իրեն սխալներ գործել տուած է, չարունակ, մանաւանդ երիտասարդութեան խանդավառ օրերուն, եղած է բարութեան, մանաւանդ բարեկամութեան այն մասնաւոր զգացումը, որով հոգին հրահրուած մնացած է եւ որու թելադրութեան տակ Ղեւոնդ վարդապետ գործած է քմահաճօրէն, անպատասխանատու ձգտումներով, որովհետեւ խորհած է՝ թէ միակ պատասխանատուութիւնը որ ունէր՝ իր խղճմտանքին, իր բարեկամութեան եւ յեղափոխականի զգացումին հանդէպ էր:

Այս իմաստով հասկցուած բարեկամութեան կատարելութիւնն է յայտնուած Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկէսեան:

Իր բարեկամական անձնուիրութիւնը ամբողջական անձնամոռացումի եւ նուիրման բոլոր գերբնական երեւոյթներովը արտայայտուած է: Անձնուիրութիւնը բառ մըն է որ շատ գործածուելով, կորսնցուցած է իր կարեւորութիւնը. ինքնին անսովոր առաքինութիւն մ'ըլլալով, ան՝ կ'ապրի միայն անոնց մէջ՝ որ նկարագրի եւ սրտի բարձրագոյն օժիտներովը տաղանդաւորուած են:

Անձնուիրութեան պէս՝ բարեկամութիւնն ալ, շատերու համար փոխադարձ ծառայութիւններ մատուցանելու նպատակով յանձն առնուած տեսակ մը համաձայնութիւն է: Ուրիշներու համար, անիկա պարզ ընկերակցութիւն մըն է՝ հաճոյքներ ըմբոշխնելու եւ նիւթական երջանկութիւններ ապահովելու

համար, փոխադարձաբար։ Այն վայրկեանէն որ բարեկամդ կը դադրի քու հաճոյքներուդ, զբօսանքիդ, նիւթական բարւոքմանդ ծառայելէ, անիկա կը քամահրուի։ Եւ մարդիկ, արդարանալի տգիտութեամբ մ՚ու եսասիրութեամբ մը՝ տեսակ մը առածի կարգ անցուցած են սա խօսքը՝ թէ չիտակ բարեկամ մը դժբաղդութեանդ մէջ կը յայտնուի։ Որքան ալ ճըշմարտութեան մեծ բաժին մը կայ այս ըմբռնումին մէջ եւ լոկ հաճոյքի բարեկամութիւնը ամենէն անիրականն է ու խաբուսիկը թէեւ, սակայն վերջապէս, բարեկամ մը պահեստի գանձերու արկղ մը չէ, որուն մէջ ազատօրէն ձեռքդ կը մխես նեղութեանդ օրերուն եւ զոր՝ երբ պարապ կը գտնես, անդոսնելով կը նետես փոշոտ անկիւն մը։ Ղեւոնդ վարդապետին բարեկամութիւնը ճշմարիտ է, ան վեր է ամէն կասկածէ։ Անորինին նմանող բարեկամութիւնները չեն ընտըրուիր, ինչպէս պիտի ընտրէիր՝ ատեն մը կրելու համար, ձեռք մը հագուստ։ Ինքնըստիպ է ան եւ կը նմանի սիրոյ։ Ու, ինչպէս սէրը՝ յանկարծ ապրող եւ զգայուն իրականութեան մը պէս մէջդ կը գտնես օր մը արթննալուդ, այնպէս ալ ես անոր բարեկամութեան հրապոյրը անգիտակցաբար օր մը զգացի սըրտիս մէջ։ Եւ այն կապը որ մարդուն սիրտը կը կապէ առանց իր գիտութեանը, իր գաղտնիքներուն թելերովը ամրապնդելով բարեկամութիւնը, այնքան անքակտելի է, այնքան հարազատ եւ սերտ է, ինչքան սերտ է եւ հարազատ՝ էութեանդ մէջ, քու հոգիիդ պատկերը։

Եւ իրաւ ալ, ի՞նչ է բարեկամութիւնը, բայց եթէ երկու նման սէրերու դաշինքը, զիրար գտնելէ վերջ, այլեւս յաւէտ իրարու հաւատարիմ մնալու։ Դաշինք մըն է բարեկամութիւնը երկու ուժերու միջեւ, նման

հոգիները զիրար կապելու։ Եւ ինչպէս ճշմարիտ սիրոյ՝ բարեկամութեան մէջ ալ հոգին է որ կը գտնէ իրեն համապատասխանող հոգին։ Ու, որքան գըտնուածին պատկերը նմանի գտնողի հոգիին, այնքան բարեկամութիւնը կատարեալ եղած կըլլայ։

Հին առածը որ կ՚ըսէր. «Ըսէ՛ ինծի թէ որո՞նք են բարեկամներդ, եւ ես կ՚ըսեմ թէ ո՞վ ես դուն,» իր միամիտ ձեւին տակ կը պարունակէ բարեկամութեան ամենէն խորունկ եւ ամենէն իմաստասիրական ըմբռնումը։ Անիկա ըսել կ՚ուզէր.— որքան ազնիւ է հոգիդ, ինչքան բարձր է իտէալդ, ինչքան վսեմ են զգացումներդ, այնքան ալ ազնիւ պիտի ըլլայ քու հոգիիդ նմանը, անոր գտնուած ընկերը՝ նոյն զգացումներովը եւ նոյն գաղափարականովը տոգորուած։

Սակայն, բարեկամութիւնն ալ, սիրոյ պէս, պէտք է գտնուելէն ետք շահիլ, մշակել ու գրաւել։ Անոր տիրանալու եւ զայն կապելու համար սիրտդ ենթարկելու ես զոհողութեան ձգտումներուն, մըղումներուն։ Որովհետեւ, եթէ չես կարող քու անձնական զոհողութեամբդ եւ սիրովդ բուն իսկ անձիդ մէջ ստեղծել բարեկամութեան ճշմարիտ ու գերագոյն տիպար մը, որ համապատասխանէ երեւակայած իտէալիդ, ի՞նչպէս կրնաս սպասել որ, ուրիշներու սէրը ձրիօրէն քեզի գայ եւ նմանի բարեկամութեան տիպարի մը որ քու մէջդ չի գտնուիր։

Պէտք է խնամել բարեկամութիւնն ալ, այնպէս ինչպէս վարդապետը խնամած է, իր սիրով եւ նըւիրուելու պատրաստ սրտին բոլոր կարողութիւնովը, իբր թէ բարեկամներուն սիրտը ըլլար դիւրաթեք ու նրբացողուն ծաղիկ մը, որուն արմատներէն չարունակ հեռացնելու էր անհոգութեան եւ անտարբերութեան որդերը, եւ որու ցօղունին շուրջը սիրոյ

եւ հողածութեան պատուար մը կապելու էր՝ զայն դառնութեան սաստիկ քամիներէն պաշտպանելու համար եւ անոր բունին շուրջ կեդրոնացուած անձնուիրութեան աննդատու ջուրը ուրիշ հողերու վրայ չի տարածելու համար։

Բարեկամութիւնը, Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկեանի համար, կարծես գերբնական, սփոփարար ու ամոքիչ զօրութիւն ունեցող բալասան մըն է եղած որ միշտ ձեռքի տակ պահած է ան, առանց զայն շատ գործածելու։ Անիկա կը նմանի, մեզի համար ալ, աղուոր մտածումներու, գեղեցիկ խորհրդածութեանց ու շնորհալի զգացումներու մատեանի մը, որ բարձի գիրք կընենք առանց կամենալու որ ծայրայեղ գործածութիւնով մը աղուոր էջերը մաշին։

Անոր այս ներշնչող ու սփոփելու համնող բարեկամութիւնը, անհրաժեշտ չէ որ կեանքերնուս մէկ մասը կազմէ ու մեր ընկերակիցն ըլլայ։ Եւ ինչպէս աչքը հեռուէն դիտելով է որ աւելի լաւ կըմբռշխնէ գարնան պէս մշտադալար զմրուխտի մը կանանչ ու վարվռուն շողերուն գեղեցիկ բոցը, այնպէս ալ մենք, իր բարեկամները, հեռուէն դիտելով է որ կը վայելենք իր սրտին հրապոյրները, որոնք՝ անկեղծութեան եւ պարզութեան, համեստութեան եւ անվախարութեան թագուն ու անպաճոյճ պատկերներն են, զորս ան չուզեր դուեհիկ ու հասարակ աչքերու առջեւ ցուցադրել։

Այն պահուն սակայն, երբ Ղեւոնդ վարդապետին ներքին եւ իմացական բարեկամութիւնը կը մօտենայ մեզի եւ մեր օրական կեանքին բջիջները կը լեցնէ իր սիրոյն մեղրովն, առաքինութիւնը՝ որ իր հեռուն եղած պահուն՝ միակ ու գերազանց աղբիւրն էր իր բարեկամութեան, իր մեղրոտ հոսանքներուն կը

խառնէ նաեւ՝ հաճոյքի զուարթածոր նեկտարը։ Հա-
ճոյք եւ առաքինութիւն, արդէն, ամէն իրական բա-
րեկամութեան ակերը կը կազմեն եւ իրենց զով ջու-
րերը չեն խառներ բարեկամութեան միւս ակին —
շահուն — պղտոր ջուրերուն։ Արիստոտէլ կըսէ.«Ա-
ռաքինութիւնը միայն՝ տեւական բարեկամութիւն-
ներ կը շինէ» եւ իր բարեկամութեան իմաստասիրու-
թիւնը ան կը սահմանէ սա գեղեցիկ խօսքերովն որ
ամէն բառէ աւելի կը յատկանշեն Ղեւոնդ վրդ. Մար-
դուկեանի զօհող ու չարչարուող, տուժող եւ վը-
նասուող, թշնամիներ ստեղծող եւ բարեկամներ հը-
փացնող բարեկամութիւնը, որուն վրայ հարկ եղաւ
այսքան ծանրանալ.— «Բարեկամութիւնը գերագոյն
արդարութիւնն է, նրբին եւ կատարեալ արդարու-
թիւն մը, որուն մէջ կոյր եւ մեռած օրէնքին տեղը կը
բռնէ լիուլի՝ բարեգործ մարդուն ապրող իմացակա-
նութիւնը։»

ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ՝ ՀԱՅ ՏՐԷՅՖԻՒՍԸ

Տրէյֆիւս՝ Ֆրանսական բանակին մէջ հրեայ ըն-
պայ մըն էր, զոր դաղիացի ծովէն ազգայնականներ,
հրեաներու հանդէպ բուռն ատելութեամբ լեցուած,
իբր լրտես կամ դաւաճան դատապարտել տուին, աք-
սորեցին եւ իր անունը բանակին ցանկէն աւրեցին։
Այս դատապարտութիւնը սուտ վկայութիւններու
վրայ հիմնուած էր եւ անարդար։ Հետեւաբար, ար-
դարութիւնը սիրողներէ պայքարի խումբ մը կազ-
մուելով, երկար տարիներու անդուլ փրոբականտէ,
ժողովներէ, բողոքներէ եւ խռովութիւններէ ետք,
այս փոքրամասնութիւնը յաջողեցաւ աքսորականը
ետ բերել տալ, իր դատապարտութիւնը իբր սխալ
ջնջել տալով։

Ինչ որ Ֆրանսայի մէջ Տրէյֆիւսի պատահեցաւ, Ամերիկայի մէջ ալ Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեանի վիճակեցաւ եւ հոս, իր պատկերը տուերագծած պահուս, զայն շատ թերի թողուցած պիտի ըլլայի, եթէ անցած ըլլայի դէպքի մը վրայէն, որ անոր կեանքին ամենէն երիտասարդական ու կորովի մասը իրմէն կորզեց։

Երկու դատապարտեալներուն դատը տրամագըծապէս հակառակ էր։ Մէկը — Թէեւ սուտ — ինկաւ հայրենիքին դաւաճանելու զրպարտութեամբ. միւսը՝ ջախջախել ու վարկաբեկել ուզեցին իր հայրենասիրութեանը համար։ Հարուստներէն դրամ էր ուզեր յեղափոխութեան համար եւ անոնք ոխ պահեր էին իր դէմը. եւ, եպիսկոպոս մը որ աստիճանը բարձրացնելու փառասիրութիւններ ունէր, եղաւ ընչեղներու ոխին գործիքը։ Ղեւոնդ վարդապետը ձերբակալել տուին՝ իբր վաճառականի մը սպաննութեան մէջ մաս ունեցող. եւ, առանց սպասելու որ դատարանը ապացուցանէ անոր այս յանցանքը, Սարաճեան հեռագիր տուաւ Խրիմեան Հայրիկին, վարդապետը սպաննութեան գործիքը ներկայացուց երկու բառով եւ անոր կարգալուծումը պահանջեց։ Խրիմեանի դիւանատունը, ոտնակոխ ընելով Հայ եկեղեցիին օրէնքը, որ կը պահանջէր ոչ ոք դատապարտել առանց քննութեան, առանց ամբաստանեալը հարցուփորձ ընելու, բոլորովին անբացատրելի անգիտակցութիւնով մը — որուն պատճառներէն մէկն էր վստահաբար հարուստները հաճեցնելը — վարդապետը կարգալուծեց։ Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեան յանցաւոր չէր սպաննութեան գործին մէջ. Ամերիկեան դատարանը իր դէմ եղած այս ամբաստանութիւնը իբր անհիմն՝ նկատի անգամ չ'առաւ։ Եւ

դաւադիրները, տեսնելով իրենց մեքենայութեանց վիժումը, յանկարծ յիշեցին որ, վարդապետը, երկու տարի առաջ յեղափոխութեան համար իրենցմէ դրամ ուզած էր «սպառնալիքով»։ Սպառնալիքը սուտ մըն էր գոնէ ամբաստանութեան մէջ։ Ի՞նչ կուզէին այս խեղճ մարդէն, որ, ամէն գնով կը քրտնէին զինքը ջախջախել։ Ոչինչ անձնապէս. այլ Ղեւոնդ վարդապետը հարուածելով անոնք կը կարծէին հարուածել յեղափոխական կուսակցութիւն մը։

Այն վայրկեանէն որ վարդապետին անմեղութիւնը ապացուցուած էր, Էջմիածնի պարտականութիւնն էր անոր կարգը վերադարձնել, — հարուստներէն ազգին համար դրամ ուզելը յանցանք չէր. Խրիմեանը ինքն ալ ուզած էր ատենօք, ինչպէս ուրիշ շատ կղերներ, եւ ատոր համար ազգէն յարգուեր էին իրենք։

Եւ ոչ միայն Էջմիածին անոր կարգը դարձնելու էր, այլ՝ անմիջապէս ընդունելու էր սխալը որ իր դիւանը գործած էր ապօրինի եղանակով մը զանիկա դատապարտած ըլլալով։ Հակառակ ատոր, Էջմիածին, Խրիմեան Հայրիկի ծերութեան ու հիւանդութեան այդ վերջին օրերու անիշխանական ու քաոսային վիճակին մէջ ինկած, սիսթեմաթիք եղանակով մը ականջները գոցեց հանդէպ այն անհամար բողոքներուն, որոնցմով ամերիկահայ ժողովուրդը արդարութիւն կը պահանջէր վարդապետի մասին։

Ո՞վ էր Տրէյֆիւս. անհատ մը որ շատ քիչ կարեւորութիւն ունէր ինքնին, բայց յանձին անոր՝ ամբողջ երկիր մը պիտի անպատուըլէր յաւէտ, եթէ արդարութիւնը չի յաղթանակեր զրպարտութեանց։

Ո՞վ էր Ղեւոնդ վարդապետը, անհատ մը նմանապէս որուն թշուառութիւնը կրնար արժէք չու-

[illegible] ցընէր անմեղութիւնը, կը ներկայացնէր անարդարութեան զոհը, հետեւաբար զինքը պաշտպանողները, որոնցմէ շատեր իր բարեկամները չէին, շատեր իբր անհատ, յետադիմական ըլլալով զինքը նոյնիսկ չէին սիրեր, զինքը պաշտպանելով կը հաւատային որ արդարութեան յաղթանակին համար կը պայքարէին: Սարաճեան ինքն ալ, անձնապէս խոստովանած էր Ղեւոնդ վարդապետի հանդէպ չարիք մը գործած ըլլալը. եւ զինքը հալածող հարուստները իրենք ալ — գէթ մէկ երկուքը — մեղքնալով իր վրայ, զարմացում յայտնած են իրենց դատաւորական ճիգերէն այնքան վատութիւն ծնած ըլլալուն համար:

Այո՛, ամբողջ ինը տարի, Տրէյֆիւսին պէս, Ղեւոնդ վարդապետ ալ մէկիկ մէկիկ կորսնցուց իր նեցուկները. եւ այն ընկերները որոնց դատին համար ուզած էին զինքը բարոյապէս սպաննել, անոնք, որոնց համար ամէն զոհողութիւն, ամէն անխոհեմութիւն գործած էր, անոնք ալ զինքը լքեցին՝ իր դժբաղդութիւններուն մէջ:

Ժայռի պէս հաստատուն մնաց անիկա եւ հակառակ ամէն յոյսի, մինակը պայքարելով, ինքը միայն հաւատաց որ օր մը արդարութիւնը տեղը պիտի տարուէր: Օր մը, Էջմիածինն ալ, զօրաւոր հեղինակութեան մը եւ արդարադատ մատակարարչի մը իշխանութեան տակ ինքզինքը գտնելով՝ Լուսաւորիչի եւ Աշտարակեցիի աթոռէն պիտի հեռացնէր՝ եկեղեցական անպատուութեան այս դատակնիքը զոր մոլորութեան մը վայրկեանին, անխորհրդաբար, դնելով իր մէկ անմեղ ծառային ճակտին, ան հաստատած էր նախընթաց մը ապօրինութեան, որ Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկէսեանի չէր կրնար մնալ, այլ՝ եկեղեցա-

կան հեղինակութեանը, անոր բարոյական մեծ համբաւին եւ արդարադատութեանը:

Այսօր, արդարութիւնը յաղթանակած է. Ղեւոնդ վարդապետ հագած է իր սքեմը եւ Հայ եկեղեցին ազատած է ապագայ սերունդներուն մեղադրանքէն:

Եւ ի՞նչպէս, Էջմիածինը, տեսնելով Ղեւոնդ վարդապետը, անոր ազնիւ ազգասիրութիւնը, անոր հաւատաւոր հոգին, անոր զգաստ խոհականութիւնը, անոր անաղարտ անմեղութիւնը եւ զոհաբերութեան պատրաստ եղող հոգիին ամբողջական նուիրումի յօժարակամութիւնը՝ իր Հայ տոհմին, պիտի կրկին դեդեւէր՝ իր սիրոյն ու վստահութեան միւռոնովը անոր ճակտէն յաւէտ սրբելու կեղծիքի, սուտի, զրպարտութեանց եւ չարամտութեան մուրը զոր Թուրք կառավարութեան անարգ նպատակներուն խաղալիկ եղող անձեր պահ մը քսեր էին հոն:

Յաւէտ ապրի ուրեմն Հայոց Հայրապետը, որ իր անսահման հոգերուն մէջ առաքինութիւնը ունեցաւ անմեղի մը դատը տեսնելու: Այն ազգը որ իր գլուխն ունի արդարութեան եւ եղբայրսիրութեան այսպիսի ախոյեան մը չի կրնար եւ պէտք չէ որ մեռնի:

Եթէ Տրէյֆիւսի պաշտպանները թոյլատրած ըլլային որ անարդարութիւնը օրէնքի կարգ անցնէր Ֆրանսայի պէս քաղաքակրթուած երկրի մը մէջ, այսօրուան Ֆրանսան դեռ երկրի անարգ մոխիրը խածնելու արժանի արարածներ միայն պիտի պարունակէր. մէկ մարդ մը փրկեց ամբողջ ժողովուրդ մը: Տրէյֆիւսի յաղթանակը՝ արդարութեան յաղթանակէն աւելի բան մը եղաւ. անիկա ազատութեան տարրերուն եւ ուժերուն յաղթանակը եղաւ՝ յետադիմականներու վրայ, եւ սուտով ու կեղծիքով կառավարող-

ներու տեղ զետեղեց ճշմարտութեան եւ ժողովրդական ազատութեան լայնամիտ ախոյեաններ, որոնք այդ օրերէն ասդին, պատրաստեցին անդուլ ջանքերով այսօրուան անձնուէր զինուորները, որոնք իրենց հաւասարը չունին՝ հայրենասիրութեամբ, ոեւէ ուրիշ ժողովուրդի մէջ: Ղեւոնդ վարդապետի յաղթանակն ալ, ես կը հաւատամ որ պիտի գօտեպնդէ մեր նոր սերունդը՝ նախ հայրենասիրութեան մէջ, որովհետեւ ան պիտի տեսնէ՝ թէ հայոց հայրիկը կրնայ պատուել՝ հայրենասէր մը. ան պիտի խրախուսէ բարիները, որովհետեւ՝ պիտի տեսնեն թէ՝ նախախնամական անխուսափելի արդարութիւն մը կայ՝ նոյնիսկ երկրի վրայ՝ որ չարերուն գործը զերծ կը պահէ տեւական արդիւնքներ տալէ. ան պիտի մխիթարէ ինկածները եւ արիւնուածները, որովհետեւ անոնք պիտի հաւատան որ ճշմարտութեան մէջ յարատեւելը առանց վարձատրութեան չի մնար, ինչքան ալ հարկ ըլլայ թշուառութեան հեղ արահետներէն քալել մինչեւ յաղթանակ:

ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ՝ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ

Իբր գործիչ.— «Այնքա՛ն կը սիրեմ հիմա յեղափոխական կեանքը, այնքան կը սիրեմ արի եւ քաջ յեղափոխական մը ըլլալ որուն մասին իմ ազատ օրերուս մէջ այնչափ չէի մտածեր. կեանք մը եթէ պիտի ապրիմ անիկա յեղափոխական մաքուր կեանքն է ազգիս համար, չարչարանքով եւ մխիթարութիւններով լեցուն, քացախ եւ գինի խառնուած իրարու:» Ահա այսպէս կը գրէր բանտէն Ղեւոնդ վարդապետ: Եւ, կարելի չէ ըսել որ, շղթայուելէն առաջ ու ետքը, յեղափոխական կեանքին դառնութիւնն ու քաղցրու-

թիւնը իր սիրտը լիուլի չէ ճաշակած: Ո՛հ, ի՛նչ է այս հայրենիքի սէրը, որ մարդու մը ամբողջ էութիւնը կը լեցնէ գինովցնող, խենթեցնող կատաղութիւնով մը, արբշիռով մը, արիւնով մը, որ երեւակայութիւնները կը յափշտակէ, եւ սրտերուն կուտայ տրոփող ըղձանքը զոհաբերութեան մէջ արիւնոտելու՝ եւ, հայրենի՛ք, ազատութի՛ւն, բառերուն համար՝ սիրոյ հիւանդութեանը բաղձալու: Ուրկէ՞ կուգայ այս սէրը մարդու մը սրտին մէջ.— ցեղին անցեալ պատմութենէ՞ն, որ շատ հեռաւոր է եւ քիչ բան վայելել կուտայ մեզի իր փառքերէն: Հայրենի սարերէ՞ն, ճռուողուն մրգաստաններէ՞ն, փրփրերախ գետերէ՞ն, Արաքսէ՞ն, Եփրատէ՞ն, Վանայ Լճէ՞ն, Արարատէ՞ն թէ Արագածէ՞ն, որոնց կարօտը լոկ աղուոր անուրջի մը պէս կ'անցնի մեր հոգիէն: Բայց, հոս, պանդխտութեան աշխարհներուն մէջ ալ կան, անոնց պէս բնական աղուորութիւններ. ի՞նչպէս անոնք չեն խօսիր մեր հոգիներուն, ի՞նչպէս անոնք չունին հայրենիքին խնկաւէտ բուրումը: Բայց՝ անոնցմէ ալ չի գար սէրը: Անիկա — հայրենիքի այս գգլիչ սէրը — արիւնին օժիտն է միայն, արիւնին ժառանգութիւնն է յաւէտ, որ տոհմին հարազատ զաւակները կ'առնեն իրենց հայրերէն, նախահայրերէն, Հայկէն, Տիգրանէն, Արշակէն, Մեծն Ներսէսէն, Մեսրոպէն, Վարդանէն եւ Ղեւոնդէն:

Ղեւոնդէ՛ն... Աւարայրի ներշնչուած առաքեալէն Բանտուածը, այս հայրենասիրութիւնը շատ լուսաւոր, շատ համառօտ ճառագայթի մը թելովն է կապուած: Ի՞նչ է բնութիւնը այդ ճառագայթին, որ համակ ցեղի մը յոյսը կը փոխադրէ նոր սերունդներու մէջ. ի՞նչ է բնութիւնը այն ելեկտրականութենէ զօրաւոր հոսանքին, որ տոհ-

մին վաղեմի սրտէն բոսոր արիւնի մը երակը կը հոսեցնէ դարեր վերջ ծնող երիտասարդութեան սրտին մէջ: Եւ քանի դարաւոր տառապանքին կրակը եռեփ հանէ այդ հին արիւնը, այնքան նախահայրերու ներշնչումը կը խտանայ հարազատներու թանձր ու զօրաւոր արիւնին մէջ: Այո՛, գաղտնի ուժի մը ներգործութիւնն է ան որ մարդիկ չպիտի կրնան բացատրել բառերով եւ սահմաններով: Ի՞նչ է հայրենասիրութիւնը ուրեմն, զոր բնութեան մէջ ապրող պարզ էակը այնքան ուժով կզգայ ինչքան իմացական զարգացումի կատարը հասնող մարդ մը. ի՞նչ է ան՝ որ բնութեան սէրէն չի գար. մարդերու հանդէպ տածուած այլասիրութենէն ալ չի գար, այլ սակայն համակ այլասիրութիւն է, համակ զոհողութիւն է, համակ մարդասիրութիւն է եւ բնութենէն կ'առնէ՝ հայրենիքներու եւ ժողովուրդներու ազատութեան ներշնչումը: Ի՞նչ է ան — հայրենասիրութիւնը — զոր, լո՛կ միջավայրի մը եւ արենակիցներու սէրը անկարող է անձնուիրութեան եւ մարտիրոսութեան ամէնաբարձր աստիճաններուն հասցնելու եւ որ, սակայն, իր մէջ կը կրէ՝ միջավայրի մը, երկրի մը եւ ժողովուրդի մը պաշտպանումին համար զգացուած բնազդական, ինքնաբուղխ եւ մեռնելու յօժար սէրը: Այդ սէրը շատեր ներկայացուցած են իբր ապրող անհատին պարտականութիւնը. ո՛չ, հայրենիքը սիրելը պարտականութիւն մը կատարելու զգացումին ու գոհունակութեան հետ չի շփոթուիր. բարոյական քաջութեան եւ իմացական զարգացումի պտուղ չէ ան, այլ մարդուն արիւնին ու մսին հետ խառնուած ինքնածին ուժ մըն է, որ կը նկրտի տոհմին գոյութիւնը յաւէրժացնել, եթէ նոյնիսկ այդ ճիգին մէջ ինքզինքն սպառէ ալ:

Այս տեսակ հայրենասիրութիւն մը բերած է ահա Ղեւոնդ վարդապետ յեղափոխական կեանքին մէջ: Իր հոգին, անոր երանութիւնը կ'երգէ շղթաներուն մէջ, ինչպէս վանդակ դրուած թռչուն մը ազատութեան երջանկութիւնը պիտի ճռուողէր: Իր սիրտը անով այնքան լեցուած է եւ այնքան հարբած է որ, անոր սիրուն մեռնիլ կը բաղձայ, եթէ չպիտի կրնայ անոր յաղթանակին համար ապրիլ: Իր սէրը այնքան ապրող իրականութիւն մըն է որ բոլոր ցաւերը, բանտը, առանձնութիւնը, լքուած վիճակը, ֆիզիքական տկարութիւնները ոչինչ կը թուին՝ իր հաւատաւոր լաւատեսութեանը շնորհիւ. եւ ան կը մտածէ «Անոնք որ լալով ցանելու կերթան, ուրախութեամբ կը վերադառնան իրենց հունձքէն: Մեր յեղափոխական սենեակները անշուք մսուրներ են ու մեր կերակուրները մարախ եւ երբեմն ալ անուշ ըլլալու համար մեղր կըլլան», բայց հոն կը ծնին արդարութեան եւ ազատութեան մանուկները եւ կ'ապրին ոչ միայն հացով, այլ յեղափոխական խօսքերով: «Երանի աղքատներուն, ինչու որ երկնից թագաւորութիւնը անոնցն է:»

«Մարմինս բանտուած է բայց միտքս ազատ: Մենք որ այսքան կը սիրենք մեր հայրենիքը եւ անոր ցաւերը, անով կը մխիթարուինք եւ դեռ անոր համար շատ աւելին ընելու եւ զոհելու պատրաստ ենք սիրով եւ համբերութեամբ, մենք բանտուելու եւ այսպէս անարգուած վիճակի մը մէջ միշտ մնալու համար ծնած չենք, ոչ ալ այս կեանքը արդարանալի կրնայ ըլլալ բնութեան մեծ օրէնքներուն առջեւ. մենք որ հաշիւներ ունինք մաքրելու մեր հայրենեաց դարաւոր եւ երէկուան թշնամիներուն հետ՝ պէտք է որ անպատճառ մաքրենք. մենք որ նուիրական ու խո-

րունկ երգումներ ունինք՝ դրուած՝ արիւնոտ սեղաններու քովերը, պէտք է որ կատարենք, մեր կեանքերը մեր անարգուած քոյրերուն եւ շղթայուած ժողովուրդին կը պատկանին:»

Կը կարծէ՞ք որ երբ հոգիէ մը այս անկեղծ խօսքերը կը բղխին — խօսքեր՝ որ մտերմութեան համար են գրուած եւ ոչ թէ հրապարակաւ լսուելու — այլեւս կարելի եւ թոյլատրելի է կասկածիլ՝ անոր հայրենասիրութեանը եւ յեղափոխական հաւատքին վրայ: Բայց ոչ ոք կասկածած է արդէն Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեանի յեղափոխական անկեղծութեան մասին: Անիկա կատարած է խորհրդատուի, ներշընչիչի եւ սփոփարարի դերը այնքան խոհականութեամբ, այնքան իմաստութեամբ եւ այնքան փափկանկատ նրբամտութեամբ մը որ զարմացուցած են յաճախ՝ խօսքերով այնքան բիրտ ու անխնայ մարդու մը մէջ:

Իր խրատելու, ծրագրելու, թելադրելու եւ առաջնորդելու խոհեմութիւնն ու կարողութիւնը հաւասարը չ'ունի իմ ճանչցած յեղափոխականներուս մէջ:

Եւ եթէ ինքը շատ քիչ հասկցուած է, պատճառը այն է որ՝ շատ քիչ անգամ լսուած են իր խորհուրդները:

Եւ սակայն կը շեշտեմ ներքին բացարձակ ու հաստատ համոզումով մը: Իր տեսակէտները՝ գործելու եւ ծրագրելու մէջ, ամէն անգամ որ ուզուած են անոնք, միշտ շիտակն ու անվրէպը գտնուած են: Իր խօսելու ծանրաբարոյութիւնը եւ տրամաբանելու շատ կորուկ, շատ յստակ ու զօրաւոր կերպը — համեմուած զուարթութեամբ — իրեն համար ապահո-

վելու էին գիրք մը որ կորսնցուցած է՝ թերեւս՝ իբր գործիչ գրական չըլլալուն համար:

Սակայն ինչ թերութիւններ որ իրեն վերագըրուած են, իսկապէս իր խառնուածքին թերութիւններն են եղած:

Իբր գործիչ՝ Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկէսեան, իր անձնուիրութեանը եւ ընկերական զգացումներուն զոհած է շատ մը գրական կէտեր: Փոխանակ իբր խորհրդատու իրմէն օգտուելու եւ իբր փրոփականտիստ ատենախօսի աննման տաղանդէն օժանդակուելու, յեղափոխութեան մէջ իրեն յանձնուած են պատասխանատու գործեր. եւ Ղեւոնդ վարդապետ երբէք չէ կրցած եւ չկրնար ալ գործի մարդ ըլլալ: Այն իմաստութիւնը որ աշխատութեանց բաժանումին վըրայ հսկելու էր ուժերու տրամադրութիւնները լաւ ճանչնալով եւ զանոնք պատշաճօրէն գործածելով, բացարձակապէս պակսած է պահ մը մեր մէջ եւ հետեւանքը եղած է անիշխանութիւն:

Այսօր, երբ այդ անցեալին կը վերադառնանք.— երկու դաս քաղելու ենք անկէ. Նախ՝ թէ գործուած սխալները ոչ մէկ անհատի կը վերաբերին, հետեւաբար յեղափոխութիւնը կը ներէ բոլոր անոնց՝ որ իրենց անձնուիրութիւնն ու անկեղծութիւնը պահած են փոթորիկներու մէջ. Երկրորդ՝ թէ չկայ ուժ մը՝ որ օգտակար չըլլայ հայրենիքի դատին համար, եթէ գործածուի պատշաճ ուղղութիւններու մէջ:

* * *

Իբր Ատենախօս.— *Ղեւոնդ վարդ. Մարդուկէսեանի ժողովրդական համբաւը հիմնուած է իր ատենախօսի տաղանդին վրայ: Այդ տաղանդը, ինքնածին է իր մէջ. անիկա իմացական աշխատանքի, մտաւոր զարգացման համար թափուած ճիգերու պտուղը*

չէ։ Անիկա բրոֆէշընըլ խօսողի մը լեզուին ճապուկ ու պճնուած նրբութիւնները չունի, զուրկ է նաեւ անոնց գաղափարի ծանծաղութենէն։ Սարի մը բարձունքէն փչող հովերուն բնական երաժշտութիւնն ունի. ժայռի մը վրայէն գահավիժող ջրվէժի մը փրփրած գոռունութիւնն ու զօրութիւնն ունի. սօսեաց անտառին զեփիւռներուն շշնջող քաղցրութիւնը ունի եւ կանանչ մարգերու վրայ երգելով՝ վե՛ր, դէպի կապուտակ երկնակամար ճախրող արտոյտին սաւառնող հոգին։

Խօսիլը իր արհեստն է իբր վարդապետ, բայց ինք այդ պարտականութեանը մէջ միայն լեզուն չի գներ, կը գնէ մանաւանդ իր հոգին։ Եւ երբ բերանը կը բանայ, իր տաղանդը փայլեցնելու համար չէ, այլ օգտակար ըլլալու համար։ Եթէ իր ատենախօսութեան գանձերը կանխաւ ուսումնասիրուած պայմանագրական ձեւերէ, զարդարուն խօսքերէ եւ ահագնադղորդ շարժումներէ չառներ, անիկա՝ իր պերճախօսութեան ուժը կը քաշէ հաւատքին զօրութենէն։ Եթէ իր ատենախօսութեան նիւթը չի փնտռեր տոհմին կեանքէն դուրս ճապաղութիւններու, վարդապետական հարցերու եւ ընկերական խրթին կամ տափակ երեւոյթներու մէջ, իր պերճախօսութեան իմաստութիւնը կը քաղէ հայուն հոգիէն ու սրտէն։ Եւ եթէ իր նպատակէն կը վանէ հաճեցնելը, իր լեզուն կը դառնայ այն հրեղէն բոցը որ կը բռնկեցնէ, կ'այրէ, կը յուզէ, կը գրաւէ, կ'ապշեցնէ եւ կը ներշնչէ ժողովուրդը։

Պերճախօսական ձեւակերպութիւններէ զերծ, իր խօսքը կը գտնէ անկեղծութիւն, պարզութիւն, ընտանութիւն մը, որ ուշադրութիւն գրաւելու ճիգերէն խուսափելով՝ մտերիմ բարեկամի մը քնքուշութեամբ

կ'երթայ կը փարի մարդոց սրտերուն։ Իր խօսքի մըտերմութիւնը, այո՛, երբեմն ալ՝ անպատկառ ըլլալու աստիճան համարձակ է, անմեղութեան պէս վըրայէն կը նետէ իր մարմինը պարուրող բարակ շըղարշներն ու ծաղիկները եւ կ'ըլլայ բնութեան պէս մերկամարմին, բայց՝ թարմ, անպաճոյճ՝ բայց յըստակ, վճիտ, եւ միայն ծթռած փարիսեցիի մը, ծեփուած պատի մը գոյնը կրող կեղծաւորի մը անմաքուր աչքերը կրնան խրտչիլ այդ մերկութեան վրայ նայելէ։

Անկեղծութի՛ւն պերճախօսութեան մէջ, ահա՛ Ղեւոնդ վարդապետի ատենախօսութեան գերազանց նկարագիրը։ Անիկա զուտ հայկական է, այս բնական ու ինքնաբուղխ պերճախօսութիւնը, ինչպէս հայկական էր Խրիմեան Հայրիկի խօսքը։ Ատենախօսութիւնը Ղեւոնդ վարդապետի ձեւով՝ սրտբաց, մտերմական, անկեղծ, խօսակցութիւն մըն է ժողովուրդին հետ։ Երբեմն՝ անիկա կ'ստանայ կշտամբանքի շեշտը, երբ պարտականութիւն է ժողովուրդին ճանչցնել իր թերութիւնները. երբեմն՝ անիկա կ'ստանայ զայրոյթի շեշտը՝ երբ անհրաժեշտ է յանդիմանել ու խարազանել ապերախտութիւնը, անտարբերութիւնը, եւ բոլոր վատութիւնները. յաճախ՝ անիկա կը դառնայ տրտունջներու եւ վիշտերու, խոցուած սիրտերու եւ դառն ցաւերու ողբը, երբ ժողովուրդին սիրտը կ'արիւնի երկրի վրայ. երբեմն ալ՝ անիկա կ'ըլլայ յուզող, սփոփող եւ բարձրաթռիչ շունչ մը, երբ հարկ է ժողովուրդին երեւակայութիւնը դարձնել տոհմին յոյսերուն, անուրջներուն, գերազանց ու անմահ իտէալին, եւ ազատութեան պայծառ հորիզոններուն։

Ղեւոնդ վարդապետի ատենախօսութիւնները,

շատ հեղ, այս բոլորը միանգամայն կը պարունակեն· — զայրոյթ, յանդգնութիւն, կսկիծ, քաջալերանք եւ յոյս: Իր գաղափարները, մէկ անգամէն, շատ չեն, խռնուած չեն· մտածումի միութիւնը՝ Արարատի՛ վսեմութեանը պէս վեր կը տնկէ իր մաքուր գագաթը, վե՛ր բոլոր այն ծաղկաւէտ հովիտներէն, կանանչ դաշտերէն եւ հովասուն պուրակներէն որ փոխանակ իր վսեմ առանձնութեանը շուրջ խռնուելով զայն մթագնելու, աւելի մէկին, աւելի գեղեցիկ, եւ աւելի եզական կ՚ընծայեն իր առանձին փառքը:

Գաղափարի հասունութեան եւ իմաստութեան կը միանայ նաեւ երեւակայութեան բանաստեղծական տեսլականութիւնը:

Որքան ալ մտերիմ ըլլայ, պարզ ըլլայ եւ ատեն ատեն ալ բիրտ ըլլալու աստիճան համարձակ, Ղեւոնդ վարդապետի պերճախօսութիւնը յաճախ կը հասնի իտէալին տեսլականութեանը հետեւելով, շատ անհասանելի բարձրութիւններու: Բանաստեղծը երեւան կուգայ ան ատեն ու կը ճախրէ արագ ու թեթեւ թռիչով մը արեւներու պայծառ լոյսերուն հետ, եթերային երկինքներու մաքրութեանը մէջ եւ բոցավառ ու խորհրդաւոր աստղերու ընկերակցութեանը մէջ:

Այո՛, իր պերճախօսութիւնը շատ ողջամիտ, հոգին շատ մօտիկ ապրողներու սրտէն բղխելով հանդերձ, հասարակ չէ, տափակ չէ, գռեհիկ չէ, այլ բանաստեղծական, գաղափարապաշտ, երեւակայոտ եւ յուզումնալից:

Ղեւոնդ վարդապետ նաեւ ժուժկալ խօսող մըն է եւ քիչ խօսելուն համար շաղակրատութենէ զերծ լեզուն զարմանալիօրէն կորովի է· իր բառերը բերնէն հատիկ հատիկ բղխելնուն, կը նմանին հսկայակազմ դարբինի մը մուրճի ծանր հարուածներուն տակ ձեւ

առնող պողպատին կայծերուն, որ, աստղազարդ լուսաւորութիւնով մը կը լեցնեն դարբնոցին մխացող խաւարը, ինչպէս օծեալին բառերը իրենց իմաստուն պայծառութիւնովը կը լեցնեն մարդոց խաւարապատ միտքերը:

Եւ մինչ խօսքերը կը բղխին· ան կը խանդավառի· իր սովորութիւնը չէ մարդոց դէմքերուն վրայ ըրածին տպաւորութիւնը փնտռելով դիտել· Հետեւաբար կը յուզուի, դէմքը կ՚առնայ մեռոնի ճերմակ օծունութիւնը, եւ երբ կանգ կ՚առնէ, իր գաղափարը այլեւս աննիւթ տեսիլքի մը պէս օդին մէջ չի ցընդիր· անիկա զուարթ պատմութիւններով, բնութենէն առնուած նմանութիւններով, գեղեցիկ երանգներով, լոյսերով ու շուքերով գծուած աղուոր նկարի մը պէս շօշափելի կը դառնայ մարդոց աչքերուն առջեւ,— պատկեր մը որ լեզու ունի, կը խօսի, կը համոզէ, կը դգուէ հոգիին աչքերը, կը զուարթացնէ սիրտը եւ միտքին կը ներշնչէ աղուոր բաներու մտածումը:

* * *

Իր Գրիչը.— Այո՛, ապրող գրիչ մըն ալ ունի Ղեւոնդ վարդապետ՝ դժբաղդաբար մեզի չէ տուած զգացումով խմորուած շատ մը կտորներ — Բանտուածներէն Հայրիկին — պէս: Բայց այս գրութիւնն ալ համակ բանաստեղծութիւն է: Հոն՝ Ղեւոնդ վարդապետ գրած է սիրտ մը որ քիչ անգամ կը բաբախէ գրական նորաձեւութիւններ փնտռող մեր նոր գրողներուն արտադրութեանց մէջ: Հոն՝ անիկա յայտնուած է թէ՛ նկարագրող, թէ՛ իմաստասէր, ոճի մը, արուեստի մը առաւելութեամբը, որ ապրելակերպին պէս ժուժկալ է, հաւատքին պէս ամուր է, տոկուն է, հուժկու է, իր սրտին պէս յուզիչ է, խրատուած եւ զսպուած յուզումով մը, և հոգիին պէս վերասլաց

է.— տեսլականութեամբ մը, որ Նարեկացիին ճոխ, հարուստ ու գունագեղօրէն բազմազան ճախրումները չունի, բայց ունի՝ անոր երեւակայութեան վսեմութիւնը: Իր նկարագրութիւնը պատկերալից է. մէկ բառով ամբողջ տեսարան մը կը գծէ. Հայր Աստուածը որ ամպերու վրայ նստած «կը պոռայ» վիշտէն, երբ իր քովիկը կը տեսնէ Հայոց Հայրիկը՝ տըխուր ու ալեւոր, յուսախաբ եւ ցաւատանջ, մինչ իր Միածինը, որ մարդոց վիշտերը ապրած է ու քնքուշ սիրտ մը ունի՝ Հայրիկին հետ կը տխրի:

Միլտոնեան շեշտ մը կայ երկինքի փառքերը օրհներգող տողերուն մէջ: «Երբ Հայրիկը ձեռքը ճակտին դրած՝ աչքերը այդ արտասովոր լոյսերէն քիչ մը ազատ պահելու համար որոնց վարժուած չէին տակաւին, հետաքրքրութեամբ, հիացումով մը կը նայի եկող, յառաջացող այդ բազմութեան ճախրանքին, Թռիչքներուն եւ հրեղէն կառքերուն... «Ա՛, հայեր են ատոնք... խա՛, Թաթէն, Լուսաւորիչը, Ներսէսներ, Շնորհալին, Վարդանը, Ղեւոնդը...» Եւ տեղէն կը ցատկէ ընդ առաջ գնալու իր սիրելիներուն:

Իր պատկերներէն վերջ կուգան, գաղափարները, իմաստասիրութեան հատակտորներ՝ որ մարգըրիտներու վառվռուն մանեակի մը պէս մեթոտիկ կերպով շարուած են, իրենց բնականութեան շարքով եւ գաղափարներու շարքին ամենէն վարի հատիկն անգամ՝ վեր կը հանէ իր նիւթին ամենէն ցցուն երեւոյթը:

Ու այդ գաղափարներն ալ պատկերներուն պէս շնորհալի են, զգայուն են. չոր ու ցամաք չեն անոնք, բիրտ ալ չեն, այլ քնքուշ են եւ անոնց ամէն մէկ հեւքին տակ կ'զգաս, թէ Ղեւոնդ վարդապետ իր վիշտը լալով է պարպեր թուղթին վրայ, օրհներգութեան ու

քնարերգութիւններու մեղեդիին օրօրող ու սփոփող շունչին տակն է որ՝ ան գրի է առեր իր հոգին. եւ ապագայ լաւ օրերու յոյսովն է որ՝ արեւ տուեր է իր հայու մռայլ ու խորհրդաւոր սրտին լռիկ, տրոփող խորշերուն:

* * *

Յեղափոխականը իր մէջ, գործիչը, ատենախօսն ու գրողը, բոլորն ալ, անցեալին մէջ բուռն բանաստեղծն ու գաղափարապաշտն են մատնած: Այսօր, անոնք թօթափած են իրենց խօլական արութիւնները, իրենց անհաշիւ բռնութիւնը: Այսօր, անոնք հալած են այն հաւատաւոր եւ լուրջ, զգօն ու խոհական, անձնուէր եւ բազմաշխատ հայրենասիրութեանը մէջ, որուն սպասաւորելով՝ Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկեան երեւնալու է ժողովուրդին յարգուած ծառան եւ ազգին մարդը, ամենուն սպասաւորը եւ ոչ ոքի, ոչ իսկ իր բռնութեան, գերին՝ որպէս զի՝ յեղափոխականէն ո՛ր տառապեցաւ, կրօնաւորէն՝ զոր ապտակեցին եւ որուն գլուխը փուշէ պսակ դրին, որուն ծարաւը քացախով յագեցուցին, դուրս գայ ճշմարիտ առաքեալը եւ իր մէջ հայութեան ցոյց տայ այն մեծ եկեղեցականի տիպարը որուն փառքը վաղը պիտի զգենու Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկեան շնորհիւ իր ժողովրդային հանճարին եւ հայկական ազնիւ նկարագրին:

ՎԵՐՋ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

1. ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ
2. ՄՈՒՇԵՂ ՇԱՀԻՆԵԱՆ 10
3. ԵՐՈՒԱՆԴ ՁԱՎՈՒՇԵԱՆ 103
4. ԼԵՒՈՆ ԼԱՐԵՆՑ 119
5. ՏՈՔԹ. ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ 139
6. ՄԻՀՐԱՆ ՍՎԱՋԼԻ 155
7. ՏՈՔԹ. Յ. ԾՈՎԻԿԵԱՆ 187
8. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ 193
9. ՀՐԱՉ ԵՐՈՒԱՆԴ 209
10. ՏՈՔԹ. Մ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ 215
11. ՃԻՄ ՁԱՆԳԱԼԵԱՆ 229
12. ՍՈՒՐԷՆ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ 245
13. ՎԱՀԷ ԱՐԶՈՒԵԱՆ 265
14. ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ. ՄԱՐԴՈՒԿԷՍԵԱՆ 301
15. ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ.—
    - Գարեգին Զիթճեան 21
    - Կ. Բարաղամեան 29
    - Մխօ-Շահէն 49
    - Զարեհ Գոչեան 59
    - Ստեփան Արզուեան 85
    - Վահան Շահրիման 171
    - Տոքթ. Ս. Փաչանեան 281

ՎՐԻՊԱԿ

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
106	27	Հրջանին	Հրջանակին
106		վերջին երեք տողերը աւելորդ են	
178	24	բոլոր արտայայտութիւններուն զարգացման հետ	Եւրոպական զարգացման բոլոր արտայայտութիւններուն հետ։
256	20	պտակերներով	պատկերներով

ՀՍՍՌ-Арм ССР
им А Мясникяна

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԻԱԵԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Սմսարը (վէպ՝ գաղթական կեանքէ)
Վարվառէ (վէպ՝ ազգային կեանքէ)
Ֆրանս. գրակ. ընկերային ձգտումները
(ուսումնասիրութիւն)

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԼԻ

Քերթուածներ
Անաթոլ Ֆրանս, իր կեանքը եւ գործերը
(գրական ուսումնասիրութիւն)

Ժան Տարքի կեանքը
(Պատմութիւն 2 հատոր՝ Ա. Ֆրանսի) թարգմ.
Աստուածները ծարաւ են
(վէպ՝ ֆրանս. յեղ. կեանքէ ») »
Սիլվեստր Պօնարի Ոճիրը (վէպ՝ ») »
Գրէնքպիյ եւ ուրիշ կարճ պատմութիւններ »
Ժողովուրդին Բարեկամը
(տրամ՝ Հէնրիք Իպսէնի) »

Հեղինակին հասցէն՝
YERVANT MESSIAIAN
1284 Amsterdam Ave.
New York City
U. S. America

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0385006

ԳԻՆ՝ 1 ԴՈԼԱՐ 50 ՍԵՆԹ

The Flowers and Weeds of Mankind

The Third Annual Area Studies Student Conference

Papers Selected for Publication

Sponsored by the Civic Education Project
Yerevan Brusov State Linguistic University
April 12-14, 2002 Yerevan, Armenia

66.195